

ORPHEUS NOSTER

Journal of Károli Gáspár University
of The Reformed Church in Hungary, Faculty
of Humanities

A Károli Gáspár Református Egyetem eszme-,
vallás- és kultúrtörténeti folyóirata

TÖRTÉNETI SZEREPEK ÉS SZTEREOTÍPIÁK

A folyóirat megjelenését támogatja a Nemzeti Kulturális Alap.

Nemzeti
Kulturális
Alap

Kiadó: KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM

Felelős kiadó: CSOMA MÓZES, a BTK dékánja

Felelős szerkesztő: FRAZER-IMREGH MONIKA

Főszerkesztő-helyettes: FÜLÖP JÓZSEF

Szerkesztők: NAGY ANDREA

PALLÓS ÁRON

PÉTI MIKLÓS

Szerkesztőbizottság: FABINY TIBOR

HORVÁTH EMŐKE

KOVÁCS DÁVID

NAGY MARIANN

TÜSKÉS ANNA

VASSÁNYI MIKLÓS

VÁAMOS PÉTER

Angol anyanyelvű lektor: SYLVIA SHEARAN

Német anyanyelvű lektor: SZATMÁRI PETRA

A megjelentetésre szánt kéziratokat, illetve a megrendeléseket a következő címre kérjük küldeni:

orpheusnoster@googlegroups.com

Authors should submit manuscripts to the email address <orpheusnoster@googlegroups.com>

ISSN 2061-456X

Az első borítón: Szeretettel köszöntjük a 60 éves Vassányi Miklóst!

A hátsó borítón: A szoros és a tágas kapu ábrázolása: Máté 7, 13.

Kálvin *Institutio Christianae religionis* c. művének fedlapján.

Kiadó: Antonius Rebulius, Genf, 1561.

A nyomdai munkákat a Prime Rate Zrt. végezte, felelős vezető Tomcsányi Péter.

A folyóirat online is olvasható a KRE honlapján: orpheusnoster.kre.hu

EPA: epa.oszk.hu/03100/03133

Real-J: real-j.mtak.hu/view/journal/Orpheus_Noster.html

CEEOL: ceeol.com/search/journal-detail?id=2173

MTMT: mtmt.hu/orpheus-noster

MATARKA: matarka.hu/szam_list.php?fsz=1940

LinkedIn: linkedin.com/in/orpheusnoster

TARTALOM

VASSÁNYI MIKLÓS KÖSZÖNTÉSE – <i>ORPHICORUM FRAGMENTA</i> , 168. 5–32. (ford. Frazer-Imregh Monika)	6
AMBRÓZY GÁBOR	
„Nem leszünk gyarmat” – <i>De vajon voltunk-e?</i> <i>Historiográfiai áttekintés Magyarország osztrák gyarmatként való értelmezéséről</i>	7
TIMÁR PÉTER	
<i>Huszárcsíny? Hadik András 1757. októberi hadművelete</i>	26
GULYÁS ADRIENN	
<i>Kossuth Zsuzsanna és a „The Lady with the Lamp” – jelenség avagy miért nem emlékszünk az Országos Főápolónőre?</i>	38
BÖDŐ KRISZTIÁN	
<i>Pazarló, eladósodott arisztokrata? Néhány megjegyzés ifj. Eötvös Ignác anyagi helyzetéhez, csődperéhez</i>	52
ZMÁK TAMÁS	
<i>Szabadkóműves kincs, ami nincs...</i> <i>A magyar szabadkóműves páholyok pénzügyi mozgástere (1895–1916)</i>	66
SZIJJ MÁRTON	
<i>A vallási élmény mibenléte Rudolf Otto életrajzának és életművének kontextusában</i>	78
TOLNAI GYULA	
<i>A magyar királyi 3. honvéd hadsereg harcai a Háromváros térségében, 1944. október 29. – november 4.</i>	95
MŰHELY	
VECSERNYÉS ÁRON (FORD.)	
<i>Francesco Zorzi: Három ének az egész világ harmóniájáról (részlet)</i>	III

CONTENTS

CELEBRATING MIKLÓS VASSÁNYI – <i>ORPHICORUM FRAGMENTA</i> , 168. 5–32. (translated by. Frazer-Imregh Monika)	6
---	---

GÁBOR AMBRÓZY <i>We will not be a colony! But were we?</i> <i>A historiographical Overview of the Interpretation of Hungary as an Austrian Colony</i> . . .	7
---	---

PÉTER TIMÁR <i>Hussar trick? András Hadik's October 1757 Campaign</i>	26
--	----

ADRIENN GULYÁS <i>Zsuzsanna Kossuth and "The Lady with the Lamp" Phenomenon</i> <i>– Why is the First Hungarian Chief Nurse not Widely Remembered?</i>	38
--	----

KRISZTIÁN BÖDŐ <i>A Wasteful and Indebted Aristocrat? Notes on the Financial Situation</i> <i>and Bankruptcy Proceedings of Ignác Eötvös Jr.</i>	52
--	----

TAMÁS ZMÁK <i>Financial Flexibility of Hungarian Freemasonry Lodges (1895–1916)</i>	66
--	----

MÁRTON SZIJJ <i>Religious Experience in the Context of Rudolf Otto's Life and Work</i>	78
---	----

GYULA TOLNAI <i>The Battles of the Royal Hungarian 3rd Honvéd Army in the "Three Cities" Region,</i> <i>October 29 – November 4, 1944</i>	95
---	----

WORKSHOP

ÁRON VECSEKNYÉS <i>Francesco Zorzi: De harmonia mundi totius cantica tria. (excerpt)</i> (Hungarian translation)	III
--	-----

SZÁMUNK SZERZŐI – AUTHORS

AMBRÓZY GÁBOR GYÖRGY PhD (1981), történész, KRE BTK Történeti Intézet, Korai Történeti, Gazdaság- és Művelődéstörténeti Tanszék, ambrozyg@gmail.com

BÖDŐ KRISZTIÁN MA (1993), doktorjelölt történész, KRE Történeti Doktori Iskola, bodo.krisztian93@gmail.com

FRAZER-IMREGH MONIKA Dr habil. (1966), reneszánszkutató, italianista, klasszika-filológus, KRE BTK Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Szabadbölcsezet Tanszék, imreghmonika@gmail.com

GULYÁS ADRIENN MA (1993) doktorjelölt történész, KRE Történeti Doktori Iskola, gadienn.008@gmail.com

SZIJJ MÁRTON MA (1995) doktorjelölt vallástörténész, SZTE Filozófiai Doktori Iskola, szijj.marton@gmail.com

TIMÁR PÉTER MA, doktorjelölt történész, KRE Történeti Doktori Iskola, timar.nemecsek@gmail.com

TOLNAI GYULA MA (1996), doktorjelölt történész, KRE Történeti Doktori Iskola, gyulatonai8@gmail.com

VECSERNYÉS ÁRON MA (1992) doktorjelölt, SZTE, Filozófiai Doktori Iskola, aron.vecsornyas92@gmail.com

ZMÁK TAMÁS (1991), doktorjelölt történész, KRE Történeti Doktori Iskola, zmak.tamas.tibor@gmail.com

Az Orpheus Noster szerkesztősége szeretettel köszönti Vassányi Miklóst 60. születésnapja alkalmából

Orphicorum fragmenta, 168. 5–32.

Csillagos ég ura fényes Iuppiter, ő a király ott,
elv, eredet s születés meg erő, Isten, ki egyetlen,
mindenen úr. Fenséges teste a lakhelye mindnek:
földnek, hullám árjának, tűznek, levegőnek,
éjnek, nappalnak. Bölcsesség, térbeni kezdet
és a vidám szerelem megfér testén a királynak.
Felpillantva nyakát látod majd ég-Iuppiternek,
és a tekintélyes, magas és nagy tiszteletet kisugárzó
főt, amelyet szökés fűrtökben csillagok ékes
szép sugarának rőt hada díszít, innen a kettős
szarv nyúlik ki, akár a bikáé, színe aranyló.
Egyik a napkelte, s napnyugta a másik...
És a szemében nagy fényével felragyogó Nap,
Phoibos bíbor fényének tűnését váltja a szép Hold.
Éteri elméjében tudja előre, mi lesz majd,
sem zaj, semmi erő, hír nem lesz rejtve előtte,
sem rejtély, behatol mindenhova győztesen, ésszel.
El nem enyésző teste kiterjed végtelenül, s mód
nem köti; széles vállai és keblének az íve
nagy levegő-ég, szárnyai is lám itt a szelekben.
Rajtuk száll mindenhez, gyorsabb északi szélnél.
Földanya ül szent gyomrában, kidagad, teli véle,
mert a hatalmas hegláncoktól messzire nyúl ki,
melyet a zúgó tenger övez szép körben, ahogy kell.
Végül a lába a föld végső küszöbével egyenlő,
talpa alapja világnak, s a szörnyű Tartaros is még,
így ismerjük mind az Olympos nagy vezetőjét.
Ebbe temet bele mindent, földbe le és a talajba,
aztán újra az áldott fénybe emel ki tavasszal.

Frazer-Imregb. Monika fordítása

AMBRÓZY GÁBOR

„Nem leszünk gyarmat” – De vajon voltunk-e? Historiográfiai áttekintés Magyarország osztrák gyarmatként való értelmezéséről

Joggal érheti az a megjegyzés jelen tanulmány címválasztását, hogy „hatásvadász”, hiszen a gyarmat kifejezés politikai szlogenként való alkalmazása igencsak elterjedt mai közbeszédünkben. Aki gyarmattá akarja tenni, vagy engedi gyarmati sorba süllyedni Magyarországot, annak kijár a közösség megvetése, negatív értékítélete. Politikai állásponttól függetlenül korunk közbeszédformáló elitje egyforma buzgalommal használja a gyarmat kifejezést jelenkori függő helyzetünket bírálva, elemezve, eltúlozva, akár az Európai Uniót, Amerikát, akár Kínát vagy Oroszországot tekintve e relációban impériumnak. Alábbi vizsgálódásomban azonban nem a jelen politikai véleményvezéreinek érveit szeretném elemezni a gyarmatkérdés kapcsán, hanem arra keresem a választ, milyen fogalmi fogódzók ragadhatók meg a történettudomány eszközeivel, amik közelebb visznek minket a különböző gyarmatfelfogások megértéséhez. Hol kereshetők e fogalomnak a gyökerei, nemzeti hagyományai – már ha egy ehhez hasonló típusú fogalomhasználatnak léteznek ilyen dimenziói – és milyen attitűdök érhetők tetten egyes időszakok történetiszemléleti, gazdaságtörténeti megnyilatkozásaiban.

A kép mindazonáltal biztos, hogy nem lesz teljes. A gyarmatosítás és a gyarmatfogalmak Magyarországra vonatkozó kérdésének vizsgálata egy hosszabb lélegzetvételű kutatás kíván lenni. Az adott keretek közt csupán a probléma sokszínű megközelítési lehetőségét és a historiográfiai vázlatát igyekszem megrajzolni, illetve azt a történeti csomópontot körüljárni, ahol a József-cenzúra-rendeletnek, valamint a bontakozó gazdaság- és kereskedelempolitikai irodalomnak köszönhetően a gyarmatfogalom explicit megjelenése tetten érhető.¹ Ez az időszak, az 1780-as évek közepétől I. Ferenc (1792–1835) uralkodásának első pár évéig tartó időszakot foglalja magában, amikor is olyan gazdasági elemzések láttak napvilágot, melyek a 19–20. századi (gazdaság)történészek – Horváth Mihály, Marczali Henrik és főként Eckhart Ferenc említendőek itt – látásmódját jelentősen befolyásolták abban, hogy a Habsburg Birodalmon belül Magyarország helyzetét gyarmati függés állapotaként

¹ Jelen tanulmányban erre két példát hozunk: BERZEVICZY Gergely: *De commercio et industria Hungariae, Leutschoviae*, 1797. In GAÁL Jenő: *Berzeviczy Gergely élete és művei*, Budapest, Politzer Zsigmond és Fia Kiadója, 1902; BATTHYÁNY Tivadar: *Widerlegung des falsch genannten unpartheiischen Worts an die Bürger von Ungarn zur Beherzigung vor des Krönung ihres Königs*. Kiadási hely nélkül, 1790. In AMBRÓZY Gábor: *Gróf Batthyány Tivadar, egy vállalkozó főnemes gazdasági szerepvállalásai a 18. század végén*, Doktori értekezés, Budapest, KRE BTK TTI, 2023.

ábrázolják. Ezt a narratívát inkorporálta az ötvenes évek marxista történetírása s ennek reminiscenciájaként a gyarmattoposz gyakorta visszaköszön mai napig, főként a tudomány-népszerűsítő, ismeretterjesztő munkákban, interjúkban, annak ellenére, hogy már az 1960–70-es években Kosáry Domokos, Endrei Walter, Heckenast Gusztáv kritikáját adta ennek az olvasatnak.²

Ami a gyarmatpolémiaira vonatkozó historiográfiai áttekintést illeti ezt előttem már többen megtették, legutóbb Nagy Mariann egy angol nyelvű tanulmányban a középiskolai történelem tankönyvek fogalomhasználatának vizsgálatával foglalkozva, de említhetnénk Nagy János 2014-es dolgozatát, ami az 1751-es diétán megfogalmazott magyar rendeket érintő kereskedelmi sérelmekkel kapcsolatos.³ Mégis, talán nem árt ennek a historiográfiai áttekintésnek egy olyan olvasatát is elkészíteni, amely a gyarmatdiskurzus történeti munkákban betöltött eltérő értelmezéseit bontja ki és reflektál annak recepciótörténetére és a narratíva áthagyományszerződésére. Témánk szempontjából további releváns eredményeket találhatunk Anton Spiesz, Mezey Barna és Törő László Dávid munkáiban, akik tanulmány szerzőként, szerkesztőként, illetve historiográfusként Eckhart Ferenc munkásságát vizsgálva remek kiindulópontokat adtak a kérdésről.⁴ Hogy miért pont Eckhart Ferenc munkásságának historiográfiai-történelemszemléleti vizsgálata körül bontható ki a probléma, arra a válasz az, hogy a gyarmatkérdés mai, olykor sztereotipizáló attitűdjeinek vizsgálatánál Eckhart Ferenc művei kiindulópontnak, ezek kritikája pedig fordulópontnak tekinthetők. Mária Terézia (1740–1780) és II. József (1780–1790) gazdaságpolitikájával foglalkozó művei kulcsfontosságúak kérdésfelvetésünk szempontjából, ugyanis Eckhart ezen munkái alapvetően határozták meg a Habsburg Birodalom gazdaságpolitikájával kapcsolatos vélekedést az 1960-as évek végéig.⁵ Az Eckhartot megelőző időszakok kutatói ugyanis nem végeztek szisztematikus gazdaságtörténeti jellegű kutatásokat, míg ő igen, és ezzel rátette a „levéltári kutatásokkal igazolt” pecsétet a történészlelődei által hangoztatott, erősen sztereotip, Magyarország helyzetét gyarmati függésként leíró nézetre.

² Legutóbb egy ismeretterjesztő interjúban tűnt fel ez az értelmezés. Beszélgetés Kopcsik Istvánnal, 2025.01.21. klubradio.hu/archivum/otos-body-gergovol-2025-január-21-kedd-1005-46637

³ NAGY Mariann: „The Discourse of the ‘Colonization’ of Hungary in Hungarian History Textbooks”. In Susanne POPP–Katja GORBAHN–Susanne GRINDEL (ed.): *History, Education and (Post) Colonialism. International Case Studies*, Berlin, Peter Lang GmbH, 2019, 259–277; NAGY János: „Kereskedelemügyi sérelmek az 1751. évi országgyűlésen”. *Fons* (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok) XXI. évfolyam, 2014/1. 101–102.

⁴ ANTON SPIESZ: „Eckhart Ferenc a gazdaság történése”. *Jogtudományi Közöny*, XLI. évfolyam, 1986/7. 337–341; MEZEY Barna (szerk.): *Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány és jogtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 426–427; TÖRŐ László Dávid: „A szellemi történet is csak az adatokból indulhat ki”. *Eckhart Ferenc történeti munkásságának főbb problémái*, Budapest, Ráció Kiadó 2020. 46–89.

⁵ ECKHART Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában*, Budapest, Budavári Tudományos Társaság, 1922; uő: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958.

Eckhart értékelése három fontos alapvetést hordozott. Magyarország és az örökös tartományok gazdasági fejlettségükben nagyjából Mária Terézia koráig fej-fej mellett álltak, ez a kiegyenlítettség az 1750-es évektől változott meg. Az eltérés, Magyarország gazdasági lemaradása a bécsi udvar gazdaságpolitikájának következtében állt elő, továbbá ez a centralizált gazdaságirányítás egyre inkább elorvasztotta Magyarország iparát, kereskedelmét, mintegy gyarmati sorba taszítva ezzel azt. Ahhoz, hogy egy történeti ívet húzzunk és láthatóvá tegyük, Eckhart milyen szellemi talapzatról fogalmazza gazdaságtörténeti értékelését, milyen hatásokra, milyen iskolákat követve szűri le művének fő állítását, melyet így summáz: „... 1922-ben megjelent könyvem először bizonyította be a központi kormányszékek adatai alapján, hogy a bécsi udvar tudatosan kizsákmányoló, gyarmati politikát folytatott Magyarországgal szemben” – érdemes megnéznünk az Eckhartot megelőző időszakok állásfoglalását, narratív gyakorlatát a kérdést illetően.

A történeti irodalom Eckhart Ferenc gazdaságtörténeti munkái előtt

Horváth Mihály liberalizmusból és a nacionalizmusból táplálkozó, szabadság-eszményeken alapuló, alapvonásaiban pozitivista olvasata karakteresen meghatározta a szisztematikus levéltári alapkutatásokat megelőző időszak történeti szemléletét a Habsburgok magyarországi (gazdaság)politikájával kapcsolatban, s ez a kép sem kedvezőnek, sem tárgyilagosnak nem nevezhető.⁶ Szemléletformáló hatása volt ipar- és kereskedelemtörténettel foglalkozó műveinek: *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt* és a nyolckötetes, *Magyarország történelme* című sorozatának, amelynek hetedik kötete foglalkozik a Mária Terézia és II. József-kori magyar történelemmel.⁷ Előbbi, az 1840-ben megjelent ipar- és kereskedelemtörténeti munka a vámterhek Mária Terézia és II. József uralkodása alatt történt változásának leírásával támasztja alá a gyarmati elnyomatás képét, ugyanakkor explicit módon elkerüli, hogy a nemesi birtokra kivetendő adózás kérdésében állást foglaljon.⁸ Ez azért problematikus, mert a belső vámhatár a magyar nemesség adómentességének egyfajta ellentételezéseként rovatott ki a Magyar Királyság területéről exportálandó cikkekre. A másik művének, a nyolckötetes szintézisének Mária Terézia uralkodásával foglalkozó fejezetcímeiből is leendő

⁶ Horváth Mihály katolikus papként, Csanád vármegye fel nem szentelt püspökeként a felsőházban a szabadelvű kormánypárthoz tartozott, később a Függelenségi nyilatkozat után Kossuthtól a kultuszminiszteri kinevezést elfogadta, a szabadságharc leverését követően felségsértés vádjá miatt emigrációba kényszerült. Lásd erről: MÁRKI Sándor: *Magyar történeti életrajzok, Horváth Mihály (1809–1878)*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat Kiadása, 1917.

⁷ HORVÁTH Mihály: *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt*, Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1840. 233–234; 332; uő: *Magyarország történelme*, 7. kötet, Budapest, Franklin Társulat, 1873. 209–655. Értékeléséhez bővebben lásd: ERŐS Vilmos: „A magyar történetírás a dualizmus korában”. *Valóság*, LV. évfolyam, 2012/2. 22–40.

⁸ HORVÁTH (1840): 230–231.

idézni: „A nemzetiség gyöngülésének kezdete”, „Az idegen befolyás növekedése. A kényuralom növekedése” című fejezetekkel találkozunk, míg a II. József idejét tárgyalókánál „A nemzetiséget s alkotmányt veszélyeztető önkényes újítások korszaka” összegzések találhatók.

Tartalmi kérdéseket vizsgálva, Mária Teréziának a gazdaságpolitika-irányítás adminisztratív átalakítását célzó intézkedéseit értékelő fejezetben olvashatjuk azt a vizs-
szatérő – elsősorban a diétai jegyzőkönyvekből ismert⁹ – sérelmet, hogy a magyar részvétel alulreprezentált az összbírodalmi hivatali apparátusban, így a gazdaság-
irányításban és hogy a Bécsi Udvari Kamara a Magyar Udvari Kamarának több jog-
körét elveszi, mint például a bányafelügyeletet, továbbá a Kereskedelmi Tanács (*Com-
merzienrat*) a vámügyekbe nem enged magyar beleszólást.¹⁰ A II. József időszakát ér-
tékelő fejezetekben is megtalálhatók ezek a szempontok, ahogy a későbbi gazdaság-
történeti elemzésekben is visszaköszönő vád, hogy Magyarország elmaradottságáért
a Habsburgok „gyarmatosító politikája” a felelős.¹¹ Ez a kifejezés-választás természe-
tesen nem véletlen. Maga II. József egy Pálffy Károly kancellárhoz írott tervezetében
fogalmaz így a nemesi adófizetés és az új fiziokrata szemléletű adórendszer bevezeté-
sével kapcsolatban, melynek elfogadásáért cserébe a vámok eltörlését, szabad keres-
kedelmet, a háramlási jog megszüntetését és deperditák¹² felszámolását ígéri:

...azért egyedül ezen elhatározástól [a nemesi birtokra kivetett adófizetés válla-
lásától A. G.] függend, hogy Magyarország a többi örökös tartományokkal vi-
szonyában, amazokkal egyenlő kedvezéseket nyerjen-e a kereskedésben, vagy
ellenben mint merő gyarmat (Colonie) tekintessék, melyből műkészítményei
kivitelének lehető megnehezítése, s az élelemszereknek az országban fekvő kato-
naság olcsóbb’ ellátása miatt igen csekély áron tartása által annyi haszon huzas-
sék, mennyi csak lehetséges, a nélkül, hogy ellenben némi pénzmennyiségeknek
az országba visszafolyására, mi által csak a többi tartomány károsulna, soha leg-
kisebb gond se fordíthatassék.¹³

E nevezetessé váló szöveghelyet Horváth Mihály idézi először magyar fordításban
és nyomtatásban 1840-ben, majd 1873-as művében szintén előveszi, később Eckhart
Ferenc is nagy hangsúlyt fektet rá.¹⁴

Ha az intézményesülő gazdaságtörténet-írás korai szerzőit nézzük, nagyon ha-
sonló képet látunk. Az egyik első nemzetgazdasági eszmékről értekező, rendszeres
gazdaságtörténeti vizsgálódásokat folytató szerző Kautz Gyula volt, aki a Kiegyezés

⁹ HORVÁTH (1846): 126–163.

¹⁰ HORVÁTH (1873). 329–330.

¹¹ Uo. 435. 631.

¹² Valójában burkolt adóforma, amit a parasztságot érintette, amikor a katonaság ellátására a piaci árnál olcsóbban volt kénytelen a főként mezőgazdasági jellegű termékeitől megválni. KATUS László: *A modern Magyarország születése 1711–1914*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2021. 64.

¹³ HORVÁTH (1840): 229–230; HORVÁTH (1873): 616.

¹⁴ ECKHART (1958): 50.

után egy évvel jelentette meg nagy gazdaságtörténeti összefoglalóját, amivel lefektette az alapokat és elvégezte a korszakolást gazdasági irodalmunk elemzéséhez.¹⁵ Az ő olvasatában is csak úgy jelenik meg a Habsburg-magyar reláció, mint gyarmati viszony:

Egy további szinte általánosan ismert jellemvonása e korszaknak a birodalmi kormányzatban mindinkább lábrakapó, merev centralizáció s az evvel és a szerfelett nyommasztó hadsereg-tartással szoros összefüggésben lévő finanszírozási és bürokratiai mechanizmus meghonosulása. Annál nagyobb ellenszenvet keltő körülmény hazánkban, mennél idegenkedőbb volt mindenkor a magyarság minden ilyesféle törekvésektől, s minél határozottabb volt célzata az új rendszernek. Magyarországot mind politikai, mind különösen közgazdasági tekintetben állami függetlenségében és autonómiájában korlátozni, sőt mitöbb, gyarmati függőségű ország szerepére lenyomni.¹⁶

Az ehhez hasonló kitételek tovább sorjáznak Kautz idézett munkájában, sokszor támaszkodik maga is Horváth Mihály nézeteire. Mindkettőjüknél közös pont, hogy forrásként országgyűlési jegyzőkönyveket használnak – a korszakban a központi kormányzat iratait nemigen lehetett kutatni – s mindkét szerző a gyarmati függést gazdasági és államszervezeti dimenzióban értékeli.

Eckhart egyik fontos tanítómestere Marczali Henrik volt, aki elévülhetetlen érdemeket szerzett abban, hogy a Horváth Mihálytól kiinduló, a 18. századi magyar történelmet elernyed, sőt valamelyest anakronisztikusan elnemzetietlenedett korszakként ábrázoló történet szemlélettől elfordulva újraértékeli e korszak megítélését.¹⁷ Marczali nem volt kifejezetten gazdaságtörténész, mindazonáltal II. József uralkodásáról írt háromkötetes munkájának bevezetőjében kifejti, hogy nézetei szerint a magyar történelem a szatmári békéig elsősorban hadtörténelem, míg 1711-től az 1848–49-es szabadságharcig leginkább a társadalmi-gazdasági folyamatokon van a hangsúly.¹⁸ Az örökös tartományok és a Magyarország közötti viszonyt – Horváthhoz és Kautzhoz hasonlóan – Marczali is a gyarmattartó és gyarmat relációjában értelmezi, többször utalva az angol–amerikai gyarmati rendszer analógiáira. Mária Terézia intézkedéseit bemutatva megállapítja, hogy a cél az 1754-es vámrendszer kialakításával az örökös tartományok versenyképessé tétele volt az olcsó magyar gabona és a szintén jutányos áru magyar borral szemben. Ezt a gazdaságpolitikát Marczali a magyar polgári fejlődést és a kapitalizmus kibontakozását akadályozó

¹⁵ KAUTZ Gyula: *A nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Reprint kiadás, 1987.

¹⁶ Uo. 104. További idévő szöveghelyek: Uo. 85, 95, 142, 187, 233, 434.

¹⁷ MARZALI Henrik: *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig (1711–1815)*. In SZILÁGYI Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története*. Budapest, Athenaeum, 1898.3.

¹⁸ MARZALI Henrik: *Magyarország története II. József korában*. I. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1881. 7.

tényezőként értékeli. Az a dilemma, hogy a bécsi udvart vagy a magyar nemes-
séget terheli-e a nagyobb felelősség a Magyarországra nézve hátrányos vámrend-
szer felállításáért és fennmaradásáért, Marczalínál már felmerül, ahogyan később
Eckhartnál is. Marczali az akkor fennálló társadalmi rendet, a rendi társadalmat és
benne a törvények szavatolta immunitásokat, illetve az úrbérrendszert organikus
fejlődés útján kialakult, kártétel nélkül meg nem bolygatható struktúraként értéke-
li.¹⁹ Ezen olvasatban mintegy felmenti a magyar birtokososztályt – nem tekintve e
társadalmi csoport rétegzettségét – és az angol-amerikai gyarmati viszonyrendszer
analógiáit kibontva úgy festi le az osztrák–magyar vám-, ipar- és kereskedelem poli-
tikai kapcsolatot, hogy a bécsi gazdaságirányítás még az angol gyarmatosítóknál is
kártékonyabb volt, mert nemcsak az ipari termelést gátolta, hanem protekcionista
módon a mezőgazdasági termelést is. Azt az angol rendelkezést citálja, mely meg-
tiltotta a szigetország területén az amerikai gyarmatokról behozott nyersanyagok
termelését, míg Ausztria az élelmiszer előállításban és a borászatban is versenytársa
maradt a „gyarmati sorba” taszított Magyar Királyságnak.²⁰ Hovatovább, az Eck-
hart Ferenc gazdaságtörténeti vizsgálódásaiból közkeletűvé, majd vitatottá váló
tétel, miszerint Mária Terézia és fia, II. József uralkodása alatt nyomorodott el a ma-
gyar kézműipar, Marczalínál már csíráiban, homályosabb kifejtésben megjelenik:

A XVIII. század elején Magyarország még meglehetősen saját nemzeti iparára
van utalva. A század vége felé mind inkább az osztrák tartományok árúinak vá-
lik piaczává. Ipara, mely egyideig ha nem is egyenlő rangú, de mindenesetre
egyenlő származású és szervezésű volt nemcsak az osztrákkal, hanem a közép-
kori Európa minden iparával, az óriási nyomás alatt elcsenevész és korlá-
tolt vidéki jelentőségű házi iparrá válik. Azelőtt megvédte izoláltsága, most a
létért való küzdelemben nem állhatott ellen izmosabb vetélytársának.²¹

Érdemes még hozzátenni, hogy Marczali az egész korszakra jellemző betelepítési
programot szintén gyarmatosításként aposztrofálja. Mindezen előzményekből lát-
ható, hogy Eckhart Ferenc, amikor 1922-ben megírta Mária Terézia gazdaságpoli-
tikájával kapcsolatos munkáját, nagymúltú történetírói narratívára támaszkodott.

Eckhart Ferenc és a kortárs történész szakma nézőpontja a gyarmati függés kérdésével kapcsolatban

A gyarmatdiskurzus olyannyira elterjedtté vált századforduló meghatározó törté-
nései között, hogy nemcsak a tanítómesterek és nagy elődök, hanem pályatársak is
ebben a keretrendszerben gondolkodtak. Példaként említhetjük Szekfű Gyulát, aki

¹⁹ TÖRŐ (2020): 52–53.

²⁰ Uo. 142–143; MARCZALI (1881): 142–143.

²¹ Uo. 139.

szintén ezt a narratívát alkalmazta, többek közt az 1920-as *Három nemzedék* című munkájában, sőt a Domanovszky Sándor szerkesztette művelődéstörténeti összefoglaló korszakunkról írott fejezetei is ebben a fogalmi koordinátarendszerben mozognak, s maga Domanovszky is ezt a sémát alapul véve értelmezi a Habsburg Monarchia két nagy alkotórésze közt fennálló viszonyt.²² Eckhart Ferenc 1922-es, Mária Terézia gazdaságpolitikájáról írott művének megjelenését követően született kritikákról és recenziókról az eckharti életmű monográfiusa, Törő László Dávid ad átfogó képet. Ez alapján az látható, hogy mind a Berzeviczy Gergely műveit magyarra fordító és életével először foglalkozó Gaál Jenő közgazdász-történész, mind Paulinyi Oszkár, később bányászattörténettel foglalkozó pályatárs, sőt még a „céhen kívüli”, marxista Révai József is elismerően nyilatkozott Eckhart művéről.²³ Kritikájukban közös pont, hogy az eredeti szerzőnél még hangsúlyosabban igyekeznek elítélni az 1750-es évektől kibontakozó gazdaságirányítást, Paulinyi egyenesen azzal vádolja ezt a káros politikát, hogy a már meglévő vállalkozói szellemet is elpusztította.²⁴ Berlász Jenő egy 1959-es, posztumusz méltatásában kiemeli Eckhart kutatói alaposságát, amivel meghaladta Takáts Sándor és Marczali Henrik „tallózgató” és a levéltári archívumokban a szenzációt kereső történelmi attitűdjét – s ha hozzátehetjük saját értékelésünket ma is ez a mű legnagyobb érdeme –, illetve az 1922-es művet a magyar gazdaságtörténet-írás *chef d’oeuvre*-jének nevezi.²⁵

Ember Győző 1930-as években publikált azon munkáit is érdemes vizsgálódásunk körébe vonni, melyek az Államtanács (*Staatsrat*) iratait vizsgálták, ilyen módon reflektálnak a bécsi államapparátus gazdaságpolitikai folyamatokat meghatározó döntéselőkészítési folyamataira, egyes tanácsosok vélekedéseire.²⁶ Különös hangsúlyt érdemes helyezni Ember Győző egy recenziójában szereplő megítélésére:

Bécsben nem tekintették Magyarországot külön gazdasági területnek, benne az egész birodalom egy részét látták csupán... Más kérdés azután, hogy ezzel a résszel szemben megtettek e mindent, ami az egésznek nem volt kárára, s megint más kérdés, hogy Magyarország iránti rossz akaratból maradtak-e el

²² SZEKFÜ Gyula: *Három nemzedék*, Budapest, Élet Irodalmi és Nyomda R.T. Kiadása, 1920. 70. LEDERER Emma: „Iparunk és kereskedelmünk a merkantilizmus korában”. In DOMANOVSKY Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet. Barokk és felvilágosodás*. 4. kötet, Szekszárd, Babits Magyar-Amerikai Kiadó, 1993. 229–230.

²³ TÖRŐ (2020): 66–69.

²⁴ PAULINYI Oszkár: „Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában”. *Századok*, LIX. évfolyam, 1925/7–8. 293.

²⁵ TÖRŐ (2020): 69.

²⁶ EMBER Győző: „Magyarország és az államtanács első tagjai”. *Századok* LXXX. évfolyam, 1935/7–8. 555–664. Uő: Ember Győző: „Az egységes monarchia gondolata Mária Terézia korában”. *Századok*, LXX. évfolyam 1936/7–8. 241–281.

azok a törekvések vagy pedig a gazdaságpolitika általános hibái következtében, amelyek a többi társországot is hasonló mértékben sújtották.²⁷

Ember Győző e sorokat Konrad Schünemann egy hosszabb lélegzetvételű tanulmányának ismertetőjében írja. Maga az eredeti szöveg is tanulságos, amennyiben rámutat, hogy Mária Terézia negyven évnyi uralkodását nem érdemes egy egységes korszaknak tekinteni. A gazdasági mechanizmusok, vámpolitika kimunkálásában olykor a Kereskedelmi Tanácsnak, olykor az Államtanácsnak volt nagyobb szerepe, valamint a királynő gazdasági szemléletére utalva kimutatható az a kettősség, mely egyrészt gazdasági szempontból kíván kedvezni az örökös tartományoknak, másrészt az összbirodalmi szempontokat tekinti elsődlegesnek. Ezek a nézőpontok időről időre változnak.²⁸ Annak ellenére, hogy Ember Győző számára ismert volt az osztrák gazdaságtörténeti irodalom ezirányú nézőpontja, maga is hajlott az uralkodó nyelvi fordulattal gyarmati függésként leírni a problémát és Borié tanácsost leszámítva nemigen adott felmenést az Államtanács tagjainak.

Magyar szempontból viszont Magyarországot nemigen tekintették e nagyobb egészhez alkalmazkodni köteles résznek. Jó példák hozhatók erre az antijozefinista nemesi-nemzeti értelmiségi elit gazdasági tematikájú irodalmából, Skerlecz Miklós, Podmainiczky József vagy Batthyány Tivadar idevágó munkáiból, melyek nyelvhasználat szintjén is először írják le a diszkriminatívnek ítélt gazdaságpolitikai reláció következtében a „gyarmati függés” terminust a két ország helyzetét jellemezve. A birodalom e két része közt mindig is perszónalúniót tételeztek és nem reálúniót, ami az 1765-ös fordulat után egyre inkább alakulóban volt. Az, hogy Magyarország valóban a létét és fennállását köszönhetné ennek a rendi elit által képviselt, önös gazdasági és hatalmi pozíciókat óvó szemléletnek a gazdaságilag ma is elég jól egzisztáló Csehország önálló államisága a próbaköve. Azé a Csehországé, amely a 17. századtól gazdaságilag és politikailag is egyre inkább összenőtt a birodalom Lajtán túli részeivel.

Az ötvenes évek gyarmatértelmezése az eckharti gazdaságtörténet-írás fényében

Ahogy a fentebb jeleztük, Eckhart Ferenc Habsburgok gazdaságpolitikájáról írott műve kiérdemelte Révai József méltató kritikáját is, sőt az 1950-es évek marxista történészi szemlélete továbbvitte a széles körben meggyökeresedett gyarmatsztereotípiát, sőt azt a marxista kapitalizmusfejlődési elmélet alapján átfazonírozva alapkoncepciójává tette. Pach Zsigmond Pál 1950-es tanulmányában azt a marxista

²⁷ EMBER Győző: „Schünemann; Konrad: Die Wirtschaftspolitik Josephs II. in der Zeit seiner Mitregentschaft”. *Századok*, LXXX. évfolyam, 1935/7–8. 351.

²⁸ KONRAD SCHÜNEMANN: „Die Wirtschaftspolitik Josephs II. in der Zeit seiner Mitregentschaft”. *Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung*. Band XLVII. 1933/1. 13–56.

alaptételt igyekezett bizonyítani, miszerint a kapitalizmus kialakulásához pénztőke-felhalmozás és gyarmatok birtoklása együttesen szükséges:

Az eredeti felhalmozás e mozzanatai közül Marx első helyen és különös nyomatékkal emeli ki a gyarmati rendszert. Nem kétséges, hogy nálunk is ez jelenti a probléma gerincét. Csakhogy nem Magyarország épített ki gyarmati rendszert a maga eredeti tőkefelhalmozásának javára, hanem a Habsburg-hatalom gyarmatosította hazánkat az osztrák örökös tartományok tőkés fejlődésének érdekében.²⁹

Pach szerint a Habsburgok az 1680-as évek második felétől gyarmatszerző háborút folytattak a törökkel. E gyarmatosító szándék ellen fogtak fegyvert a parasztok, akikhez később csatlakozott a nemesség, hogy saját osztálya számára biztosítsa az eredeti tőkefelhalmozás feltételeit. Ez volt tulajdonképpen a Rákóczi-féle „függetlenségi harc”, aminek elbukásával nyitva állt az út a Habsburgok gyarmatosító szándékai előtt.³⁰ Érvélese alátámasztásához Pach többek közt Eckhart munkáját is idézi, annak ellenére, hogy maga Eckhart a kapitalizmus kialakulásának feltételit – Werner Sombart hatására – nem a gyarmatok birtoklásában vagy a gyarmati export meglétében látja, hanem a fizetőképes kereslet igényeihez igazodó luxusipar, a luxuscikkek intenzívebb fogyasztásához, illetve az állandó hadseregek igényeinek kiszolgálására létrejövő textil- és hadiipari kapacitások kialakításának feltételeihez kapcsolja.³¹ A másik lényegi eltérés az eckharti és a marxista történet-szemlélet között az „osztrák burzsoázia” szerepének hangsúlyozásában áll. A marxista történelemszemlélethez igazodva az osztályharcos narratíva érvényesítésével kellett alátámasztani a történeti események szükségszerűen kialakuló láncolatát. Ebben az olvasatban, az Eckhartnál kulcsfontosságú tényezők, úgymint a nemesi adómentesség szerepe a kialakult osztrák-magyar gazdasági viszonyban, a bécsi kormánysszervek historikus, intézménytörténeti vizsgálata, vagy a szellemtörténeti megközelítés, ami a magyar arisztokráciának az iparhoz és kereskedelemhez fűződő attitűdjeit helyezi középpontba, kevésbé kaptak fontos szerepet.³²

Eckhart Ferenc levelezéséből ismert, hogy az 1922-es gazdaságtörténeti opusz megszületését követően nagy tervei voltak, sorozatot kívánt szerkeszteni, ami a gazdaságpolitikai folyamatokat 1848-ig esetleg 1867-ig végigkíséri.³³ Ebből csupán egy folytatásra futotta: 1958-ban megjelent munkája, ami II. József és utódai gazdaságpolitikájával foglalkozik az 1780–1815 közötti időintervallumban, mutatja, hogy a jeles jog- gazdaságtörténész nem változtatott véleményén, továbbra is a közkeletű

²⁹ PACH Zsigmond Pál: „Szempontok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon II.”. *Századok*, LXXXIII. évfolyam, 1949/2. 107.

³⁰ Uo. 113–114.

³¹ TÖRÖ (2020): 79.

³² Uo. 80.

³³ Uo. 67.

gyarmatosító-gyarmat dichotómiát alkalmazza a bécsi központú gazdaságpolitika leírásakor. A mű előszavában megjelentetésének indítékaként arról számol be, hogy fő célja az Államtanács II. világháborúban megsemmisült, de nála jegyzetelve meg-lévő iratainak publikálása. Ezek az iratok rávilágítanak arra, hogy mik voltak azok a tanácsosi vótumok, tervezetek, amik befolyásolták az uralkodó gazdaságpolitikai döntéseit.³⁴ Ennek tükrében az 1922-es gazdaságtörténeti munkához képest nem statisztikai adatok, hanem szövegek átiratai kerültek szép számmal a függelékbe, szemléletében, értékítéletében azonban nincs sok eltérés a két kötet között. Ez ta-lán azért fontos, mert Eckhart célja e munkával nem új értelmezési keret felvázolása volt, csupán nyilvánosságra akarta hozni ezeket a jegyzetelve megőrzött forrásokat.

Az 1950-es évek alapvetően preconcepciókkal operáló történetírása nagy ha-szonnal tudta beilleszteni saját történeti értelmezési keretei közé az Eckhart által immár levéltári kutatásokkal is alátámasztott, a gyarmatdiskurzust továbbra is fenntartó művet. Még akkor is, ha szemléletében, a történeti folyamatokat kiváltó okok és összefüggések értelmezésében ez a történetírás eltért Eckhart szemléletét-től, végkövetkeztetésében egyezett vele. A könyv utószavában a Történelmi Társu-lat vezetői így nyilatkoztak: „A munka kiadását elsősorban az indokolta és tette fon-tossá, hogy hozzájárulást jelentett a Habsburg gyarmati rendszer problémájának vizsgálatához, amelyet marxista történetírásunk a magyar történet egyik alapvető kérdésének tekint.”³⁵ Talán nem mellékes szempont, hogy Eckhart az 1780-as éve-ket követő gazdaságtörténeti elemzését már betegen kezdte el és csak halála után, H. Balázs Éva és Nagy István szerkesztésében jelent meg a mű. Wellman Imre lekto-ri véleményét és Pach Zsigmond javaslatait már nem értékelhette és nem is építette be a könyvbe.³⁶

Fordulat a gyarmatdiskurzus alkalmazásában

Az 1960-as évek végétől Anton Spiesz, Endrei Walter, Heckenast Gusztáv és Kosáry Domokos vizsgálatainak nyomán új megközelítések, új szempontok jelentek meg a gazdaságtörténet-írásban, melyek mind az Eckhart neve által fémjelzett, úgyne-vezett polgári, mind az osztályharcos fogalmi keretben mozgó történetiszemléletet meglehetősen kritikusan kezelték és kihívást jelentettek voltaképp a Horváth Mi-hály óta virulens, hagyományos gyarmatdiskurzusnak.³⁷ Nem beszélhetünk egy-séges „új gazdaságtörténeti iskoláról”, hiszen a fent említett történészek egymástól

³⁴ ECKHART (1958): 3.

³⁵ Uo. 427.

³⁶ MEZEY Barna (szerk.): *Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány és jogtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 426 – 427.

³⁷ Anton SPIESZ: „Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdaságpolitikája 1780–1815. Resumé”. *Historický časopis. Historický ústav Slovenskej akadémie vied*, Ročník VIII. 1960/4. 648–652. Spiesz e korai recenzió-jában már óvatos kritikával illeti az eckharti nézőpontot.

függetlenül saját kutatási eredményeiket értelmezve jutottak arra a nézőpontra, amely a 18. századot nem a gazdasági elnyomorodás évtizedeinek tekintette, hanem inkább a modernizáció és az újjáépítés időszakának. Anton Spiesz és Endrei Walter a 18. század második felére eső manufaktúra-alapítási gyakorlatot és üzemeltetési lehetőségeket elemezve, az uralkodó gazdaságtörténeti narratívával szembenálló értékelését adták a hazai iparpártolási politikának, főként a II. József idején alkalmazott gyakorlatot vizsgálva.³⁸ Heckenast Gusztáv 1974-es tanulmányában a Magyarország és Ausztria párhuzamos gazdasági fejlődését tételező toposzt cáfolva rámutatott, hogy már a 17. század második felében igen jelentős fejlettségi eltérések mutatkoznak a két birodalomrész között, ami a kézműipari adatokat illeti. Természetesen itt erős becslésekre kell hagyatkozni, hiszen egységes szemléletű statisztikai felmérések nem sajátjai az adott korszaknak. Philipp von Hörnigk (1640–1714), a neves kameralista, gazdasági író a kézművesek számát az örökös tartományok területén az 1670-es években 82.000-re becsülte. Érdekes összevetni ezt a Bánkúti Imre által kutatott magyarországi adatokkal: az ő eredményei 5–6000 főre teszik a kézművességből élő népesség létszámát a Rákóczi szabadságharc idején.³⁹

Fontos szemléleti fordulópontnak tekinthető az 1970-es évek új megközelítése, amely nem a dualista, osztrák-magyar relációból vezet le a bécsi udvar gazdaságpolitikai szándékait, ahogyan Eckhart tette, hanem a valós történeti alaphelyzetből kiindulva, az integrálódó és egységes birodalmi gazdaságirányítást kialakító monarchia szemszögéből olvassa a folyamatokat. E tekintetben visszautalhatunk Ember Győzőre, aki Schünemannra alapozva felveti ezt a szempontot, de nem tekinti érvényes kiindulópontnak. A fordulatot tehát Heckenast Gusztáv 1974-ban a *Történelmi szemle* oldalain megjelent előadás-vázlata jelentheti, amely a fókuszát átalálítva a kameralista szellemű gazdaságirányítás szemszögéből tekint – a részkérdések irányából szinte áttekinthetetlen – folyamatokra, s e ponton egyet kell értenünk azzal, hogy a partikuláris nézőpontból nem rekonstruálható a „nagykép”. Heckenast példaként említi, hogy Skerlecz Miklós (1729–1799), aki az 1780-as években a Helytartótanács iparügyekért felelős referense volt, Magyarország vastermelését nem értékelte jelentősnek. Skerlecz, helytartótanácsi előadóként csupán olyan adatokkal rendelkezett, amik az ország területén működő magánbányák eredményeit mutatták meg számára és nem ismerte a Bécsnek alárendelt kamarai vasművek termelési mutatóit. Az ilyen típusú eltérésekre csak akkor lehet reflektálni, ha sikerül a központból (is) nézni a gazdaságpolitikai folyamatokat. Azt a kérdést vizsgálva, hogy hátrányos volt-e a bécsi központú gazdaságirányítás Magyarországra nézve, Heckenast válasza, hogy ezt nem lehet egyértelműen megállapítani. 1775 után, amikor létrejön az egységes osztrák–cseh vámterület, abból nemcsak Magyarország és

³⁸ ENDREI Walter: *Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969. 58; ANTON SPIESZ: „Die Wirtschaftspolitik des Wiener Hofes gegenüber Ungarn im 18. Jahrhundert und im Vormärz”. *Ungarn-Jahrbuch* Band I. 1969/1. 60–73.

³⁹ HECKENAST Gusztáv: „A magyarországi ipar a XVIII. században és a bécsi gazdaságpolitika”. *Történelmi Szemle*, XVII. évfolyam, 1974/4. 503.

csatolt részei, hanem Galícia, a Tengermellék, Tirol és Vorarlberg is kimaradt. Ha volt is tehát valamiféle diszkrimináció, az nem Magyarország, hanem az iparilag elmaradott területek ellen irányult. Ezeket a gazdasági elveket a kameralisták fektették le, akiknek az egyik alapkoncepciójuk az volt, hogy mindenhol azt kell fejleszteni, ami már életképesen funkcionál: ahol van kézműipari hagyomány, ott manufaktúrákat, kell létrehozni, ahol jó minőségű szántóföld áll megműveletlenül, oda lakosságot kell telepíteni, ahol só, érc kitermelésre alkalmas övezetek vannak, ott a bányaművelést szükséges fejleszteni és sorolhatnánk tovább. Számos érveléssel támasztja még alá véleményét az uralkodó gyarmatnarratíva ellen, ezeket fölöslegesen lenne tovább sorolni. Van azonban egy idézésre méltó félmondata egy, az osztrák és cseh tartományok iparfejlődéséről írott tanulmányának végjegyzeteiből, amelyben meglehetősen elítélő hangon ír Eckhart monográfiáiról és ezzel rámutat az általa megfelelőnek vélt nézőpontra: „[Eckhart monográfiái A.G] a bizonyos körökben valóban meglevő gyarmatosító törekvéseket abszolutizálják, így anyaggazdagságuk ellenére a tárgyilagos olvasó számára elfogadhatatlanok.”⁴⁰ A „tízkötetes” *Magyarország története* 18. századi gazdaságpolitikával foglalkozó fejezete, ami szintén Heckenast Gusztáv műve, hasonló szellemben íródott és az az 1991-ben megjelent kis füzet, ami beszámolót tartalmaz egy leuveni konferenciáról, munkatársak hozzászólásaival, szintén a már 1974 óta felvázolt nyomvonalon kialakított olvasatot erősíti.⁴¹

Nemcsak Heckenast, hanem a művelődéstörténet felől közelítő és a 18. századi, nemesi-nemzeti, illetve a felvilágosodás eszméinek hatása alá kerülő véleményformálók által keletkeztetett irodalmat jól ismerő Kosáry Domokos is kritikával illette Eckhart gazdaságtörténeti alapállását. Kosáry Domokos Eckhart kritikájának középpontjában az áll, hogy örökös tartományok gazdasági fejlettségéhez képest az eltérülés, ha úgy tetszik lemaradás, nem 18. századi fejlemény, hanem korábbi történeti korszakok eredménye és nem az 1754-es vámrendelet okozta azt.⁴² A Magyar Királyság hagyományosan mezőgazdasági nyerstermék-exportőrként és a nyugati iparcikkek vásárlójaként kapcsolódott be az európai kereskedelmi folyamatokba és Szilézia elvesztését követően a gazdaságpolitikai racionalitások azt diktálták, hogy az örökös tartományokban már meglévő manufaktúrákat támogassák protekcionista módon, főként a porosz textilipar ellenében. Kosáry álláspontja szerint a Bécs által alkalmazott vámpolitika alapvetően nem változtatott ezeken a több évszázados fejlettségi adottságokon, ahogy a fennálló gazdasági-termelési struktúrán sem és a

⁴⁰ HECKENAST Gusztáv: „Iparfejlődés a Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományaiban a XVIII. században (1670–1790)”. *Történelmi Szemle*, XVI. évfolyam, 1973/1–2. 202.

⁴¹ HECKENAST Gusztáv: *A Habsburgok gazdaságpolitikája a 17–18. században, Előadások a Történettudományi Intézetben*, 17. kötet, Budapest, MTA TTI, 1991.

⁴² KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 33. Magyar területeken, még a török háborúktól javarészt mentesült vidékeken is, csak az 1740-es évekre tehetők az első manufaktúraalapítások, míg a Lajtán túl már 1672-ben megalapításra került a linzi gyapjúfeldolgozó, ami 1725-ben 4715 munkással működött, Bécsben a Schottentor mellett, 1679-ben selyemszövő, Neuhausban, 1709-ben tükörgyár létesült és lehetne folytatni a sort tovább. Lásd erre: Erich ZÖLLNER: *Ausztria története*, Budapest, Osiris, 2000. 216–217.

kialakított gazdaság- és kereskedelempolitika inkább az adott gazdaságszerkezet produktumaként értelmezhető mintsem előidézőjeként. Ha a fejlődés ívét tekintjük és kiindulópontként a 18. század elejét, végpontként pedig a jozefinus rendszer bukását vesszük, nem hanyatlást, hanem épp fordítva gazdasági emelkedést regisztrálhatunk, ami igaz, hogy felemás és inkább a mezőgazdaságban, mint az iparban érhető tetten. Ugyanakkor a kézműipari tevékenységből, manufaktúraalapításokból kibontható fejlettségi szint – vagy helyesebb talán fejletlenségi szintről beszélni – olyan alacsony bázisról indult, hogy itt is szignifikáns emelkedés tapasztalható a két időmetszet tekintetében.⁴³ 1725 végén, amikor a Helytartótanács fel akarja mérni az egyes vidékek kézműiparát és felhívást intéz manufaktúrák felállítására Pest és Buda – tegyük hozzá, javarészt céhmesterekből álló – városi tanácsa hangsúlyozza, hogy semmiféle olyan nyersanyaggal nem rendelkeznek, amit a manufaktúrák feldolgozhatnának.⁴⁴ E ponton hozzátehetjük, hogy a tömegtermelésre alkalmasabb üzemalapításoknak komoly ellenzéke volt az adott terület céhes iparát képviselő mesterek részéről, ami legalább olyan üzemszervezeti átalakulást és termelékenységet gátló tényező, mint a bécsi kereskedelmi és vámpolitika. A céhes ipart megregulázó, a versenyt és a céhen kívüli ipart serkentő, valamint a fennálló kereteket lazító rendelkezéseknek, amik az udvar felől érkeztek III. Károly és Mária Terézia idején, szintén pozitív hatásuk volt a magyar kézműipar fejlődésére.⁴⁵ Az 1780-as évtizedet tekintve Pesten több mint tíz, Budán és Óbudán pedig négynégy működő manufaktúrát ismerünk.⁴⁶

Kosáry Domokossal összhangban H. Balázs Éva emlékeztet, hogy a 18. század végi felvilágosult nemesi-nemzeti ellenzék politikai diskurzusa előszeretettel alkalmazta a gyarmat kifejezést a bontakozó gazdasági szakirodalom oldalain. Berzeviczy Gergely *De comercio et industria* című munkájában így ír: „Kitűnik tehát ezekből, hogy a harminczadrendszer az osztrák tartományokkal szemben Magyarországot tökéletesen olyan állásra szorította, a minőt gyarmatinak szokás nevezni, s mely viszony a barbár indus népek és némely európai ország között áll fenn.”⁴⁷ Ugyanígy Batthyány Tivadar 1790-es kereskedelempolitikai röpiratában egyhelyütt a manufaktúrákról szólva így replikáz vitapartnerének:

Most a manufaktúrákról beszélsz. És azok létrejöttét nem ott kellene inkább szorgalmazni, ahol Isten mindent kéz alá juttatott ezekhez, anélkül, hogy a nyersanyagot költséges módon ide-oda szállítgatással juttatnánk Ausztriába vagy

⁴³ KOSÁRY (1980): 35.

⁴⁴ HECKENAST Gusztáv: „Magyarország ipara 1726-ban”. *Történelmi Szemle*, XIV. évfolyam, 1974/3–4. 325.

⁴⁵ TUZA Csilla: *Állami cébszabályozás Magyarországon III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt. Zunftregulierung in Ungarn während der Regierungszeit von Karl III. und Maria Theresia*, *Rerum Fides*, Budapest, Line Design Kiadó, 2018. 11–12.

⁴⁶ NAGY István: „A manufaktúra-ipar kialakulása Pest-Budán”. In PESTA László (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 333.

⁴⁷ BERZEVICZY (1797) ford.: GAÁL (1902): 211

Morvaországba, úgy, hogy a készárukat a birodalom határain belül mindenfelé megtalálnák az idegenek, és a kereskedelmi adókat helyben és könnyedén is be lehetne szedni? Bár én tudom jól, hogy némelyik rövidlátó osztrák miniszter úgy akart tekinteni Ausztriával szemben Magyarországra, mint például Anglia tekinti gyarmatait, és sajnos, mi valamennyien tudjuk, hogy ennek milyen szerencsétlen hatása és következménye lett.⁴⁸

Utóbbi kijelentése az egykori angol gyarmatok 1783-es elszakadására vonatkozik, felvillantva annak lehetőségét, hogy Magyarország ismét megkísérelheti a különválás politikájának újraélesztését, amire 1790–1791 környékén a köznemesség és a felvilágosodás, illetve a francia forradalom hívei közt voltak bizonyos törekvések. Magát Batthyányt – könyvtárregiszterét tekintve – roppantul érdekelték az amerikai függetlenségi háború problémái, a gyarmatok önállósodási szándékai és a gyarmati gazdaság kérdései. H. Balázs Éva 1991-es előadásában európai párhuzamokat keresve felhívja a figyelmet arra, hogy nemcsak Magyarország kapcsán merül fel a gyarmatnarratíva, hanem angol–portugál relációban is tetten érhető a kifejezés megjelenése, amennyiben Portugália kereskedelmi exportja Anglia jóindulatától, gazdasági szabályzó erejétől függött.⁴⁹

Ha a gyökereit keressük a több mint egy évszázadon át virulens gyarmatnarratívának, akkor a tizenennyolcadik század végi gazdaságpolitikai szerzők, nemesi-nemzeti ellenzéki véleményformálók megszólalásait érdemes tekintetbe vennünk, hiszen a kortársak ajkán születik meg az „osztrák gyarmat” elnevezés, melyet leírva is megtalálunk. Úgy vélem, ez nem választható el a jozefinus rendszer megváltozott cenzúra- és könyvvizsgálati gyakorlatától sem, hiszen nagy számban tudtak nyomtatásban megjelenni akár ezt a kérdést tematizáló művek, de szerepe van a gyarmati kérdéstről szóló diskurzus felerősödésében az amerikai függetlenségi háború eseményeinek, az 1783-as párizsi békének, és nem utolsósorban olyan művek megjelenésének is, amik a gyarmati lét kérdéseit, a gyarmatosítás gazdasági-politikai dimenzióit vizsgálják. A témának a korszakban kiterjedt európai irodalma volt, legfontosabb talán ezek közül Raynal/Diderot: *Histoire des deux Indes*, (*Az európai létesítmények és kereskedelem politikai és filozófiai története a két Indiában*). H. Balázs Éva 1996-os *Európai gazdaságpolitika – magyar válasz* címen megjelent publikációjában rámutat, hogy a hazai értelmiség ismerte, olvasta Raynal és Diderot művét.⁵⁰ Ezt a 18. század végi, 19. század eleji narratívát (e szerzők művei a reformkor hajnalán újra kiadásra kerülnek) kritika nélkül inkorporálta az intézményesülő történetírás, minthogy saját korszelleméhez remekül illeszkedett, hosszú időre megadva ezzel a 18. század gazdaságtörténeti folyamatairól való megszólalások hangütését.

⁴⁸ BATTHYÁNY (1790) ford.: AMBRÓZY (2023): 270.

⁴⁹ H. BALÁZS ÉVA: *Európai gazdaságpolitika – magyar válasz*. Előadások a történettudomány műhelyéből, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1996. 7.

⁵⁰ H. BALÁZS (1996): 7–9.

Összegzés

Látható tehát, hogy a közbeszédünkben még mindig elterjedt gyarmattoposz történetírásunkban az 1970-es évek közepétől elkezdett kikopni. Ma már ugyan kevesen írják le, hogy Ausztria (bármit is jelentsen ez) gyarmatosította volna Magyarországot, de mélyen gyökerező történetiszemléleti, vagy a nem történész szakmát tekintve történetérzűletei sztereotípiával van dolgunk. A fő probléma a gyarmattartó-gyarmat felosztással, hogy a dualizmus kori, kétpólusú államberendezkedés felől tekint a gazdasági folyamatokara és könnyen táptalaja lehet egyfajta sérelmi-nacionalista olvasatú történelemszemléletnek. Nem tükrözi vissza megfelelően azt a történeti valóságot, ami egy soknemzetiségű, eltérő vallási-kulturális háttérű, azonban egyre inkább integrálódó, összetett birodalom (*Gesamtmonarchie*) – még formálódó, de alapvonásaiban egységesítő szándékú és kameralista szellemű – gazdaságirányításának képét mutatja. Elég belegondolni abba, hogy a Habsburg Monarchia korszakunk bizonyos időmetszetében egyszerre birtokolta a mai Belgiumot, Dél-Itáliát, Erdélyt és Sziléziát. E birodalom gazdasági törekvéseit tekintve a felzárkózás és modernizáció útjára kívánt lépni. Ez igazán sürgetővé azután vált, hogy gazdaságilag és adóbevételek tekintetében fontos területeit veszítette el, jelesen 1735-ben Nápolyt és Szicíliát, majd 1748-ban Sziléziát is; csak az utóbbi tartományból megközelítőleg annyi adóbevétel származott, mint a Magyar Királyság egészéből. Ez a modernizáció a kor hatalmi berendezkedésének, az abszolutizmus vagy akár felvilágosult abszolutizmus elveinek megfelelően központosított, felülről vezérelt, egységes szempontokat alkalmaz. Ezt a magyar rendiség alkotmányvédő sáncain bajosan lehetett átvinni, legyen szó adóreformról, úrbérrendezésről, infrastruktúra-fejlesztésről, s emiatt rendeletekkel, önkénnyel, kompromisszumok nélkül zajlott le ez a folyamat. Felemás, egyoldalú modernizáció lett az osztályrésze Magyarországnak.

Azokat a kritikai megjegyzéseket, amik az Eckhart Ferenc által hangoztatott gyarmatértelmezést cáfolják, el kell fogadnunk, hozzá kell azonban tennünk, hogy azokra az általa feldolgozott adatokra és táblázatokra, amiket 1922-es könyvében közölt, ismereteink szerint nem érkezett kritika, azok helytállóságát nem érte cáfolat. Eckhart számára az volt, vagy lehetett a fő gond, hogy az 1920-as években nem voltak számára kész minták, a modern, adatalapú gazdaságtörténet-írás pedig alapvetően gyerekcipőben járt még. Nála már központi kérdéssé vált a „nemzeti-idegen” Habsburgok felől érkező szükséges modernizáció, ami szembekerült az alkotmányos jogokat féltő magyar rendiséggel, aminek a többsége nem ismerte fel a modernizáció szükségességét. Ebben a vitában nem tudott túllépni kora szemléleti megalapozottságán, elnagyoltan mérte fel a hosszútávú gazdasági folyamatokat, a 18. századra helyezve a „pályáról való lekerülés” idejét, és ezt később sem korrigálta. Következézetesen érvényesített egy koncepciót vagy történészi alapállást, amit mestereitől vett át, amit kortársai visszhangoztak és a feltárt adatokat ennek megfelelően rendezte el.

Szándékom ezzel tanulmánnyal az volt, hogy áttekintsük a gyarmatpolémia történeti narratíváját. További, a jozefinus időszakban, illetve az azt követő évtizedekben keletkezett gazdasági irodalom vizsgálatával alaposabban feltérképezhetővé válna a probléma diszkurzív közege, narratívájának forrása. A gyarmatproblémát leginkább felszínre hozó kereskedelmi és vámpolitikai intézkedések eredményeként létrejövő osztrák–magyar gazdasági kapcsolat átfogó, új szemléletű, statisztikai elemzése adna megnyugtató választ arra a kérdésre, e két nagy birodalomalkotó országrész, mikor mit profitált a fennálló gazdasági kapcsolatból. Ezen felül e vizsgálatoknak ki kellene egészülniük eszmétörténeti kutatásokkal, melyek a „gyarmat” kifejezés jelentésváltozásait időben, kontextusaiban vizsgálják.

Bibliográfia

- BERZEVICZY G.: *De comercio et industria Hungariae, Leutschoviae, 1797.* In Gaál Jenő: *Berzeviczy Gergely élete és művei*, Budapest, Politzer Zsigmond és Fia Kiadója, 1902.
- BATTHYÁNY T.: *Widerlegung des falsch genannten unparteiischen Worts an die Bürger von Ungarn zur Beherzigung vor des Krönung ihres Königs.* Kiadási hely nélkül, 1790. In Ambrózy G.: *Gróf Batthyány Tivadar, egy vállalkozó főnemes gazdasági szerepvállalásai a 18. század végén*, Doktori értekezés, Budapest, KRE BTK TTI, 2023. real-phd.mtak.hu/1871/1/Ambrozy_Disszertacio_watermark.pdf
- ECKHART F.: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában*, Budapest, Budavári Tudományos Társaság, 1922.
- ECKHART F.: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958.
- EMBER Gy.: „Magyarország és az államtanács első tagjai”. *Századok* LXXX. évfolyam, 1935/7–8. 555–664.
- EMBER Gy.: „Schünemann; Konrad: Die Wirtschaftspolitik Josephs II. in der Zeit seiner Mitregentschaft”. *Századok*, LXXX. évfolyam, 1935/7–8. 348–352.
- EMBER Gy.: „Az egységes monarchia gondolata Mária Terézia korában”. *Századok*, LXX. évfolyam 1936/7–8. 241–281.
- ENDREI W.: *Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969.
- ERŐS V.: „A magyar történetírás a dualizmus korában”. *Valóság*, LV. évfolyam, 2012/2. 22–40.
- H. BALÁZS É.: *Európai gazdaságpolitika – magyar válasz. Előadások a történettudomány műhelyeiből*, Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1996.
- HECKENAST G.: „Iparfejlődés a Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományaiban a XVIII. században (1670–1790)”. *Történelmi Szemle*, XVI. évfolyam, 1973/1–2. 188–207.

- HECKENAST G.: „A magyarországi ipar a XVIII. században és a bécsi gazdaságpolitika”. *Történelmi Szemle*, XVII. évfolyam, 1974/4. 502–506.
- HECKENAST G.: „Magyarország ipara 1726-ban”. *Történelmi Szemle*, XIV. évfolyam, 1974/3-4. 320–329
- HECKENAST G.: *A Habsburgok gazdaságpolitikája a 17–18. században*, Előadások a Történettudományi Intézetben, 17. kötet, Budapest, MTA TTI, 1991.
- HORVÁTH M.: *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt*, Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1840.
- HORVÁTH M.: „Az 1764/65-ös országgyűlés”, In *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*, 7. kötet, Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1846. 126–163.
- HORVÁTH M.: *Magyarország történelme*, 7. kötet, Budapest, Franklin Társulat, 1873.
- KATUS L.: *A modern Magyarország születése 1711–1914*, Pécs, Kronosz Kiadó, 2021.
- KAUTZ Gy.: *A nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Reprint kiadás, 1987.
- KOSÁRY D.: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980.
- LEDERER E.: „Iparunk és kereskedelmünk a merkantilizmus korában”. In Dománovszky S. (szerk.): *Magyar művelődéstörténet. Barokk és felvilágosodás*, 4. kötet, Szekszárd, Babits Magyar–Amerikai Kiadó, Hasonmás kiadás, 1993. 213–249.
- MAR CZALI H.: *Magyarország története II. József korában*. I. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1881.
- MAR CZALI H.: *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig (1711–1815)*. In Szilágyi S. (szerk.): *A magyar nemzet története*. Budapest, Atheneum, 1898.
- MÁRKI S.: *Magyar történeti életrajzok, Horváth Mihály (1809–1878)*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat Kiadása, 1917.
- MEZEY B. (szerk.): *Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány és jogtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 2000.
- NAGY I.: „A manufaktúra-ipar kialakulása Pest-Budán”. In Pesta L. (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961, 285–342.
- NAGY J.: „Kereskedelemügyi sérelmek az 1751. évi országgyűlésen”. *Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)* XXI. évfolyam, 2014/1. 99–135.
- NAGY M.: „The Discourse of the ‘Colonization’ of Hungary in Hungarian History Textbooks”. In S. Popp – K. Gorbahn – S. Grindel (ed.): *History Education and (Post) Colonialism. International Case Studies*, Berlin, Peter Lang GmbH, 2019, 259–277.
- PACH Zs. P.: „Szempontok az eredeti tőkefelhalmozás vizsgálatához Magyarországon II.”. *Századok*, LXXXIII. évfolyam, 1949/2. 106–145.
- PAULINYI O.: „Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában”. *Századok*, LIX. évfolyam, 1925/7–8. 289–296.
- K. SCHÜNEMANN: „Die Wirtschaftspolitik Josephs II. in der Zeit seiner Mitregentschaft”. *Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung*. Band XL-VII. 1933/1. 13–56.

- A. SPIESZ: „Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdaságpolitikája 1780–1815. Resumé”. *Historický časopis. Historický ústav Slovenskej akadémie vied*, Ročník VIII. 1960/4. 648–652.
- A. SPIESZ: „Die Wirtschaftspolitik des Wiener Hofes gegenüber Ungarn im 18. Jahrhundert und im Vormärz”. *Ungarn-Jahrbuch* Band I. 1969/1. 60–73.
- A. SPIESZ: „Eckhart Ferenc a gazdaság történeisz”. *Jogtudományi Közłöny*, XLI. évfolyam, 1986/7. 337–341.
- SZEKFÚ Gy.: *Három nemzedék*, Budapest, Élet Irodalmi és Nyomda R.T. Kiadása, 1920.
- TÖRŐ L. D.: „A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki” Eckhart Ferenc történeiszzi munkásságának főbb problémái, Budapest, Ráció Kiadó 2020.
- TUZA Cs.: *Állami céhszabályozás Magyarországon III. Károly és Mária Terézia uralkodása alatt. Zunftregulierung in Ungarn während der Regierungszeit von Karl III. und Maria Theresia*, Rerum Fides, Budapest, Line Design Kiadó, 2018.
- E. ZÖLLNER: *Ausztria története*, Budapest, Osiris, 2000.

Rezüimé

Magyarország kereskedelmi és vámpolitikáját, ipar- és infrastruktúra-fejlesztését a centralizált gazdaságirányítással operáló, egységesülő Habsburg Birodalomban nem, vagy csak korlátosan alakíthatta belátása szerint a 18. század folyamán. Ezt a viszonyt a 19. századi, születőben lévő intézményesített magyar történetírás gyarmati függésként értelmezte. Magyarország „oszátrak gyarmatként” való ábrázolását, az ekképp megszülető narratívát a nemzeti-romantikus és a Trianon utáni történetírás éppúgy alkalmazta, mint az ötvenes évek marxista történelemszemlélete, habár eltérő hangsúlyokkal és eltérő célokkal. Az 1970-es évekig kellett várni a gyarmatdiskurzus kritikájára, bár a sztereotípia olykor ma is felbukkan.

Kulcsszavak: gyarmat, történetírás, Eckhart Ferenc, gazdaságtörténet, Habsburg Birodalom

Abstract

We will not be a colony! But were we?

A Historiographical Overview of the Interpretation of Hungary as an Austrian Colony

In the unifying Habsburg Empire, which operated with centralised economic control during the 18th century, Hungary could not, or could only to a limited extent, shape its trade and customs policy or its industrial and infrastructural development. This relationship was interpreted by the nascent institutionalized Hungarian historiography of the 19th century as colonial dependence. The portrayal of Hungary as an ‘Austrian colony’ and the resulting narrative were employed by national-romantic and post-Trianon historiography, as well as by the

Marxist interpretation of history in the 1950s — albeit with different emphases and objectives. It was not until the 1970s that a critique of colonial discourse emerged, although the stereotype still sometimes resurfaces today.

Keywords: Colony, historiography, Ferenc Eckhart, economic history, Habsburg Empire

TIMÁR PÉTER

Huszárcsíny? Hadik András 1757. októberi hadművelete

Hadik András (1710–1790) császári-királyi altábornagy 1757. október 11. és 23. között nagyszabású portyázó hadműveletet hajtott végre Brandenburg területén. A jól szervezett és sikeres haditett híre már a hétéves háború (1756–1763) alatt ismertté vált Európa-szerte.

A berlini portyát, hadműveletet ugyanakkor számos legenda és tévhit lengi körül. A köztudatban és esetenként a történelemtudományban is megjelennek a valóságtól elrugaskodott részletek. Ezek a tévhitek egyfajta Hadik-kultusz részét képezik, amely mellett azonban szükséges letisztult és kiegyensúlyozott történeti képet kialakítani Hadik Andrásról és történelmi szerepéről. Ellenkező esetben felületes, nosztalgikus romantikával átitatott formulákkal kellene beérnünk.

A legendák közül talán a leghíresebb a hat, más történetben tizenkét pár női balkezes kesztyű, amit Mária Teréziának küldtek Hadik Andrással a „ravasz” berliniek. Emellett kétes hátterű portálokon lehet időnként olvasni, esetleg televíziós műsorokban hallani más, a valóságtól elrugaskodott történeteket. Példaként hozható fel a Berlinben a porosz királynéval bálozó Hadik András esete és a hadműveleten részt vevő ötezer huszár, esetleg a lóháton szállított ágyúcsövek képtelen elmélete. Gyakori a történet, miszerint a Berlinig tartó menetet úgy tartották rejtve, hogy csak éjszaka meneteltek, nappal azonban rejtőzködtek Hadik András katonái. Találkozni olyan történettel is, hogy a folyók átúsztatásával tartották rejtve magukat az ellenségtől, illetve, hogy a menet gyorsaságát azzal növelték, hogy a gyalogosokat a huszárok mögé ültette a parancsnok.¹ Az itt felsorolt mítoszokból kitűnik, hogy valóságtól elrugaskodott és már-már csodával határos történetek sora rakódott a valós eseményre. Ezek közül a leggyakoribb, hogy Hadik András „elfoglalta” Berlint, jóllehet csapatai éppen csak behatoltak a porosz fővárosba.

Meglehet, hogy ezek a népnyelven, közösségi médiában, köz- és felsőoktatásban is terjedő történetek közrejátszhattak abban, hogy halhatatlanná váljon Hadik András neve és haditette. A történelmi szereplő biográfiájának szakszerű feldolgozása a közbeszédben terjedő legendákkal szemben a történelemtudomány szakembereire hárul. A mitikus hős korlátozott képén túlmutatva, egy tudományosan

¹ Hadik András Berlin részleges megszállása alatt csak a külvárosba lépett be, emiatt sem vehetett részt bálon az ezidőben Spandauba menekült Erzsébet Krisztina brunswick-wolfenbütteli királynővel (1715–1797), II. Frigyes feleségével. Egy katonaló terhelhetősége 120 kilogramm körül mozog, egy hatfontos ágyúcső súlya ezt magasan meghaladja. Ez a tény igazolja azt is, hogy hosszú távon egy ló nem bírta hátán kettő katonát vinni. A sereg menetének elrejtésével kapcsolatos legendákról általánosan elmondható, hogy egy 3–400 fős haderő menete ellenséges területen hosszabb ideig semmilyen módon nem tartható titokban.

megalapozott Hadik kép kialakulásának érdekében, a katonaként és politikusként is elismerésre méltó Hadik András életével és pályautójával számos magyar és külföldi történész foglalkozott.²

Ennek a rövid tanulmánynak koránt sem célja, hogy valamennyi legendát, és zarba ejtően különös részletet külön-külön vizsgálatának tárgyává tegyen. Csupán egyetlen, a berlini hadműveletet érintő fontos fogalmi kérdéskör tisztázására tesz kísérletet.

Az egyik legelterjedtebb tévhit, hogy a Berlin ellen vezetett hadművelet egy huszárcsíny volt. Ennek a jobbára képlékenyen használt fogalom jelentését igyekszem tisztázni, illetve a fentebb említett berlini hadművelettel való összefüggésben próbálok választ adni arra a kérdésre, hogy mi is lehetett valójában az az akció, amit Hadik András Brandenburgban véghez vitt.

A kérdés megválaszolásához elengedhetetlen a korszak hadviselésének megismerése. A XVIII. század berendezkedése, társadalma, technológiai színvonala és hadikultúrája olyan hadviselési formát hozott létre, amelyben a magyar és a délszláv katonaság különleges szerephez jutott. Ez a szerep, amelyet kisháborús hadviselésnek nevezünk, többek között a berlini vállalkozáshoz hasonló akciókban nyilvánult meg.

A XVIII. század fegyveres konfliktusainak jellege – nem meglepő módon – merőben eltért a XX. század gyakran drasztikus kimenetelű háborúitól. Ezekkel szemben a XVIII. század hadvezérei, uralkodói minden erejükkel azon az igyekezeten voltak, hogy a háború pusztítását egyfajta korlátok közé szorítsák. Ennek a törekvésnek az oka a harmincéves háború (1618–1648) keserű tapasztalataiban keresendő. A vidéket felpredáló, lakosságot sanyargató, fizetés és élelem nélkül tengődő hadseregek okozta pusztítást igyekeztek elkerülni.

A csapatok hiányos ellátása a legtöbb esetben fosztogatáshoz és szétszéledéshez vezetett, ami miatt a hadjárat célja is veszélybe kerülhetett. A katonaság zsoldosvezéreikhez való hűsége miatt, a hadseregek megbízhatósága is kérdéses volt az uralkodók számára.

A központosításra törekvő XVII. századi európai hatalmak az idejét múlt zsoldoshadseregeket a század végére fokozatosan állandó hadseregekre cserélték. A katonákat állandó alakulatokba szervezték, rendszeres zsoldban és központi ellátásban részesültek. A szolgálatba állt legénység szigorú szabályok szerint élte életét és feletteseik még háború esetén is igyekeztek visszatartani őket a lakosságot érő atrocitások elkövetésétől. Az ily módon felállított haderők álltak szemben egymással a XVIII. század dinasztikus háborúiban.

² Ld. pl. Markó Árpád, Gyalóky Jenő, Zachar József, Id. Fridvalszky János, Kincses Katalin Mária, Lázár Balázs, Lenkefi Ferenc, Tóth Ferenc, Fritz Bayer, Maximilian Ritter von Thielen, Wladimir Kusnezow munkáit.

A háborús célok az uralkodó érdekeivel voltak összeegyeztethetőek és dinasztikus célokat szolgáltak. Emiatt a hadsereg-uralkodóház kapcsolatrendszer miatt nevezzük ezeket a fegyveres konfliktusokat kabinetháborúknak.³

A hadvezetésben és a hadseregszervezésben megfigyelhető szigorú fegyelem a korszak harcászatiának feszességén is visszatükröződött. A katonák merev alakzatban hosszú vonalakban álltak harcrendbe és begyakorolt mozdulatsorozatok alkalmazásával leadott sortüzekkel igyekeztek megbontani az ellenséges alakzat rendjét. A zárt alakzatban, lassan manőverező gyalogság tűzharcai véresek és nehezen vezethetőek voltak. Éppen ezért a XVIII. század ütközeteiben szuronyrohamokra és közelharcra ritkán került sor, leszámítva néhány kirívó esetet, mint például Prága 1742-es ostromát, amikor a városba bevonult és ott védekező francia csapatok egy kitörés során kézitusában alulmaradtak a kardot rántva rohamozó magyar kiegészítésű 37. gyalogezreddel szemben.⁴ A legtöbb esetben néhány leadott sortűz után az egyik fél visszavonult vagy elmenekült.⁵

A metodista hadviselésnek nevezett, a XVIII. századra jellemző háborúzási szokás fontos jellemzője volt, hogy az egymással szembenálló felek a diplomáciában jellemző kölcsönös tiszteletet és a kor etikettjének szabályait a harctérre is igyekeztek magukkal vinni. Nem volt cél az ellenség megsemmisítése, sem a megszállt terület elpusztítása, illetve kerülték a nagy véráldozatokkal járó nyílt csatákat. A hadjáratok a legtöbb esetben egy-egy erőd megszerzésében merültek ki.⁶

A katonák megfelelő utánpótlásának biztosítása túlzottan nagymértékű és gyors meneteket nem tett lehetségessé. Erődített raktáraktól néhány napnyi járóföldnél nagyobb távolságra nem tudott elmozdulni a hadsereg. A nem megfelelő ellátás idővel fosztogatáshoz, dezertáláshoz vezethetett, amit a kor katonai vezetői érthető módon el akartak kerülni.

A katonák jellemzően a társadalom alsóbb rétegéből kerültek ki, emiatt a fentebb említett fegyelem fenntartása nem volt könnyű feladat. A kor katonadivatja szerint barokk egyenruhába öltöztetett, rizsporos hajú legénységi állomány sok esetben erőszakkal lett katonai szolgálatra kényszerítve, amiből sokan az első adandó alkalmammal szabadulni próbáltak. A merev és nehézkes vonalharcászat kialakulásának egyik oka az volt, hogy a katonaság csatatéren való szétszéledését és dezertálását megakadályozták.

Ezzel szemben a császári-királyi hadseregen belül az elsősorban portyázó, kisháborús hadviselésre szánt huszárezredek más jellegű katonaságot képeztek. A török

³ TÓTH Ferenc: Lotaringiai V. Károly herceg hadjáratainak naplója, A törökellenes magyarországi hadjáratok 1683–1688 közötti szakaszának fontos forrása. *Hadtörténelmi Közlemények*, CXXX.évf., 3. sz., 2017, 760.

⁴ KISS Károly: *Magyar alvitések böstettei az újabb időkben*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1984, 207.

⁵ arsmilitaria.blog.hu/2020/05/26/mel_gibson_es_nagy_frigyes_veletlen_talalkozasa_egy_boncasztalon_avagy_mi_is_az_a_vonalharcaszat

⁶ TURCSÁNYI Károly – BÁN Attila – HEGEDŰS Ernő – MOLNÁR Gábor: *Haderők és hadviselés az előltöltő fegyverek korában*, Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2015, 22.

háborúban bizonyított könnyűlovas csapatnemet portyázó, felderítő feladatokra szánták, nem csatadöntő lovasrohamokra. Tevékenységeik közé tartozott az elő- és utóvéd biztosítása, az utánpótlás védelme, a takarmányszerzés, illetve a felderítés.

A portyázó hadviselésre alkalmas kistermetű magyar hátszárakra ültetett, mokány férfiakból állították össze ezeket az alakulatokat. Ennek köszönhetően a huszárok mozgékonyabbak voltak nehezen járható és szabdaltszerű területen is a csatadöntő rohamokra szánt nehézlovasságnál. Hagyományosan zsinóros magyar motívumokkal ellátott, szintén a magyar katonadivatot követő meleg egyenruhájuk lehetővé tette, hogy hideg időben és rideg körülmények között teljesítsenek szolgálatot. A nyeregképeire rögzített két pisztoly és a minden közhuszárnál megtalálható karabély biztosította, hogy a huszárok laza alakzatban is felvehessék a hathatós tűzharcot az ellenséggel, továbbá ívelt pengéjű szabályjuk a legalkalmasabb szál-fegyver volt a mozgékony közelharcra, szemben a statikus lovasharcra tervezett nehézlovassági pallosokkal.

A Magyar Szentkorona területéről kiállított legénységet általában szabad toborzással, azaz önkéntes jelentkezés útján válogatták az ezredékbe. Ez az eljárás eltért a sorozástól, ahol a regrutának szánt személyt kötelezték a katonai szolgálatra, esetenként erőszak használatával. A toborzótisztek igyekeztek a huszár mesterséghez alkalmas eszes magyar fiúkat összeválogatni. Ahogy Hadik András írta: „Ezek a személyek a nemesemberek, a diákok, a [városi] polgárok és vásáros helyek lakóinak fiai közül kerülnek ki [...]. A regruták ezen fajtája alkotja a huszárezredék lelkét, akik egy ütközet során a gépezetet fő hajtóerőként mozgatják.”⁷

Erre azért volt szükség mert a huszárokat olyan harccselekményekre szánták, amelyekben a személyes bátorság és rátermettség döntötte el a harc kimenetelét. Ha egy erőszakkal katonai szolgálatra kényszerített huszár a lovasütközetben felbomló alakzatot kihasználta és megszökött, akkor nem csupán személyével és fegyverzetével, de a jelentős értéket képviselő kincstári lóval és lószerszámmal is megkárosította a hadsereget. „Mindezekből világossá válik, hogy az efféle csapatoknál az egyszerű közlegénytől is több harci szellemet, több kedvet, több bátorságot és több megbízhatóságot követelünk, mivel számára a kereket oldásra több lehetőség kínálkozik, és a lovak ellopásával több kárt is tud okozni.” – írta Hadik András⁸

Az európai hadseregek egyre nagyobb számban megjelenő huszáralakulataival párhuzamosan több portyázó hadviselésben jártas csapatnem jelent meg a harctereken. A lóhátra ültetett, de elsősorban gyalogos harcra szánt dragonyosok, a kelet Európában megjelenő kozákok és a lengyel területről származó ulánusok szintén ide sorolhatók. Alapvetően ezek a lovas csapatnemek voltak azok, amik alatt a portyázó hadviselésre alkalmas lovasságot érthetjük a XVIII. században.

A Magyar Királyság déli határán létrehozott Katonai Határőrvidéken kezdetben délszláv lakosságú területen, majd Erdélyben is felállított határőrezredek és

⁷ HAUSNER Gábor (szerk.): *Hadik András válogatott hadügyi írásai*, ford.: LÁZÁR Balázs, LENKEFI Ferenc, Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021, 173

⁸ Uo. 173.

időlegesen létrehozott szabadcsapatok megfelelő gyalogságot biztosítottak a portyázó lovasság kiegészítésére. Az ezeken a területeken élő, tradicionálisan katonáskodó férfilakosságot hadviselése és „harciszelleme” alkalmassá tette a portyázó feladatokban való részvételre.⁹ Fegyelmezettségükkel és engedelmességükkel kapcsolatban voltak fenntartások, de egy tapasztalt és portyázásban jártas katonatiszt vezetése alatt a hadsereg ki tudta használni a képességeiket. Erre az említett berlini hadművelet az egyik legjobb példa.

Felmerül a kérdés, hogyha a korábban taglalt metodista hadviselés jellemezte a kor európai hadikultúráját, akkor miért volt szükség a fentebb bemutatott könnyűcsapatokra? A válasz a hadviselés korlátozottságában és időbeli elhúzódtásában keresendő. Amint azt már említettem, a hadjáratok sok esetben egy-egy erőd megszerzését tűzték ki célul, a döntő csatákat igyekeztek elkerülni, továbbá a hadseregek mozgatása az utánpótlás megszervezése miatt a hadsereg fenntartásának eleve magas költségeit is tovább növelték.

Ezzel szemben a kislétszámú, gyorsan mozgatható kikülönített portyázó csapatok könnyen és gyorsan tudtak nagyobb távolságot megtenni feltűnés nélkül. Jenei Lajos Mihály *A portyázó*¹⁰ című, kisháborús hadviselést oktató művében a portyázó csapatok számát 100 és 2000 közé teszi, de az 1000 fős létszámot tartja a legideálisabb létszámnak. Kisháborús hadviselésre alkalmas könnyűcsapatok használatát javasolja, gyalogságot, lovasságot vegyesen.¹¹

Az ily módon kialakított, kisháborús hadviselésre alkalmas csapatok képesek voltak jelentős károkat okozni az ellenségnek anélkül, hogy a főereget veszélynek tenné ki a hadvezetés. Ez a felismerés vezette Savoyai Jenő herceget (1663–1736) arra, hogy indítványozza az első nagymértékű huszárezred felállítási hullámot, a lengyel örökösödési háború alatt (1734–1738). A tábornagy a következőképpen fogalmazott: „Az indítványozott új huszárezredek felállításának kiváló hatása lesz a háború folytatása esetén. Ezáltal egy jövőendő hadjáratban egy nyolcezer fős huszárhadtestünk lesz itt, amely az ellenségnek éppen akkora veszteséget fog okozni pusztán a hadjárat magával, mint tenné azt egy csata.”¹²

Ezek a huszáralakulatok, amint azt a tábornagy is remélte, megfeleltek az ellenséges csapatok nyugtalanítására, utánpótlásuk zavarására, az információ áramlásának elvágására és területek, települések rövid idejű és korlátozott birtokbavételére.

Az utóbb említett képességük miatt használták előszeretettel a portyázó könnyűcsapatokat hadisarcok kivetésére. A bevett gyakorlat szerint, a hadseregtől kikülönített seregtest rövid időre birtokba vett egy települést, amit Brand Steuer,

⁹ LÁZÁR Balázs: A Magyar Királyság katonasága a Habsburg Birodalom hadseregében (1741–1815) In HERMANN Róbert (szerk.): *Magyarország hadtörténete III.*, Budapest, Zrínyi Kiadó, 2015, 78.

¹⁰ JENEI Lajos Mihály: *A portyázó, avagy a kisháború sikerrel való megúvásának mestersége korunk géniusza szerint*, Budapest, Magvető Kiadó, 1986.

¹¹ JENEI (1986) 51–52.

¹² ZACHAR József: Habsburg-hadakban, In Uő (szerk.): *A magyar huszár*, Budapest, Corvina Kiadó, 2000, 40.

azaz tűzváltás¹³ megfizetésére kötelezett. Ilyen akció volt Hadik András 1757 októberében Brandenburg területén végrehajtott hadművelete. Emellett megemlíthetjük ellenpéldaként porosz részről az 1760–61-ben elkövetett sarcolásokat Szászország területén.¹⁴ Az ilyesfajta sarcolások nagy hasznot hajtottak a hadikasszáknak és alkalmanként a katonák is némi zsákmányhoz juthattak, továbbá az ellenséges államra nézve jelentős károkat okoztak, mégsem tartották a háborúzás elegáns eszközének, lévén a háborús nehézségek a civil lakosság vállára nehezedtek, kivált, amikor szabályos sarckivetés helyett szabad fosztogatásra került sor.¹⁵

A kisháborús hadviselés különös rátermettséget és szakértelmet követelt meg mind a parancsnokoktól, mind a legénységtől. A portyákon, megfigyeléseken több alkalommal is lehetősége volt huszártiszteknek, esetleg altiszteknek, hogy vitézségükről és parancsnoki ismereteikről bizonytságot tegyenek. Ezeket a cselekedeteket nevezzük huszárcsínynek.

A huszárcsíny egyik legfőbb jellemzője, melyre találó megnevezése is utal, hogy huszárok hajtják végre. Kissé szabadabban értelmezve a fogalmat huszárcsínynek tekinthetjük azt a haditettet is, amelyben huszárokon kívül más könnyűcsapat is részt vett.

A másik fontos szempont a huszárcsínynek, vagy huszárcselnek nevezett esemény időtartama. Az ilyen jellegű, meglepetésre épülő, kislétszámú csapattal végrehajtott, az ellenség megtévesztését is eszközként használó haditett csupán néhány órát, esetleg csak néhány percet, de legfeljebb néhány napot vehetett igénybe.

Sok esetben a huszárcsínyt felsőbb utasítás nélkül, a parancsnok saját felelősségére hajtotta végre. Felismerte az adódó lehetőséget és kihasználta a kínálkozó alkalmat, majd egy gyors támadással elérte a célját. Egy hosszú előkészítéssel megtervezett nagyszabású akciót nehéz huszárcselként értelmezni.

Valójában problémás ebben a kérdésben egzakt választ adni, hiszen nem katonai szakkifejezésről beszélünk. Képlékeny jelentéstartalma ellenére úgy vélem, a huszárcsínynek rövid lefolyásúnak, meglepetésszerűnek és huszárok által végrehajtott eseménynek kell lennie. Mivel egy csínyről beszélünk, az ellenség megtévesztése, esetleg kicselezése kell, hogy a haditett alapját képezze.

Példaként hozható fel a Hadik András vezette Maltsch elleni huszárportya, ami négy napot vett igénybe (1741. július 29 – augusztus 2.). A résztvevők, mintegy 300 Dessewffy-huszár észrevétlenül jutott el az Odera menti raktárhoz, majd megtámadta és tönkretette azt. Hovatovább, a huszárok ellen kiküldött Bandemer-lovasezredet

¹³ LAZÁR Balázs: *Hadik Berlinben*, Budapest, Peko Kiadó, 2024, 126.

¹⁴ PÓKA-PIVNY Aladár – ZACHAR József: *Az amerikai függetlenségi háború magyar hőse*, Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1982, 41–51.

¹⁵ „Meglepő, hogy az ily módon felkészített és a hadsereg számára a legnagyobb hasznot hajtó cselekvésre alkalmas csapattestet olyan gyakran elvonják kötelezettségeitől, és föláldozzák azon túlkapásoknak, amelyek undorító cselekedetek az emberi nemmel szemben, ahelyett, hogy a fejedelmek dicsőségére annyira káros és oly gyakran saját érdekeik elleni visszaélések megszüntetését tartanák szívügyüknek.” JENEY, 1986, 53.

is alaposan megtépázta és visszaverte a Hadik András vezette különítmény. A rövid ütközetet követően pedig személyi veszteség nélkül hazajutottak.¹⁶

Ez az esemény, bár hosszas tervezés eredménye és több napot vett igénybe, mégis huszárcsínynek tekinthető. Magyar huszárok részvételével történt, meglepetésszerű volt és a megtett úttal összevetve a lehető leggyorsabban hajtották végre.

Klasszikus értelemben vett huszárcsínynek tekintem azt az esetet, amikor 1815 júniusában a császári-királyi 4. Hessen-Homburg huszárezred elérte a svájci-francia határtól nem messze fekvő Delle nevű települést. Egy Jakubetz nevű káplár kapta a parancsot, hogy nyolc huszárral menjen előre a város védelmének felderítésére.

A káplár és huszárai lerohanták a falu határában felállított őrséget, majd olyan erőlesen nyomultak előre, hogy a város helyőrsége egy egész hadoszlop támadásának vélte a kis lovascsapat rohamát. A védők elmenekültek, a káplár pedig a lakosság segítségével eltorlaszoltatta a város utcáit majd jelentette a település birtokbavételét.¹⁷

Ebben az esetben érvényesül minden felállított kritérium. Huszárok hajtották végre, utasítás nélkül és a kedvező helyzetet felismerve indították meg a támadást. Az egész akció ugyanakkor mindössze néhány órát vehetett igénybe. A káplár vakmerőségét arany vitézségi éremmel is elismerték.

A harmadik esemény az elsőhöz hasonlóan szintén Hadik András nevéhez fűződik. A maltschi portya előtt két hónappal, 1741. június 7-én a porosz-sziléziai Olbendorfnál hajtott végre rajtaütést 300 huszárral. A faluból hamar kizavarták az ellenséget, a kastélyban elszállásolt tisztek azonban tartották magukat a védhető épületben.

Mivel a poroszok megsegítésére egy ötszáz fős ulánusalakulat érkezett, Festetics József tábornok (1691–1757) elrendelte a kastély elleni támadás beszüntetését és a visszavonulást. Hadik András főstrázsamester kapta a feladatot, hogy háromszáz huszárával fedezze a császári csapatok visszavonulását.

Amikor Hadik András észrevette, hogy a poroszok felmentésére érkező ulánusok megtorpantak a husárokat látván és erejét veszített előrenyomulásuk és tétovázásuk sebezhetővé tette őket, azonnal támadást vezényelt. Bár parancs ellen cselekedett és saját felelősségére vezetett támadást, a helyes helyzetfelismerést siker koronázta. Hozzávetőlegesen négy századnyi ulánust kergetett szét a váratlan támadással.¹⁸

Ebben az esetben is a gyors elhatározást, a mindössze néhány perces eseményt és az önálló cselekvést figyelhetjük meg. Mindhárom példa különbözik némileg, azonban mindegyikben megfigyelhető, hogy husárook hajtották végre a hőstettet,

¹⁶ MARKÓ Árpád: *Futaki gróf Hadik András tábornagy*, Budapest, Atheneum Kiadó, 1944, 54–56.

¹⁷ Von Franz Egger von EGGSTEIN, k.k. Major: *Geschichte des k.k. vierten Husaren-Regiments Alexander, Czesarevitsch, Großfürst und Throfolger von Rußland, Oestreichische militärische Zeitschrift*, 3. kötet, Bécs, A. Strauß's sel. Witwe & Sommer, 1842, 181.

¹⁸ MARKÓ, 1944, 51–52.

a meglepetésen és a megtévesztésen alapult a siker, kis létszámú csapat vett benne részt és a lehető leggyorsabban végeztek a feladattal.

Az egyik fő kérdés azonban még megválaszolatlan maradt. Huszárcsínynek tekinthető-e Hadik András altábornagy Berlin ellen vezetett hadművelete?

A hétéves háború (1756–1763) első éve fordulatokkal teli időszak volt. A porosz uralkodó, II. Frigyes (1740–1786) ellen létrejött szövetség (Habsburg Birodalom, Franciaország, Oroszország, Svédország) háborúba kezdett Poroszországgal. A háborúban aktív szerepet játszó Mária Terézia, Habsburg uralkodónő (1740–1780) célja alapvetően a Habsburg örökösödési háborúban (1740–1748) elvesztett Szilézia visszaszerzése volt.

A kezdeti porosz sikereket Csehország területén az 1757. június 18-án vívott kolini győzelem fordította meg. A vereséget szenvedett II. Frigyes csapatai kiszorultak Csehországból és Szászországba hátráltak. Ezt követően a császári haderő megkezdte a sziléziai erődítmények ostromát. A poroszok helyzetét tovább nehezítette, hogy a nyár elején két francia hadsereg is átkelt a Rajnán és kezdte meg előrenyomulását a brit uralkodó (II. György 1727–1760) birtokában lévő Hannover irányába. Továbbá szeptemberben a svédek is támadásba lendültek Pomerániában.¹⁹

Mindebből kitűnik, hogy 1757 októberében a porosz király helyzete meglehetősen szorongatott volt. Hadseregével Szászországban manőverezett a franciák és a császári csapatok között. Ezt ismerte fel az osztrák hadvezetés és megfogalmazta egy Brandenburgba vezetett hadművelet tervét.

A hadművelet megtervezésére és végrehajtására az Ernst von Marschall tábornagy (1692–1771) alárendeltségében szolgáló Hadik András altábornagy kapott parancsot. Az altábornagy rendelkezésére álló 7 741 fős hadosztályból az akcióhoz 5100 fővel vonult Elsterwerdába. Ehhez segítségül kapott Marschall tábornagyától 900 német gyalogost és négy hatfontos ágyút is.

Szükséges volt tartalékként és Elsterwerda biztosítására, továbbá az Elba vonalának megfigyelésére csapatokat hátra hagyni, ezért nagyszabású „portyára” Elsterwerdából 3400 fővel indult el. A Berlinbe induló sereggel tartott 900 „német” gyalogos a Colloredo-gyalogezredből, illetve a Gyulai-hajdúezredből összeállítva. Emellett 1000 határőrt vitt magával Hadik András a gradiskai, a szluini, az otocsáci és az ogulini határőrezredéből. A lovasságot tekintve 760 német lovas az Alt Modena vértesezredből és a Savoyai dragonyosezredből alkotta a nehézlovasságot, és 800 huszár a Hadik, a Baranyai és a jászkun huszárezredből adta a sereggel portyázó könnyűlovasságát.²⁰

Az expedíciós csapat 1757. október 11-én hagyta el Elsterwerdát és indult el Brandenburg irányába. A menetvonalat az altábornagy nagy körültekintéssel tervezte meg és gondoskodott annak biztosításáról. Út közben több portyát is kiküldött a szárnyai fedezésére és a brandenburgi települések megsarcolására.

¹⁹ LÁZÁR, 2024, 24–30.

²⁰ Uo. 117.

Ilyen portya volt Vécsey István alezredes rajtaütése az alt-schadowi királyi vas-hámoren, ahol nagyszámú tüzérségi hadianyag került a császári csapatok kezére.²¹ Emellett említésre méltó Ujházy Ferdinánd ezredes portyája is a menetvonaltól nyugatra, Teltow irányába.

A sereg október 16-án reggel érte el Berlint a Sziléziai-kapunál, a Spree partján. A város birtokbavételével kapcsolatban nincs teljes bizonyossággal elfogadható for-gatókönyv az egyértelmű források hiányában. Lázár Balázs legfrissebb kutatása né-mileg ellentmond a Markó Árpád által felvázolt és eddig elfogadott történetnek.²² A friss felvetés szerint a tábornok nem küldött be követet a támadást megelőző-leg, hanem azonnal berontott gyalogságával a külváros szélére, lerombolva a Spree partján álló palisádokat.²³

Hadik András ezután küldte meg első felszólítását a kirótt sarc megfizetésére. Felszólítását a városi tanács könnyelműen elutasította és a várost védő csapatok pa-rancsnoka Hans Friedrich Rochow altábornagy (1698–1787) a köpenicki mezőn támadáshoz rendelte csapatait. A védekezésre kivezényelt Lange- és Loën-gyalog-ezred két gyenge, újonc zászlóalját a császári csapatok könnyűszerrel legyőzték.

A vérfürdő után a városi magisztrátus és Hadik András között követek küldése és hosszas egyeztetések sora következett, majd az esti órákban megkezdődött a ki-rótt sarc összegyűjtése a város gazdag polgáraitól. Bár a legmagasabb követelt ösz-szeg 600 000 tallér volt, ennek csupán a harmadát hajtották be a legyőzött városon.

A császári csapatok október 17-én a reggeli órákban elhagyták Berlint és meg-kezdték visszavonulásukat déli irányba. Székely Mihály magyar származású porosz huszárezredes huszárjai voltak az elsők, akik Berlinbe értek 17-én reggel 9 órakor, de már ők sem érték be a császáriakat.

A visszavonuló altábornagy egy kisebb különítménnyel megsarcolta Frankfurt an der Oder térségét, majd tovább folytatta útját Cottbus irányába. Október 22-én elérte Spreemberget, ahol már biztonságban volt az expedíciós haderő. 22-ére Frigyes is megparancsolta az üldöző porosz csapatoknak, hogy hagyjanak fel a császáriak követésével és csatlakozzanak a fősereghez.²⁴

Az események rövid ismertetése után rátérhetek munkám fő kérdésének meg-válaszolására. Vajon az imént ismertetett esemény huszárcsíny volt? A vizsgált ese-mény egészét nézve a válasz: nem. A hadműveleten résztvevő huszárok csupán a tö-redékét képezték a Berlin ellen induló haderőnek. Továbbá az akció tér- és időbeli kiterjedése sem indokolja, hogy ilyen megnevezéssel illessük az eseményt.

Hadik András az eseményre, mint vállalkozás utal (Unternehmung), vagy ex-pedícióként említi (Expedition). Mária Terézia jóváhagyó rendelete is a *Die von mir*

²¹ Wladimir KUSNEZOW: *Der Berliner Husarenstreich*, Berlin, Bezirksmuseum Friedrichshain-Kreuzberg, 2012.

²² MARKÓ, 1944, 151.

²³ LÁZÁR, 2024, 171.

²⁴ Uo. 217.

vorgeschlagene Expedition gegen Berlin címet viselte.²⁵ A kor hadtudományi fogalomrendszere nem ad választ arra, hogy mi is volt pontosan ez az expedíció mai fogalmaink szerint.²⁶

Az bizonyos, hogy a korábban már ismertetett kisháborús hadviselés egy remek iskolapéldáját ismerhetjük meg benne. Ugyan méretét tekintve némileg kilóg a kisháborús hadviselés kereteiből, eszközrendszerét és végrehajtását tekintve mindenképpen ide sorolható. Mai fogalmaink szerint leginkább a hadművelet kifejezés takarja a legmegfelelőbbben az eseményt, ahogyan munkámban is következetesen utaltam rá.

A portya, huszárportya elnevezés már jóval kevésbé fedi a valóságot. A fő menetvonal szárnyainak biztosítására kiküldött huszárjárőrök ténykedése az, ami klasszikus értelemben portyának, huszárportyának minősül. Az eseményre Markó Árpád, Hadik Andrásról írt monográfiájában, illetve a Hadtörténelmi Közleményekben publikált munkájában²⁷ is következetesen vállalkozásként hivatkozik, ráadásul ő maga is a huszárcsínynek minősített esemény hibás megnevezése ellen érvelt.²⁸

A „berlini huszárcsíny” elnevezés kialakulásának okát abban kell keresni, hogy a császári csapatok, amelyek részt vettek ebben az akcióban elsősorban portyázásban jártas könnyűcsapatok voltak. Ezeknek a kisháborús hadviselésben alkalmazott katonáknak rémületet keltő híre volt a nyugat-európai lakosság körében. Félelmetes keleti vademberek hírében álltak mind a huszárok, mind a határőrök, akik a semmiből megjelentek, majd gyújtogattak, fosztogattak, erőszakoskodtak. Feltételezhetjük, hogy egy brandenburgi lakos a XVIII. század közepén nem is igen tett különbséget ezek között a csapatnemek között. Ennek folyományaként terjedhetett el a szóbeszédben, hogy a huszártisztból tábornokká előlépett Hadik András, portyázó könnyűcsapataival egy nagyszabású huszárportyát, huszárcsínyt követett el a porosz főváros ellen. A hadművelet eszköztárába tartozott a berlini védelem megtévesztése, a tényleges úticél titokban tartása és a huszár különítmények nagyszámú használata, akik előzőnlőtték a brandenburgi városkákat. Nem is meglepő ez alapján, hogy a német szakirodalom is mint Husarenstreich, azaz huszárcsel hivatkozik az eseményre.²⁹

A berlini hadművelet csupán egy szelete a XVIII. század magyar katonai szerepvállalásnak. A korszak hadtörténelmének nincs méltó helye a magyar társadalom történeti gondolkodásában. A Rákóczi-féle és az 1848–1849-es szabadságharc közötti időszak magyar katonáiról és tetteikről alkotott kép sokszor torzul a legendák és a kuruc-labanc szembenállás miatt. Ezeknek a tévhiteknek a feloldása hosszadalmas feladat és ennek a munkának ajánlom ezt a rövid tanulmányt is.

²⁵ MARKÓ, 1944., 137.

²⁶ LÁZÁR, 2024, 251.

²⁷ MARKÓ ÁRPÁD: Hadik András altábornagy berlini vállalkozása, 1757. október 10–23-ig, In *Hadtörténelmi Közlemények*, XLII. évf., I. sz., 1941, 38–92.

²⁸ MARKÓ, 1944, 168.

²⁹ KUSNEZOW, 2012.

Bibliográfia

- F. von EGGSTEIN, k.k. Major: Geschichte des k.k. vierten Husaren-Regiments Alexander, Czesarevitsch, Großfürst und Throfolger von Rußland, *Oestreichische militärische Zeitschrift*, 3. kötet, Bécs, A. Strauß's sel, Witwe & Sommer, 1842.
- JENEY L. M.: *A portyázó, avagy a kisháború sikerrel való megúvásának mestersége korunk génusza szerint*, Budapest, Magvető Kiadó, 1986.
- KISS K.: *Magyar alvitézék hőstettei az újabb időkben*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1984.
- LÁZÁR B.: A Magyar Királyság katonasága a Habsburg Birodalom hadseregében (1741–1815) In HERMANN Róbert (szerk.): *Magyarország hadtörténete III.*, Budapest, Zrínyi Kiadó, 2015.
- HAUSNER G. (szerk.): *Hadik András válogatott hadügyi írásai*. ford.: LÁZÁR B. – LENKEFI F. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021.
- LÁZÁR B.: *Hadik Berlinben*. Budapest, Peko Kiadó, 2024
- MARKÓ Á.: Hadik András altábornagy berlini vállalkozása, 1757. október 10–23-ig. *Hadtörténelmi Közlemények*, XLII. évf., 1. sz., 1941.
- MARKÓ Á.: *Futaki gróf Hadik András tábornagy*. Budapest, Atheneum Kiadó, 1944.
- PÓKA-PIVNY A. – ZACHAR J.: *Az amerikai függetlenségi háború magyar hőse*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1982.
- TÓTH F.: Lotaringiai V. Károly herceg hadjáratainak naplója, A törökellenes magyarországi hadjáratok 1683–1688 közötti szakaszának fontos forrása. *Hadtörténelmi Közlemények*, CXXX. évf., 3. sz., 2017.
- TURCSÁNYI K. – BÁN A. – HEGEDŰS E. – MOLNÁR G.: *Haderók és hadviselés az előltöltő fegyverek korában*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2015.
- W. KUSNEZOW: *Der Berliner Husarenstreich*. Berlin, Bezirksmuseum Friedrichshain-Kreuzberg, 2012.
- ZACHAR J.: Habsburg-hadakban, In Uő (szerk.): *A magyar huszár*. Budapest, Corvina Kiadó, 2000.

Rezümé

Munkámban a XVIII. század hadművészetének egy különleges szegmensét, a kisháborús hadviselést mutatom be. Azon belül is a kiemelkedő szerepet vállaló huszárok rajtaiútéseit és váratlan akcióit vizsgálom meg. Ezeket a haditetteket nevezzük huszárcsínynek. A rövid tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy huszárcsínynek tekinthető-e Hadik András Berlin elleni hadművelete (1757). Tanulmányomban a sikeres vállalkozást más huszárcsínynek tekinthető eseményekkel vetem össze, illetve ennek a képlekeny fogalomnak a meghatározására teszek kísérletet.

Kulcsszavak: Hadik András, Berlin, huszár, huszárcsíny, hadtörténelem

Abstract

Hussar Trick? András Hadik's October 1757 Campaign

In my paper I present a special segment of the art of warfare of the 18th century, small war warfare. In particular, I examine the raids and unexpected actions of Hussars who played a prominent role in such campaigns. These acts of war are called Hussar tricks. This short study seeks to answer the question whether András Hadik's operation against Berlin (1757) can be considered a Hussar trick. Hadik's successful operation will be compared with other events that can be considered Hussar tricks in an attempt to define this elusive concept.

Keywords: András Hadik, Berlin, Hussar trick, military history

GULYÁS ADRIENN

Kossuth Zsuzsanna és a „*The Lady with the Lamp*”-jelenség, avagy miért nem emlékszünk az Országos Főápolónőre?

Özvegy Meszlényi Rudolfné Kossuth Zsuzsanna nevéről elmondható, hogy a nemzeti emlékezetben csupán ismerősen cseng, világszinten pedig teljesen ismeretlen. A magyar történeti hagyományok alapvetően is kevésbé mutatják be a női nézőpontokat vagy az események női résztvevőit. Ennek a ma már lassan oldódó hagyománynak esett áldozatul az 1849. április 16-án „*az összes tábori kórházak főápolónőjévé*” kinevezett legfiatalabb Kossuth testvér, Zsuzsanna is. A szabadságharc időszakában kinevezett Zsuzsanna egy országos hivatalt kapott feladatául, amelynek legjobb tudása szerint négy hónapon keresztül próbált eleget tenni. Gyenge fizikai állapota ellenére szemlékörútjain számos kórházat látogatott végig és tapasztalatai alapján egy kiterjedt logisztikai rendszert igyekezett jól működtetni. Mivel a fegyverletételt követően kétszer is börtönbe került, az elnyomás és az átmenet időszaka nem tette lehetővé, hogy személye – akár életében – igazán megbecsültté váljon a magyar közvélemény vagy az utókor számára.¹

Angol kortársnője ebben a tekintetben szerencsésebbnek bizonyult. A nemzetközi történeti emlékezet a 19. századra – azon belül a krími háború időszakára – teszi a modern tábori ápolás megteremtését, amelynek alapjait az angol arisztokrata, Florence Nightingale, háborús tapasztalatai alapján megírt két programadó kötetében fektette le.² Művei valóban rendkívüli alapossággal járták körbe a megfelelő kialakítású kórházak és a szakképzett ápolók kérdéskörét, melyet csak még hitelesebbé tett, hogy saját háborús tapasztalatait öntötte írásba. Florence körülbelül egy évet és kilenc hónapot töltött a háború árnyékában működő, brit expedíciós hadsereget kiszolgáló tábori kórházakban, főként a Szkutari kórházkomplexumban. Florence és nővéri különítménye 1854. november 5-én³ – éppen az inkermáni csata előestéjén – érkeztek meg Szkutariba (ma Üsküdar kerület, Isztambul, Törökország). A csatát követően sebesült és beteg katonák tömegei lepték el a kórházakat,⁴

¹ GULYÁS Adrienn: „A 19. századi tábori ápolás kérdése Kossuth Zsuzsanna és Florence Nightingale ápolásszervezői tevékenységének tükrében”. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2025, 138. évf., 3. sz. 583–606.

² Florence NIGHTINGALE: *Notes on Nursing*, Rydon Publishing, London, 2021; Florence NIGHTINGALE: *Notes on Hospitals*, Rydon Publishing, London, 2021.

³ Kossuth Zsuzsanna kinevezése után körülbelül öt évvel.

⁴ Szkutari kórház, Kulalie Kórház, Királyi Tengerészeti Kórház („*Royal Naval and Marine Hospital*”), Therapiai kórház (ma Tarabya, Törökország), Renkioi kórház („*Civil Hospital at Renkioi*”), Abüdoszi kórház („*Hospital at Abydos*”). A kórházakról lásd bővebben: *Report to the Right Hon. Lord Panmure, G.C.B., &c., Minister at War, of The Proceedings of the Sanitary Commission Dispatched to the Seat of War the East. 1855–56*, Harrison & Sons, London, 1857. 57–64.

köztük a szkutari kórház is. Lord Sydney Godolphin Osborne⁵ önkéntes tábori lelkész leírásai alapján a katonák szinte egymáson feküdtek a barakk-kórházak egybefüggő priccsein, szenvedve a sérüléseiktől, a kolerától, a dizentériától (vérhas), a Várna-láztól (tifusz) és az elszaporodó élősködőktől.⁶ A kórházi körülmények javítására Florence saját anyagi bázisát és társadalmi státuszát is igyekezett felhasználni, amelyhez pozitívan járult hozzá a hazai sajtó érdeklődése a személye iránt. 1855. február 24-én jelent meg először a *The Illustrated London News* hasábjain a *The Lady with the Lamp* képi ábrázolás, melyet J. A. Benwell litográfus készített.⁷ Innentől kezdve Florence munkája egyre nagyobb teret kapott. Édesapja – a befolyásos Lord Edward Nightingale⁸ – és testvére, Parthenope Nightingale⁹ segítségével egyre nagyobb sajtónyilvánossága lett a *A lámpás hölgynek*, aki krisztusi szeretetben ápolta a sebesült katonákat. Florence áldozatvállalása és a zárkózottsága ellenére kapott sajtónyilvánosság meghozta a várt eredményt, megnyíltak a pénztárcák és elindultak az önkéntesek a Krímbe. Florence esetében már életében megszületett a személye körül kialakuló, egyfajta mai értelemben vett „brand”. Tanulmányomban tehát ennek a két különleges nőnek az emlékezetét és a személyük körül kialakuló emlékezetpolitikai struktúrákat szeretném megvizsgálni, fókuszba helyezve a kérdést, hogy mitől válhatott Florence Nightingale alakja egy szinte ma is élő-lélegző ikonná, míg Kossuth Zsuzsanna áldozatvállalása méltatlanul a múlt homályába veszett.

Kossuth Zsuzsanna élete és emlékezete

Emlékezetük bemutatásának elengedhetetlen része koruk, családi háttérük, társadalmi státuszuk, képzettségük, ápolásszervezési tevékenységük, majd a háborút követő éveik rövid áttekintése. Zsuzsanna 1817. február 19-én Sátoraljaújhelyen született,¹⁰ a birtoktalan evangélikus középnemesi Kossuth családba. A 19. századra már inkább a honorácior réteghez tartozó, tradicionálisan jogi pályát választó Kossuth család férfitagjai hivatalnokként, lajstromozóként, uradalmi ügyészként, jogászként, ügyvédként tartották fenn magukat. Az édesapa, Kossuth László és a Sárospataki Református Kollégiumból időnként hazatérő Lajos diskurzusainak fültanújaként Zsuzsanna magába szívta a jogi pálya és gondolkodásmód sajátosságait.¹¹

⁵ Lord Sidney Godolphin Osborne (1808–1889) angol lelkész, író és filantróp. Sydney Herbert későbbi brit hadügyminiszter barátja. A krími háború során tett részletes megfigyeléseivel segítette a katonai kórházak fejlesztését.

⁶ Lord Sidney Godolphin OSBORNE: *Scutari and its Hospitals*, Dickinson Brothers, London, 1855, 1–22.

⁷ Kirsteen NIXON: *Florence Nightingale: Celebrating her life and legacy*, Pitkin Publishing, London, 2020, 14.

⁸ William Edward Shore Nightingale (1794–1874) FS.

⁹ Frances Parthenope Nightingale (1819–1890) FS.

¹⁰ Susánna Ersebet Paulina, 1817. február 19. FS.

¹¹ HERMANN Róbert: „Kossuth Lajos: Életrajzi vázlat”. In Körmöczy Katalin (szerk.): *„...leborulok a nemzet nagysága előtt”: A Kossuth-bagyaték*, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1994, 10–13.

Zsuzsannával fiatal lányként házitanító foglalkozott, aki zenére, rajzolásra, magyar és idegen nyelvekre, irodalomra és történelemre oktatta.¹²

A Kossuth család 1836-ban Pestre költözött, ami Zsuzsanna oktatásának is gátat szabott, innentől kezdve édesapja mellett – annak reumás keze miatt – segédkezett íródeákként, majd bátyjának az 1836 júliusától elinduló *Törvényhatósági Tudósítások* szerkesztésében.¹³ 1841-ben házasodott össze bátyja sógorával, Meszlényi Rudolffal,¹⁴ akitől két kislánya született: Ilona és Gizella.¹⁵ Pályájának fontos állomása volt a Védegylet első pesti közgyűlésén vállalt szerepe: a Fejér megyei küldöttség tagjaként jelentést készített az eseményről, így született meg az ún. *Védegyleti levél*.¹⁶ 1848 januárjában férje, Rudolf egy súlyos meghűlést követő agyhártyagyulladásban elhunyt,¹⁷ magára hagyva feleségét két kislányukkal és születendő kisfiukkal, Rudolffal. Zsuzsanna ezt követően állandó betegeskedéssel és súlyos gyásszal küzdött, így a forradalmi eseményektől mind fizikailag, mind érzelmileg távol volt: „Ó! megölném magam édes örömet, mert hit szava néma, midőn a valódi bánat jajja szól.”¹⁸ „Minden gondolat gyűlpontja csak én vagyok; és saját beteg érzelmem. – Fájó sorsom nem enged bele olvadnom a haza és közérdek nagyszerű perceibe.”¹⁹

A Kossuth család 1849. január elején a kormánnyal együtt Debrecenbe menekült, és Zsuzsannát három hónap múlva itt érte a felkérés bátyjától, Kossuth Lajostól, miszerint ki kívánja nevezni az „összes tábori kórházak főápolónőjévé”.²⁰ A főként háziápolásban jártas Zsuzsanna a felkérést elfogadta, kinevezését pedig 1849. április 20-án tették közzé a kormány hivatalos lapjában, a *Közlöny*ben.²¹

Már Görgei Artúr hadügyminiszter is különbséget tett aközött, hogy mit jelent „[...] beteget ápolni, meg egy országnak, sőt egy harcoló hadseregnek összes

¹² N. C. PEABODY: *Memorial of Mad. Susanne Kossuth Meszlényi*, Boston, N. C. Peabody, 1856, 6–8.

¹³ Elizabeth Palmer Peabody memoárjában a Pesti Hírlapot („*Pesth Hirlap*”) említi, de a Pestre való költözés dátuma miatt is valószínűbb, hogy a Törvényhatósági Tudósításokról volt szó. PEABODY: i. m. 6–8.

¹⁴ 1841. május 1. Házasságra összeveadtottak: Nemes Meszlényi Rudolf (Róm. kat.) – Nemes Kossuth Susanna (agostai hitvallású) Familysearch (FS.)

¹⁵ Meszlényi Gisela Katalin Rosa, 1842. február 16. FS; Meszlényi Ilona Susanna Charlotte, 1843. március 9. FS.

¹⁶ RABATI Magda: *Meszlényiné Kossuth Zsuzsanna 1817–1854: Dokumentumok a Kossuth család életéből*, Budapest, Novoprint, 2005, 87–90.

¹⁷ Meszlényi Meszlényi Rudolf Kossuth Susanna férje. 34 éves. nemes Táblabíró. Fejérvár. Tüdőszélhűdésben elhunyt. 1848. január 13. FS.

¹⁸ Meszlényiné Kossuth Zsuzsanna levele Vörös Antalnak. 1848. április 18. In FÖLDES ÉVA – SZABÓ EMMA: *Kossuth Zsuzsanna: A magyar szabadság ismeretlen hősnőjének élete és levelei*, Budapest, Közlekedési nyomda Kft, 1944, 41.

¹⁹ Meszlényiné Kossuth Zsuzsa levele Vörös Antalnak. 1848. július 22. RABATI: i. m. 113–114.

²⁰ Kossuth intézkedése az országos főápolónői tisztség létesítésével kapcsolatban. In *Kossuth Lajos összes munkái* (KLÖM) XV. Kossuth Lajos 1848/49-ben. V. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. 1849. április 15. – augusztus 15. 7. tétel. a. [online] ADT 2025.05.28.

²¹ Rendelet Özv. Meszlényi Rudolfné szül. Kossuth Zsuzsanna országos főápolónői kinevezéséről. *Közlöny*, II., 1849, 84. sz., I.

betegápolási ügyeit szervezni és vezetni [...]”.²² Kossuth Zsuzsannának főként az utóbbi tartozott a hatáskörébe, melyet a Hadügyminisztérium Egészségügyi Osztályán belül végzett. Felügyelete alá rendelték az Országos Kórodai Főápolónői Intézetet, valamint a kórházi felszerelések raktárát.²³ Zsuzsannának nem egyedül kellett megszerveznie a betegápolás rendszerét, hiszen a korábbi tábori főorvosok (Sauer Ignác, Stáhly Ignác) vezetésével az Egészségügyi Osztály alapjait már letették. Megtörtént a honvédorvosi kar kinevezése, a tábori kórházak kijelölése, a honvéd orvosok és beosztottjaik munka- és feladatkörének meghatározása, a felszerelés szabványosítása, a szolgálati és működési szabályzatok kiadása, a pontos ügymenet, a kórházi és adatszolgáltatási rend meghatározása. Volt már kezdeményezés a polgári és katonai kórházak ápolói számára indítandó tanfolyamra is,²⁴ így a főápolónő legfontosabb feladatai közé tartozott a friss munkaerő bevonása, vagyis a nők kórházi ápolásban való részvétele, amelyet több felhívásában is megfogalmazott.²⁵

Az ápolónők bevonása, irányítása és felügyelete mellett Zsuzsanna jogkörébe tartozott az Országos Kórodai Főápolónői Intézet²⁶ és a központi kórházi anyagraktár. A főápolónő nyilvántartotta a tábori kórházak anyagszükségleteit, irányította a felszerelések begyűjtését, tárolását és elosztását,²⁷ valamint az eszközökhöz szükséges pénz előteremtését az állandó adománygyűjtések révén. Az adományok beérkezése után megkezdődött az elosztás és a kiszállítás.²⁸ Mindemellett a főápolónő az 1849. május 13-án kíséreléssel kinevezett Barna Ignác honvéd törzsorvossal²⁹ folyamatosan szemlekorúton volt, melyen felmérte a kórodák állapotát, a környék épületeit, adottságait újabb intézmények létesítéséhez,³⁰ de a mulasztá-

²² GÖRGEY Artúr: *Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben*. Görgey István fordítását átdolg., bev. és jegyz. Katona Tamás, Budapest, Európa, 1988, 2. k., 112.

²³ ZAKAR Péter: „Görgei Artúr, a Szemere-kormány első hadügyminisztere”. In: Hermann Róbert (szerk.): *Görgei Artúr, „a típtott bős”: Válogatás a 2016. és 2018. évi Görgei-konferenciák előadásaiából*, Budapest, Line Design, 2020, 80.

²⁴ KAPRONCZAY Károly – SZEMKEŐ Endre: „A magyar ápolónőképzés kezdetei”. *Orvostörténeti Közlemények*, XXIX, 1983, 29. sz., 185–188.

²⁵ GAZDA István (s. a. r.): *Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc egészségügye és honvédorvosai*, összeállít. és lekt. Ács Tibor, Kapronczay Károly, Szállási Árpád, Piliscsaba – Budapest, Tonyo-Gráf Stúdió, 2000. I. k. 149; MESZLÉNYI-KOSSUTH Zsuzsanna: „Felhívás. Honleányok, testvéreim!” (1849. május 7.) *Közlöny*, II., 1849. 99. sz., 366; MESZLÉNYI-KOSSUTH Zsuzsanna: „Honleányok, testvéreim!” (1849. május 7.) *Pesti Hírlap*, IX, 288. sz., 55.

²⁶ GAZDA: i. m. I. k. 148–149.

²⁷ Az országos főápolónő levele Kecskemét Város Hivatalának, miszerint a magukban szándékot érző honleányok jelentkezzenek a városi hatóságnál, ahol értesítik őket a kecskeméti kórház jelenlegi lepedő- és fehérneműigényeiről, 1849. július 7. In: MNL Bács-Kiskun Vármegyei Levéltár IV. 1604. IV. 110/1-3.

²⁸ GAZDA: i. m. 148.

²⁹ Barna Ignác (1822–1894) a 13. huszárezred főorvosa, később a nagykárolyi kórház felügyelője, majd főorvosként kinevezik Meszlényi-Kossuth Zsuzsanna országos főápolónő mellé, akivel együtt részt vesz a tábori kórházak szemleútján. GAZDA: i. m. II. k. 424.

³⁰ GAZDA: i. m. I. k. 150.

sok jelentése is az ő feladata volt a Hadügyminisztérium felé.³¹ 1849 nyarán a súlyosbodó katonai helyzet miatt a főápolónő segédkezett a pesti kóroda Szegedre való áttelepítésében, és megszervezte a súlyos beteg honvédek helyi családoknál és az Irgalmasrend budai kórházában történő elhelyezését.³² Menekülés közben családjával együtt Nagyváradon a cári csapatok vették őrizetbe, majd átadták az osztrákoknak. Zsuzsannát a cs. kir. hadbíróság elé állították, ahol bravúrosan védte saját magát, aminek hála elengedték őt és a családját. 1850-ben Pesten kezdtek új életet, ahol Zsuzsanna kosztosokat tartott, és lányok nevelését vállalta egykori rabtársával, Jubál Károllyal. Később közösen vettek részt a Makk József egykori honvéd tüzérőrnagy által szervezett függetlenségi mozgalomban, amelynek napvilágra kerülése után Zsuzsannát testvérével, Lujzával és annak férjével, Ruttkay Józseffel együtt ismét börtönbe zárták. Decemberben Zsuzsanna tüdőbetegsége kiújult, Lujza pedig májbetegséggel küzdött, így a bécsi rabkórházba kerültek. 1852 áprilisában a Kossuth családot kiutasították az országból, majd Brünn (ma Brno, Csehország), Drezda, Lipcse, Kassel, Düsseldorf, Köln és Brüsszel irányába utaztak, ahol az idős Kossuth Lászlóné állapota megromlott. Édesanyja haláláig (1852. december 28.) Zsuzsanna csipkeverőműhelyt működtetett Brüsszelben. 1853 nyarán a nagybeteg Zsuzsanna megérkezett New Yorkba, ahol szintén csipke-, később ruhaboltot nyitott. Az egykori országos főápolónő nagy tervei ellenére csupán egy évet tölthetett Amerikában egyre rosszabb egészségi állapota miatt. 1854. június 29-én tüdővészben hunyt el.³³

Kossuth Zsuzsanna ekkor mindössze harminchét éves volt. Halálát nem követte különösebben nagy hírverés a hazai sajtóban, főleg amerikai barátai búcsúztatták el. 1856-ban barátnője, Elizabeth Palmer Peabody írt róla először összefoglalóan *Memorial of Mad. Susanne Kossuth Meszlényi* címmel.³⁴ Ezt követően a kiegyezés, majd a millennium időszakában számos kötet megemlékezett az országos főápolónő személyéről, de jellemzően egy-egy rövid biográfiát vagy csupán néhány sort szenteltek neki.³⁵ Ezeknek a köteteknek az összefoglaló és kevésbé tényfeltáró jellegét erősíti, hogy Vargyas Endre például Zsuzsanna arcképét összekeverte sógornője, Meszlényi Terézia egy már időskori ábrázolásával.³⁶ Urvári Lajos leírásában pedig

³¹ A' tábori kórházak orvosigazgatóságainak és katonai parancsnokainak. Klapka György helyettes hadügyminiszter. 1849. május 8. *Közlöny*, II., 1849, 101. sz., 373.

³² KAPRONCZAY Károly – SZEMKEŐ Endre: *Kossuth Zsuzsanna országos főápolónő működése az 1848–1849. évi szabadságharcban*, 1979. In: MEK [online] 2025.05.29. mek.oszk.hu/05100/05112/pdf/Kapronczay_Szemkeo_KossuthZs.pdf

³³ HALÁSZ Tünde Erzsébet: „Kossuth Zsuzsanna életútja”. *Orvostörténeti Közlemények*, LVII., 2011, 1–4. sz., 159–165.

³⁴ PEABODY: i. m.

³⁵ JÓKAI Mór – BRÓDY Sándor – RÁKOSI Viktor (szerk.): *Ezernyolcszáz negyvennyolc Az 1848/49-iki magyar szabadságharc története képekben*, Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1898, 58.

³⁶ VARGYAS Endre: *Magyar szabadságharc története 1848–49*, Pest, Heckenast Gusztáv kiadása, 1867, 363–364.

Zsuzsanna szerepe méltatlanul Kossuthné árnyékába szorul.³⁷ Az első, forrásokkal is tarkított, életét feldolgozó munkára évtizedeket kellett várni, amikor is 1944-ben Földes Éva és Szabó Emma megjelentették *Kossuth Zsuzsanna: A magyar szabadság ismeretlen hősnőjének élete és levelei* című munkájukat.³⁸ 1961-ben újabb regényes életrajz jelent meg róla Osváth Zsuzsa tollából *A betegápolás regénye a magyar szabadságharcban* címmel.³⁹ Eddigi legjelentősebbnek mondható életrajzírója a csíkos könyvekről ismert sorozat kiemelkedő írója, Kertész Erzsébet volt, aki röviden megemlékezett róla az 1979-es *Úttörő asszonyok* kötetben,⁴⁰ majd 1983-ban egy történeti alapossággal feltárt regényt is írt róla.⁴¹ Az életéről legfrissebben a Berényi Anna által írt 2019-es *Kossuth Zsuzsanna* életrajzi regényben olvashatunk.⁴²

Kossuth Zsuzsanna főápolónői tevékenységét és a szabadságharcban betöltött szerepét a történettudomány is viszonylag későn fedezte fel magának, a személyével foglalkozó legismertebb munkák Kapronczay Károly és Szemkeő Endre nevéhez fűződnek,⁴³ de 2011-ben Halász Tünde Erzsébet is összeállított életútjáról egy kronológiát, mely az *Orvostörténeti Közleményekben* jelent meg.⁴⁴ Emellett több, a szabadságharc betegápolásával és egészségügyi hátterének bemutatásával kapcsolatos összefoglaló kötetben is említésre kerül, mint például Balassa Béla,⁴⁵ Zétény Győző⁴⁶ vagy a Gazda István által sajtó alá rendezett *A szabadságharc egészségügye és honvéddorvosai* kötetekben.⁴⁷ Sajnos Kossuth Zsuzsanna alakja napjainkban sem került a történeti kutatások középpontjába, ennek ellenére olvasható róla újdonság Deák Nóra munkáiban,⁴⁸ aki Zsuzsanna Amerikában töltött szűk egy évének eseményeit

³⁷ URVÁRI Lajos: „Hölgyhonvédek”. In Vahot Imre – Gánóczy Flóris (szerk.): *Honvédek könyve*, I. kötet, Pest, Emich Gusztáv Könyvnyomdája, 1861, 103–107.

³⁸ FÖLDES Éva – SZABÓ EMMA: *Kossuth Zsuzsanna: A magyar szabadság ismeretlen hősnőjének élete és levelei*, Budapest, Közlekedési nyomda Kft., 1944.

³⁹ OSVÁTH ZSUSZA: *A betegápolás regénye a magyar szabadságharcban*, Budapest, Medicina Egészségügyi Könyvkiadó, 1961.

⁴⁰ KERTÉSZ ERZSÉBET: *Úttörő asszonyok*, Budapest, Gondolat, 1979, 159–184.

⁴¹ KERTÉSZ ERZSÉBET: *Kossuth Zsuzsanna*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1983.

⁴² BERÉNYI ANNA: *Kossuth Zsuzsanna regényes életrajza*, Budapest, Noran Libro Kiadó, 2019.

⁴³ KAPRONCZAY KÁROLY: „A betegápolás szervezése a szabadságharc idején”. *Orvostörténeti Közlemények*, XXVII, 1981, 1–4. sz., 113–122; KAPRONCZAY – SZEMKEŐ (1979); KAPRONCZAY – SZEMKEŐ (1983); KAPRONCZAY KÁROLY: „A betegápolás kérdése a szabadságharc idején”. *Orvosi Hetilap*, CXXVI, 1985, 6. sz., 340–343.

⁴⁴ HALÁSZ: i. m.

⁴⁵ BALASSA BÉLA: *A Kossuth-idők hazafias orvosai*, München, Karpattia Kiadó, 1954, 34–35.

⁴⁶ ZÉTÉNY GYŐZŐ: *A magyar szabadságharc honvéd orvosai 1848–49*, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1948, 48–68.

⁴⁷ GAZDA: i. m. I. k. 137–164.

⁴⁸ DEÁK NÓRA: „Kossuth Zsuzsanna arcKÉPei: „Az ismert és ismeretlen ábrázolások”. *A Ceglédi Turini Század Küldöttség Múzeumbaráti Kör Évkönyve 2019–2020*, 2021, 5–12; DEÁK NÓRA: „From Kossuth’s Twin-Soul to the Nation’s Chief Nurse: The Legacy of Zsuzsanna Kossuth Meszlényi”. *Hungarian Cultural Studies*: e-Journal of the American Hungarian Educators Association, XIII, 2020, 1–14; DEÁK NÓRA: „The Legacy of Zsuzsanna Kossuth”. *Vasváry Collection-Newsletter*, 2018. 1.2; DEÁK NÓRA: „Kőbe

igyekszik feltárni, emellett jelen tanulmány írójaként szintén igyekszem hozzátenni Zsuzsanna történeti emlékezetéhez, főként a szabadságharc alatt betöltött országos főápolónői szerepének mélyebb megismerésével.⁴⁹ Fontos kiemelni, hogy 2017-ben a Magyar Ápolási Egyesület Kossuth Zsuzsanna emlékévet hirdetett, melynek keretében konferenciát szerveztek, megalapították a Kossuth Zsuzsanna emlékérmét és a Kossuth Zsuzsanna díjat. A 2017-es emlékév számos emléktábla-avatással is gazdagította az országos főápolónő emlékezetét. Ma már Kossuth Zsuzsanna emléktábla díszíti a Semmelweis Egyetem Egészségtudományi Kar Vas utcai épületének folyosóját,⁵⁰ a Ceglédi Toldy Ferenc Kórház és Rendelőintézet aulájának falát,⁵¹ Budapesten az egykori Kávéforrás nevű ház oldalát⁵² és a Szegedi Tudományegyetem Petri Gábor Klinikai Tömb auláját.⁵³ Egy évvel később pedig sikerült emléktáblát avatni New Yorkban, a Kossuth Zsuzsanna sírhelyét jelölő First Presbyterian Church bejáratánál is.⁵⁴ Természetesen az emlékév meghirdetése előtt és után is születtek már neki szentelt emléktáblák vagy domborművek, például 1995-ben a dabasi Kossuth Zsuzsanna Szakképző Iskola és Kollégiumban,⁵⁵ 2016-ban a váci Jávorszky Ödön Kórházban,⁵⁶ 2020-ban a Kecskeméti Megyei Kórház főbejárati előcsarnokában,⁵⁷ vagy az Országos Korányi Pulmonológiai Intézetben.⁵⁸

Zsuzsannáról ma több köztéri szobor is megtekinthető. Elsőként Egerben emeltek neki szobrot 1963-ban, majd 1977-ben Sárbogárdon, 2003-ban Budapesten, 2017-ben pedig Sátoraljaújhelyen és Székesfehérváron. Emellett iskolák is viselik a

(nem) vésett nevek: Kossuth Zsuzsanna leszármazottainak emlékezte”. *Vasvary Collection-Newsletter*, 2023/1. (69). 1–16.

⁴⁹ GULYÁS: i. m.

⁵⁰ Semmelweis Egyetem Egészségtudományi Karának Vas utcai épülete (2017) semmelweis.hu/hirek/2017/12/14/emlektablak-avattak-kossuth-zsuzsanna-tiszteletre/ [online] 2025.05.31.

⁵¹ Ceglédi Toldy Ferenc Kórház és Rendelőintézet (2017) toldykorhaz.hu/?p=5737 [online] 2025.05.31.

⁵² Budapest, V. kerület, József Attila utca 1. (2017) kozterkep.hu/34412/kossuth-zsuzsanna# [online] 2025.05.31.

⁵³ Szegedi Tudományegyetem Petri Gábor Klinikai Tömb (2017) u-szeged.hu/sztehitek/2017-februar/emlektablak-avattak 2025.05.31.

⁵⁴ First Presbyterian Church, New York (2018) newyork.mfa.gov.hu/gallery/album/helyere-keruelt-a-kossuth-zsuzsanna-emlektabl [online] 2025.05.31.

⁵⁵ Kossuth Zsuzsanna Szakképző Iskola és Kollégium (1995) kozterkep.hu/15146/kossuth-zsuzsanna-emlekmu# [online] 2025.05.31.

⁵⁶ Jávorszky Ödön Kórház (2016) javorszky.hu/wordpress/?p=1136 [online] 2025.05.31.

⁵⁷ Kecskeméti Megyei Kórház (2020) kozterkep.hu/44403/kossuth-zsuzsanna [online] 2025.05.31.

⁵⁸ Országos Korányi Pulmonológiai Intézet facebook.com/koranyi.hu/posts/-az-eg%C3%A9sz-napos-%C3%A1rpol%C3%A1studom%C3%A1nyi-rendezv%C3%A9ny-d%C3%ADj%C3%A1rtad%C3%B3ja-az-orsz%C3%A1gos-kor%C3%A1nyi-pulmon/912068487592820/ [online] 2025.05.31.

nevét Dabason,⁵⁹ Szegeden,⁶⁰ Egerben,⁶¹ Baján⁶² és Budapesten.⁶³ A fővárosban teret neveztek el róla, Cegléden utcát.

Kossuth Zsuzsannáról még nem készült a Semmelweis Ignác életét megörökítő egész estés mozifilmhez hasonló, de az utóbbi évtizedekben számos rövidfilmet készítettek életéről. Animációs változata látható a *Reformkor nagyjai* című oldalon, de a Nemzeti Örökség Intézete *Sorsfordítók* és az M5 *Magyar nők* sorozatában is kapott helyet. Idén Takaró Mihály *Könyvjelző* című műsora is megemlékezett róla, melyben személyesen is szerepelhettem. A Miskolci Egyetemen emellett megalakult a Kossuth Zsuzsanna Emlékbizottság is, amely Kossuth Zsuzsanna emléktárgyversenyt és kiállítást szervezett.⁶⁴ Jelen tudomásom szerint az országos főápolónő életét és munkásságát bemutató állandó kiállítás még nem tekinthető meg az országban és kifejezetten neki szentelt múzeum vagy látogatóközpont sem jött létre. Zárásként pedig fontos megemlíteni, hogy születésének napja, vagyis február 19-e ma már a Magyar Ápolók Napja.

Florence Nightingale élete és emlékezete

Florence Nightingale 1820. május 12-én született Firenze városában.⁶⁵ Családja a brit arisztokrácia tehető és befolyásos rétegéhez tartozott, mivel édesapja, William Edward Nightingale⁶⁶ jelentős, ólombányászatból és kohászatból származó vagyont örökölt, míg nagyapja, William Smith⁶⁷ parlamenti képviselő volt.⁶⁸ Florence-szel és testvérével, Parthenopeval szintén házitánító foglalkozott, aki nyelvtanra, fogalmazásra, matematikára, zenére, modern valamint klasszikus latin és görög nyelvekre oktatta őket.⁶⁹ Florence az anglikán egyház híve volt, de olvasott katolikus, evangélikus és unitárius írásokat is. 1836 telén Jacob Abbott amerikai lelkész munkáit⁷⁰

⁵⁹ Kossuth Zsuzsanna Szakképző Iskola és Kollégium, Dabas.

⁶⁰ SZTE Kossuth Zsuzsanna Technikum és Szakképző Iskola, Szeged.

⁶¹ Heves Vármegyei SZC Kossuth Zsuzsanna Technikum, Szakképző Iskola, Kollégium és Könyvtár, Eger.

⁶² Bajai SZC Kossuth Zsuzsanna Technikum, Baja.

⁶³ Kossuth Zsuzsa Humán Szakközépiskola és Gimnázium, Budapest.

⁶⁴ Kossuth Zsuzsanna Emlékbizottság, magyarapolasiegyesulet.hu/kossuth-zsuzsanna-emlektargyverseny-es-kiallitas/ [online] 2025.05.31.

⁶⁵ Florence Nightingale, 1820. május 12. FS.

⁶⁶ William Edward Shore Nightingale (1794–1874) FS.

⁶⁷ William Smith (1756–1835) FS.

⁶⁸ Lynn McDONALD: *Florence Nightingale: A very brief history*, London, SPCK, 2017, 3–4.

⁶⁹ NIXON: i. m. 4–5.

⁷⁰ A hagyomány szerint Florence Embley Park libanoni cédrusai alatt ült egy padon, amikor megszólította az Úr, valójában azonban a hálószobájában olvasta Jacob ABBOTT munkáit: *The Corner-stone, or, A Familiar Illustration of the Principles of Christian Truth*, Buffalo, Phinney & Co., 1852; *The Way to Do Good or the Christian Character Mature*, Boston, T. G. Wells & Co., 1836.

olvasva érte az első istenélménye. Ekkor már formálódó küldetéstudatának hatására nincstelen falusiakat és az influenzajárvány károsultjait kezdte ápolni. Az 1840-es évekre Florence fokozatosan fordult a szakszerű betegápolás felé.⁷¹ 1847-ben Florence külföldre látogatott Charles és Selina Bracebridge⁷² társaságában, és ekkor kötött barátságot Rómában Sidney Herberttel és feleségével, Elizabeth-szel,⁷³ akik meghatározó személyekké váltak további pályafutásában. 1850-ben Florence ellátogatott Kaiserswerthbe, a német Theodor Fliedner lelkész⁷⁴ vezette Diakonisszák Intézetébe, amely kórházként, kisdedővóként, árvaházként és tanítóképzőként működött. A kolostorban gyógyszerkészítést, sebkötözést tanult, tapasztalatot szerzett az amputációk és a haldoklók segítésében.⁷⁵ 1853-ban vezetői pozíciót kapott a Harley Streeten lévő Betegségben Szenvedő Nemes Hölgyek Intézetében⁷⁶ (*Superintendent of The Establishment for Gentlewomen During Illness*). Florence szemlélte a helyiségeket, választotta ki a káplánt, és kezelte a pénzügyeket.⁷⁷ A brit hadsereg 1854. március 28-án lépett be a cári Oroszország és az Oszmán Birodalom között kirobbanó krími háborúba (1853–1856). A betegápolás szervezetlensége és a súlyos emberveszteség felháborította a hazai közvéleményt, így Sidney Herbert hadügyminiszter régi barátját, Florence Nightingale-t kérte fel, hogy szervezzen ápolónői különítményt a szkutari katonai kórházba. Véleménye szerint: „Csupán egyetlen embert ismerek Angliában, aki képes egy ilyen rendszer felállítására.”⁷⁸ Florence elfogadta a Törökországi Angol Katonai (Köz)Kórházak Ápolónői Intézetének Főfelügyelője⁷⁹ pozíciót. Különítményébe harmincnolc alkalmas személyt választott

⁷¹ Mark BOSTRIDGE: *Florence Nightingale: The Woman and Her Legend*, London, Penguin Books, 2008, 52–55.

⁷² Charles Bracebridge (1799–1872) és Selena Bracebridge (1800–1874) művészeteket kedvelő világutazók voltak, akiknek társaságában jutott el Florence Nightingale a Kaiserswerthi Diakonisszák Intézetébe, de a háború során a Krímben is meglátogatták.

⁷³ Sidney Herbert (1810–1861). Angol arisztokrata, a 1st Baron Herbert of Lea főrendi cím birtokosa, a Lordok Házának tagja. Politikus, később a krími háború alatt hadügyminiszteri tárcát vitt, felesége, Elizabeth Herbert (1822–1911) író, fordító, filantróp, valamint befolyásos társadalmi személyiség volt.

⁷⁴ Theodor Fliedner (1800–1864). Fliedner a kaiserswerthi gyülekezet lelkészeként börtönökben végzett missziós munkát, majd ebből nőtte ki magát a nőket vallási, betegápolási, nevelői képzésben részesítő kaiserswerthi anyaintézet. Fliedner intézete volt az első diakonissza intézet, melynek mintájára a 20. század elején Budapesten, később Erdélyben is megjelentek hasonlók, főként Borbáth Dániel lelkész vezetésével Kolozsváron. A magyar diakonisszákról lásd bővebben: ERDŐS Kristóf – KISS Réka (szerk.): *Filadelfia-diakonisszák két diktatúra szorításában: A Filadelfia Diakonisszaintézeti Alapítvány 1938–1951 közötti története dokumentumok tükrében*, Budapest, L'Harmattan, 2024.

⁷⁵ NIXON: i. m. 6–7.

⁷⁶ Az intézetben művelt és megbecsült, de vagyontalan úrihölgyek ápolását végezték.

⁷⁷ Florence Nightingale Beteg Úrihölgyek Intézetében töltött több mint egy éves szolgálatáról lásd bővebben: Louise C. SELANDERS – Karen LAKE – Patrick CRANE: „From Charity to Caring: Nightingale's Experience at Harley Street”. *Journal of Holistic Nursing*, XXVIII, 2010, 4. sz. [online] 2023.11.20. journals.sagepub.com/doi/10.1177/0898010110376324

⁷⁸ Eredeti idézet: „There is but one person in England that I know of who would be capable of organizing such a scheme...”

⁷⁹ *Superintendent of the Female Nursing Establishment in the English General Military Hospitals in Turkey*.

ki, akik nagyon szigorú kiválasztási folyamaton mentek keresztül.⁸⁰ A nővérek 1854. november 4-én érkeztek meg Szkutariba (ma Üsküdar, Isztambul, Törökország).⁸¹ Florence Nightingale hivatali idejének túlnyomó részében a brit hadsereg legnagyobb egészségügyi létesítményében, a szkutari kórházban teljesített szolgálatot.⁸² Az ápolónőket először a barakk-kórházba rendelték, de a hosszú barakkok rossz szellőztek, nem rendelkeztek műtőteremmel, mosodával, és nem működött a vízelvezetés.⁸³ Nightingale a nővérek segítségével először mosodát és konyhákat létesített, melyeket meleg vízzel és szárítógéppel szereltek fel. Florence éjszakánként végigjárta a kórház folyosóit, egyrészt szigorúan vette, hogy a nővérek nem folytathatnak személyes viszonyt a katonákkal – így éjszaka csak ő tartózkodhatott a kórtermekben –, másrészt összeszedte a haldokló katonák búcsúleveleit,⁸⁴ ilyenkor egy tizenöt éves ír katona vitte helyette a lámpát.⁸⁵ Az éjszakai ellenőrző körútjai miatt terjedt el a *„The Lady with the Lamp”* kifejezés, amely egyre gyakrabban jelent meg a brit sajtóban.⁸⁶ A két évig tartó háború végül 1856. március 30-án zárult le a párizsi békeszerződés aláírásával, de Florence csak 1856. július 28-án, utolsóként volt hajlandó elhagyni Szkutarit. Miss Smith álnéven utazott haza Derbyshire-be, ahol rendkívül alultápláltan, kimerülve, rossz egészségi állapotban találkozhatott újra a családjával. Florence-ben a háború maradandó egészségkárosodásokat okozott. Élete végéig étvágytalanság, depresszió, erős szívdobogás, légszomj, izom és ízületi fájdalmak, állandó gerinctáji gyulladás kínozta.⁸⁷

Florence Nightingale-ről elmondható, hogy még életében tudatosan elkezdte felépíteni az utókor számára hagyott örökségét. A már korábban említett betegségei következtében élete hátralévő részét tolószékben, illetve ágyban töltötte, ennek ellenére fáradhatatlanul dolgozott – a véleménye szerint Istentől kapott küldetésén – az ápolás megreformálásán. Matematikai tudása egyre inkább a statisztika tudománya felé terelte és két programadó művének, az 1860-ban megjelenő *Notes on Nursing* és az 1863-as *Notes on Hospitals* című köteteinek különleges kiegészítései voltak a statisztikai táblák. Visszatérése után nem sokkal Viktória királynő Királyi Bizottság alapítására kérte fel, melynek feladata az indiai (keleti) brit hadsereg

⁸⁰ A Florence Nightingale Museum (FNM) adatfeldolgozó munkája során összeállított egy táblázatot, melyben mind a 38 ápolónő neve olvasható, emellett feltüntették a lakcímüket, szakmai tapasztalatukat, a későbbi szolgálati helyüket, illetve egyes esetekben a háború utáni sorsukat. [online] 2025.05.30. [florencia-nightingale.co.uk/wp-content/uploads/Register-of-Nurses.pdf](https://www.fnmuseum.co.uk/wp-content/uploads/Register-of-Nurses.pdf)

⁸¹ NIXON: i. m. 8–9.

⁸² NIXON: i. m. 8–14.

⁸³ McDONALD: i. m. 26.

⁸⁴ McDONALD: i. m. 27–29.

⁸⁵ Az angolszász és európai köztudatban is megmaradt a „görög-” vagy „dzsinnlámpa”, mely a Londonban emelt Florence Nightingale szobron is látható, azonban a valóságban a főápolónő egy törökök által használt harmonikaszerű lámpást használt, melynek a neve *fanoos*. Lásd.: FNM, Lambeth Palace Road 2, London.

⁸⁶ McDONALD: i. m. 27–29.

⁸⁷ BOSTBRIDGE: i. m. 281–282.

egészségügyi körülményeinek vizsgálása volt. Florence a megbízáshoz saját maga választhatta ki munkatársait, köztük Dr. William Farrt, a statisztika egyik úttörőjét. Közös munkájuk során készültek el az első kördiagramok (*pie charts*), amelyeket Florence *coxcombes*-nek hívott. Munkásságának újszerűsége miatt 1860-ban megválasztották a brit Statisztikai Társaság első női tagjává. 1863-ra elkészült a jelentés az indiai brit hadsereg egészségügyi állapotáról, melyben Florence megállapította, hogy a legtöbb haláleset a nem megfelelő higiéniai körülmények okozta betegségeknek köszönhető. Bizottsági munkája mellett 1860-ban saját ápolónőképző intézetet is nyitott (*The Nightingale Training School*), amely 1996-ig működött.⁸⁸ 1894-ben Budapestre is meghívták a Nemzetközi Egészségügyi és Demográfiai Kongresszus VIII. ülésére, amelyre egészségügyi állapota miatt nem tudott elmenni, beszédét azonban írásban elküldte.⁸⁹ Néhány évvel halála előtt, 1907-ben, szintén első nőként kapta meg az angol Becsületrendet (*Order of Merit*), valamint London tiszteletbeli polgárává nyilvánították (*Honorary Freedom of the City of London*). Florence kilencvenévesen álmában hunyt el. Hosszú munkáséveinek köszönhetően rendkívül kiterjedt írásos hagyatékat hagyott maga után, mintegy tizennégyezer levelet, kétszáz könyvet, értekezést vagy cikket, szociológiai, vallási, filozófiai, egészségügyi, statisztikai témákban.⁹⁰

Florence Nightingale halála után szinte általános igény volt arra, hogy nemzeti szinten megőrizték az emléket. Az 1996-ig fennálló ápolónőképző intézet (*The Nightingale Training School*) szinte természetes módon vitte tovább Florence lelki és szellemi örökségét. 1912-ben emlékérmeket hoztak létre és a Florence Nightingale Alapítványt, amely szintén személyének aktív emléképolását tűzte ki céljául, emellett születésének napját választották az Ápolók Nemzetközi Napjának (*International Nurses Day*).⁹¹ 1987-ben megszületett az anyagi bázis egy róla elnevezett múzeum létrehozására is (*The Florence Nightingale Museum Trust*), amely 1989-ben nyitotta meg kapuit. A Florence Nightingale Múzeum folyamatosan megújuló interaktív kiállítása ma is látogatható, ajándékboltjában számos Florence alakjával fémjelzett emléktárgy megvásárolható, például szövettáskák, tollak, de még Florence Nightingale Barbie babák is.

1915-ben a krími háború emlékére emelt szoboregyüttesben helyet kapott az első nővéri különítményt vezető Florence is, többméteres szobrának talapzatán domborművek örökítik meg életének különböző szakaszait. A ma is London belvárosában látható szobor a Waterloo téren áll, amelynek arculatát és hangulatát is egyértelműen a tekintélyes méretű szoboregyüttes uralja. Szobra mellett arcával és történetével az utcákon található információs táblákon is lehet találkozni, és szinte egy közintézményt sem találni, ahol ne lenne kiállítva valamilyen hozzá kapcsolható tárgy vagy ismeretterjesztő plakát. A nőtörténetet előtérbe helyező brit történeti

⁸⁸ NIXON: i. m. 17–25.

⁸⁹ Florence előadása a *Falusi közegészségügy Indiában* címet viselte. *Pesti Napló*, XLV, 1894, 249. sz., 3.

⁹⁰ NIXON: i. m. 24–27.

⁹¹ NIXON: i. m. 27–31.

irodalom is számos formában megemlékezett Florence Nightingale alakjáról, kezdetben a hagyatékában lévő hatalmas iratanyagot igyekeztek sajtó alá rendezni, majd olyan alpművek születtek róla, mint Lytton Strachey⁹² vagy Mark Bostbridge munkái.⁹³ Napjainkban főként Lynn McDonald munkáit olvashatjuk legfrissebb irodalomként.⁹⁴ Florence nemzetközi érdeklődést kiváltó alakjáról Magyarországon is születtek írások, például Kármán Vera – aki a statisztikai munkásságáról írt⁹⁵ –, valamint Czeferner Dóra tollából,⁹⁶ valamint jelen tanulmány szerzője is foglalkozott ápolásszervezési tevékenységével.⁹⁷ Magyar írónőket is megihletett Florence alakja, hiszen ifjúsági regényt írt róla Osváth Zsuzsa és Kertész Erzsébet is *A lámpás hölgy* címmel.⁹⁸ Florence nemcsak a történettudományt és az irodalom területét hódította meg – hiszen számos mesekönyv és történelmi regény központi alakjává vált –, hanem a filmek világát is. Számtalan ismeretterjesztő animációs kisfilm készült róla, valamint négy egész estés mozifilm is.⁹⁹

Összegzés

Tanulmányom központi kérdéseként felvetettem, hogy „miért nem emlékszünk az Országos Főápolónőre?” vagyis Kossuth Zsuzsannára, míg kortársnője, Florence Nightingale nemzetközileg (el)ismert ikonjává vált az európai történetírásnak. Mégis hogyan lehet ez? Ahhoz, hogy erre a kérdésre objektív választ lehessen adni, számos szempontot meg kell vizsgálni. Az első és legfontosabb, hogy Kossuth Zsuzsannának fájdalmasan rövid és folyamatos tragédiákkal kikövezett életút jutott, mindössze harminchét év, amelyből négy hónapot töltött országos főápolónői hivatalában. Már hivatali ideje alatt sem született jelentős mennyiségű egodokumentum tőle, hiszen nem vezetett naplót, nem írt memoárt, a szabadságharc időszakában is főleg jelentései, hivatalos levelezése, kérvényei, felhívásai és a nyomtatott sajtóban olvasható, adománygyűjtésekkel kapcsolatos írásai maradtak fenn. A fegyverletételt követően megint csak nem képződtek személyes iratai, hiszen a

⁹² Lytton STRACHEY: *Eminent Victorians*, London, Chatto & Windus, 1918, 117–179.

⁹³ BOSTBRIDGE: i. m.

⁹⁴ McDONALD: i. m.

⁹⁵ KÁRMÁN Vera: „Florence Nightingale statisztikai munkássága”. *Demográfia*, XIII, 1970, 1–2. sz., 117–124.

⁹⁶ CZEFERNER Dóra: „Florence Nightingale és a modern nővéri hivatás kezdetei”. *Újkor.hu* [online] 2025.05.30. ujkor.hu/content/florence-nightingale-es-a-modern-noveri-hivatas-kezdetei?fbclid=IwARowVZvXLCt5zkyks8979zzbTTDNCIJSVfop7gv8TFaBmEfzq1pK9rb51ds; CZEFERNER Dóra: „Pillanatképek az ápolónőképzés történetéből”. *Levéltári Közlemények*, XCI, 2020, 71–84; CZEFERNER Dóra: „A lámpás mögött. Florence Nightingale és a modern nővérképzés története”. In *Dögvészkalauz: Járványok és gyógyításuk története az ókortól napjainkig*, Pécs, Kronosz, 2021, 165–183.

⁹⁷ GULYÁS: i. m.

⁹⁸ OSVÁTH Zsuzsa: *Florence Nightingale*, Budapest, Márkus Nyomda, 1943; KERTÉSZ Erzsébet: *A lámpás hölgy*, Budapest, Móra, 1976.

⁹⁹ *The White Angel* (1936), *The Lady with a Lamp* (1951), *Florence Nightingale* (1985), *Florence Nightingale* (2008).

megtorlás időszakában a családjával együtt házi őrizetben, börtönben vagy nagyon szigorú rendőrségi megfigyelés alatt állt. Bátyjával nem vehette fel a kapcsolatot, a Makk-féle összeesküvésből is titokban vette ki a részét. Az ekkor képződött iratok is a függetlenségi mozgalomban betöltött szerepéről árulkodnak, és nem a személyéről. Az első életrajzt amerikai barátnője, Elisabeth Palmer Peabody írta, amelynek megjelenését szintén nem élte meg. Florence ezzel szemben kilencvenéves koráig ép és aktív volt szellemileg, annak ellenére, hogy a háborúban eltöltött egy év és kilenc hónap egy életre megnyomorította. Adminisztrációs és adatgyűjtési hajlama tekinthető grafomániának is, hiszen magyar vetületben talán egyedül Kossuth Lajos írásos hagyatéka lenne hasonlítható a Nightingale-irategyüteshez. Több ezer levele, személyes iratai, kutatásai és tanulmányai maradtak fenn, amelyeket az utókor fokozatosan sajtó alá tudott rendezni, és szinte napjainkig kifogyhatatlan tárház az életútja. Florence emlékének megőrzésében szerepet játszhatott, hogy egész életét a betegápolás szent küldetésének vetette alá, így az ápolói munkásságot már életében magához láncolta, amiben a korszakban megjelenő professzionális haditudósítás (Roger Fenton haditudósító-fényképész, 1819–1869), a fotózás elterjedése és a távíró megjelenése is segített, amely felgyorsította az információáramlást a sajtón keresztül. Alakja ráadásul már a háború időszakában összeolvadt a *The Lady with the Lamp*-jelenséggel, amely elősegítette a köztudatba való beágyazódását. A forradalom és szabadságharc időszakában főként litográfiai formájában örökítették meg a háborús eseményeket vagy a kor nagyjait, amelyek ritkábban jelentek meg a napisajtóban, így a hírek sem terjedhettek olyan ütemben és minőségben. Fontos még kiemelni azt is, hogy Zsuzsannának a fegyverletételt követő megtorlás időszaka hírzárlatot is jelentett, egészen a kiegészítésig nem lehetett kisebb vagy nagyobb retorziók nélkül megemlékezni a szabadságharcról, nemhogy az országos főápolónő kiemelkedő szerepéről, aki ráadásul a gyűlölt kormányzóelnök, Kossuth Lajos húga is volt. Florence a krími háborút lezáró békét követően visszatért Angliába, a szülői házába. Az ország ekkor nem állt megszállás alatt, és a háború alatt sem képezett hadszínteret. A napisajtóból töretlenül lehetett értesülni mindenről, ráadásul negatív cenzúra helyett inkább pozitívról lehet beszélni, mivel Viktória királynő és a brit kabinet érdeke volt, hogy Anglia krími szerepvállalása pozitív fényt kapjon, melyhez Florence alakja tökéletesen passzolt. Mindkettőjük utóéletéről elmondható, hogy számos módon igyekeztek megemlékezni tetteikről: míg Magyarországon ezek általában civil kezdeményezések voltak és egymástól többnyire függetlenül jöttek létre, addig Florence jelenségének középpontba állítása már az 1850-es évek közepétől a brit kormány érdeke volt. Napjainkról is elmondható, hogy a Nightingale-örökség emlékének ápolása központilag is támogatott, mind életének feltárása, mind személyének újabb és újabb oldalakról való megismerése, hiszen a kutatók is minden aktuálpolitikai kérdésbe igyekeznek bevonni a nevét. Ez a jelenség a COVID-19-járvány időszaka alatt kifejezetten megfigyelhető volt. Kossuth Zsuzsanna esetében sajnos egyelőre nincs meg az a központi szerv vagy intézmény, amely össze

tudná fűzni a különböző irányokból szerveződő civil kezdeményezéseket, ezzel súlyt adva az országos főápolónő szabadságharcban betöltött szerepének és emlékének.

Rezümé

Érdekes kérdésnek tekinthető, miért nem emlékszünk az Országos Főápolónőre, míg kortársnője, a The Lady with the Lamp-jelenséggént elhíresült Florence Nightingale napjainkban is az európai történetírás ikonja. Tanulmányomban az életutak összevetésével, majd emlékeztetők megvizsgálásával szeretném bemutatni azokat az eseményeket, sajátosságokat, emlékeztetői és emlékeztetőpolitikai struktúrákat, amelyek mind ennek a kérdésnek a hátterében húzódnak. Könnyű lenne azt feltételezni, hogy bármelyiknek is fontosabb vagy előremutatóbb lett volna ápolásszervezői munkássága vagy személyiségbeli különbségeik okozták a napjainkra meglepően egyenetlen emlékeztetőpolitikai arányokat. Írásomban igyekszem a jelenséget objektív vizsgálat alá vetni, hogy a jövőben Florence Nightingale mellett Kossuth Zsuzsanna is megkaphassa az őt megillető nemzeti és történelmi figyelmet.

Kulcsszavak: Kossuth Zsuzsanna, Florence Nightingale, ápolás, főápolónő, tábori kórház, szabadságharc, krimi háború

Abstract

Zsuzsanna Kossuth and “The Lady with the Lamp” Phenomenon – Why is the First Hungarian Chief Nurse not Widely Remembered?

It is a very interesting question why the First Hungarian Chief Nurse, Zsuzsanna Kossuth is not widely remembered while her contemporary, ‘The Lady with the Lamp’, Florence Nightingale is a household name and an icon of European historiography. This study presents an analysis and comparison of the life paths and cultural memories of these two important figures. The significant disparity between their memories could be superficially attributed to differences between their characters or the efficiency of their nursing activities. My purpose in this study is to challenge such assumptions, to raise awareness of Zsuzsanna Kossuth’s memory next to that of her British contemporary, and thus to improve her national and historical reputation.

Keywords: Zsuzsanna Kossuth, Florence Nightingale, nursing, Chief Nurse, field hospital, freedom fight, Crimean War

BÖDŐ KRISZTIÁN

Pazarló, eladósodott arisztokrata? Néhány megjegyzés ifj. Eötvös Ignác anyagi helyzetéhez, csődperéhez

Háttér

Eötvös József édesapja, ifj. Eötvös Ignác (1786–1851) tárnokmester 1841-ben azzal kereste meg a miskolci székhelyű, Borsod vármegyei törvényszéket, hogy bejelentse fizetéseképtelenségét, és csődöt kérjen saját maga ellen az 1840. évi XXII. törvény-cikk értelmében: „Miatán hitelezőink nagyobb része véletlenül kielégítését szorgalmaztatja, az idő pedig, melyben bennünket ezen hatalmas követelések környékeznek, [...] képtelen veszteségeinkbe figyelmeztvén értékünket minden hitelezőink teljes kifizetésére elégtelenné lenni előre látjuk. [...] míg követelési és adósságbeli állapotunk tökéletes előadására elegendő adatokat szerezhethetnénk, méltóztassék a Tekintetes Törvényszék [...] ellenünk a csődületet elrendelni.”¹ Csőd általában valamely hitelező vagy hitelezői csoport kezdeményezésére – ahogy a korszakban fogalmaztak – ütött ki. Az, hogy Eötvös Ignác maga kért csődöt saját maga ellen, már önmagában felvet néhány kérdést, jóllehet nem is annyira ez a tény teszi érdekessé a tárnokmester csődperét, hanem sokkal inkább az, hogy több mint fél évszázadig tartott. A bejelentést követően Borsod vármegye törvényszéke azonnal aktivizálta magát, és 1841. szeptember 20-án megindította a csődeljárást.² Csődtömeggondnokot és perügylőt választottak, utasították az érdekelt vármegyéket, hogy azonnal írják össze Eötvös Ignác ingó és ingatlan javait, majd vegyék azt mielőbb bírói zár (*sequestrum*) alá.³ A bírói zár alá vett vagyont adta az ún. csődtömegget (vagy röviden tömeget), amelynek eladásából fizették (volna) ki a hitelezőket egy bonyolult osztályozási lista alapján.⁴

A törvény célja az volt, hogy a korábbi gyakorlattal ellentétben a csődpereket gyorsan és gördülékenyen folytassák le.⁵ Ez nem is volt problematikus azokban az esetekben, amikor az adósság nem volt számottevő, és amikor a hitelezői kör nem

¹ Eötvös Ignác csődületet kérő folyamodó levelének másolata. HU-MNL-FVM-L-IV.3.c. 1842/162.

² Az Eötvös-csőd kapcsán eddig egyetlen tanulmány született. Gángó Gábor a csődpert 1841–1847 közötti szakaszát vizsgálta, de 1847 korántsem jelentette az eljárás végét, már csak azért sem, mert a végrehajtás 1847-ben nem indult meg. A tanulmány azzal az alapvető céllal született, hogy Eötvös József élettörténetéhez szolgáljon adalékokkal, de a csőd hátterét és az eljárás egyes fázisait is bemutatja. Ld.: GÁNGÓ GÁBOR: „A báró Eötvös-család Borsod megyei csődpere (1841–1847).” *Századok*, CXLVI. évf., 2012/3, 1401–1419.

³ Pl.: HU-MNL-FVM-L-IV.3.c. 1841/3631.

⁴ A csődületről szóló 1840. évi XXII. törvénycikk (a továbbiakban 1840:XXII. tc.) 81–93. §.

⁵ A csődtörvény kodifikációjáról ld.: PÉTERVÁRI Máté: „Az első magyar csődtörvény országgyűlési vitája és a szabályozást meghatározó alapelvek.” *Glossae Iuridica*, VIII. évf., 2021/4, 245–269.

volt kiterjedt, illetőleg az adós nem rendelkezett a szélrózsa minden irányában ingó és ingatlan javakkal. Eötvös Ignácnak kiterjedt hitelezői köre volt; elég csupán arra utalnunk, hogy 280 keresetlevelet adtak be a báró ellen.⁶ Nemcsak Borsod, de Zemplén, Szabolcs, Szatmár és Bereg vármegyékben is rendelkezett tulajdonnal, nem is beszélve Fejerről, ahol az Eötvös-vagyon legértékesebb része, az ercsi uradalom feküdt.⁷ A csődeljárást egy ízben a bécsi udvar több mint egy évre leállította, a számtalan igényper és fellebbezés elnyújtotta az eljárást, szakadatlan jogi kardoskodás zajlott egyes javak megmentéséért, különösen Eötvös Dénes részéről. A szabadságharc elsodorta az ügyet, a neoabszolutizmus évtizedében újranyitották, majd 1867-től kezdték az osztályozási lajstrom szerint kifizetni a hitelezőket,⁸ de ez sem ment gördülékenyen. Végül 1899-ben zárták le a pert. 1899-ben már sem a vagyonbukottnak kikiáltott ifj. Eötvös Ignác, sem a családi vagyon egyes részeit megmenteni igyekvő Eötvös Dénes nem élt, ahogyan a hitelezők jelentős része sem.⁹

Az arisztokrácia vagyoni helyzetéről szóló szakirodalom sokrétű, financiális helyzetét azonban sporadikusan és a rendi időszakra fókuszálva tárták fel. Az általános iskolás és középiskolai történelemtankönyvek előszeretettel ragasztják rá az eladósodott jelzőt a 19. század első harmadában élő nemesi és arisztokrata családokra, jóllehet a kép ennél árnyaltabb. A szakirodalom szintjén megjelenő, eladósodásra vonatkozó magyarázatok hasonlóak, de eltérő hangsúllyal jelennek meg. A törvényi feltételek, külső tényezők (pl. gazdasági válság vagy a pénzpiac válsága), a mohó kereskedők vagy gyakran a pazarló életmód generálta az eladósodást.¹⁰ Természetesen egy-egy család esetén egyszerre több tényező is eredményezhette az eladósodást, de éppen emiatt szükségszerű mélyfúrásokat végezni.

⁶ HU-MNL-BAZVml-IV.501.e. 1844/1294-1575.

⁷ Az ercsi uradalomról ld.: MÉREI Gyula: *Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1848*, Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest, 1948, 50–54.

⁸ *Budapesti Közlöny*, I. évf., 1867/221, 2612.

⁹ *Pesti Napló*, L. évf., 1899/76, 9.

¹⁰ A teljesség igénye nélkül csupán a főbb szakirodalomra utalunk. Grünwald Béla 1927-ben jelentette meg *Széchenyi magánbiteliügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon 1790–1848* című munkáját, amelyben az eladósodás egyik fő okaként azt határozta meg, hogy a felvett hitelek zöme nem a családi gazdálkodás fejlesztését célozta, sokkal inkább „a fényűző életmódot” biztosította. Ungár László 1936-ban megjelent *A magyar nemesi birtok eladósodása 184 előtt* című munkájában a külső tényezők mellett a kereskedő réteget okolta a nemesi családok bukásáért, jóllehet ez a munka meglehetősen feszült légkörben született. Varga János 1958-ban megjelent írása *A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt* a marxista szólamok ellenére érdemben nem befolyásolta a korábban kialakított képet. Újabban, 2014-ben Somorjai Szabolcs árnyalta a kérdést (*Hiteltörténet a be- és kitáblázási jegyzőkönyvek alapján a 18. század második és a 19. század első felében. A megyei hitelezés Csongrád, Fejér és Pest-Pilis-Solt vármegye példáján keresztül*), aki igyekezett rámutatni arra, hogy az egyoldalú források (be- és kitáblázási jegyzőkönyvek) nem teszik lehetővé az általános megállapításokat.

Eötvös Ignác adósságai a források tükrében

A be- és kitáblázási jegyzőkönyvek a nemesi közgyűlési iratokhoz tartoznak, mintegy a közgyűlési jegyzőkönyvek segédkönyveiként, ezekben rögzítették – kérés esetén és díjszabás mellett – az adósságokat. Nem teljes körű forrásokról van szó, hiszen az adósságok betáblázása (*intabulatio*) nem volt kötelező. A hitelezőnek nemfizetés esetén kétségtől hasznos volt, mert erre hivatkozva pert indíthatott, de a váltó- és csódtörvény bevezetése előtt ezek a peres eljárások – ha az adós földbirtokos volt – nem a hitelezők győzelmével végződtek. Ráadásul amennyiben az adós a kamatokat rendesen törlesztette, s végül a tőkepénzt is visszafizette, a kölcsön – ami a vármegyei adminisztrációt illeti – nyom nélkül maradt.¹¹ Különösen problematikus a kitáblázás (*extabulatio*), az adósság megszüntetésének kérdése, ugyanis a kitáblázott tőkeérték meg sem közelíti a betáblázott tőkeértéket, amiből többen a nemesség eladósodására következtettek, jóllehet a forrásbázis ehhez a megállapításhoz egyoldalú, hiszen nem látjuk azt, hogy a kamatok fizetése mennyiben valósult meg.¹² A kutatás Heves, Tolna és Bereg vármegyék esetén bizonyult eredménytelennek, bár tegyük hozzá, hogy Tolnában a család egy kaszával és réttel rendelkezett,¹³ így kétséges, hogy e javakra bárki is betábláztatott volna valamilyen adósságot. Nemkülönben Hevesben, ahol a vármegye jelentése szerint csupán Eger város határában némely szőlővel rendelkezett Eötvös Ignác.¹⁴ Bereg iratanyagának hiánya már nagyobb probléma,¹⁵ hiszen a család döntően Északkelet-Magyarországon rendelkezett birtokokkal. Nógrádban az iratanyag hiánytalansága ellenére nem találtunk tartozást Eötvös Ignác neve alatt. Borsod, Zemplén, Fejér, Szabolcs és Szatmár esetén a kutatás eredményes volt.

Csódper esetén a vagyonbukott saját adósságai mellett a család ősi adósságaiért is felelt, így nemcsak ifj. Eötvös Ignác (1786–1851), hanem id. Eötvös Ignác főispán

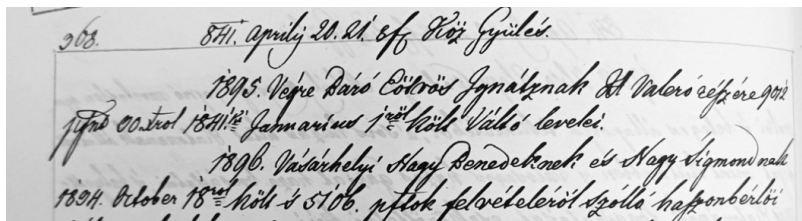
¹¹ Kurucz György is arra hívja fel a figyelmet, hogy nemesi, főnemesi családok anyagi helyzetéről, esetleges eladósodásáról reális képet a betáblázási jegyzőkönyvek alapján nem lehet nyerni, ehhez szükségyszerű az uradalmi pénztárak hitelforgalommal kapcsolatos nyilvántartásait is megvizsgálni. KURUCZ György: „Főnemesi hitelforgalom és betáblázási tőkeértékek Tolna, Baranya, Zala és Vas vármegyében a 18–19. század fordulóján.” *Történelmi Szemle*, LXIV. évf., 2022/4, 689–708.

¹² SOMORJAI Szabolcs: *Hiteltörténet a be- és kitáblázási jegyzőkönyvek alapján a 18. század második és a 19. század első felében. A megyei hitelezés Csongrád, Fejér és Pest-Pilis-Solt vármegye példáján keresztül*, Budapest, 2014, 220.

¹³ HU-MNL-TVmL-IV.1.b. 1842/3421.

¹⁴ HU-MNL-BAZVmL-IV.501.e. 1842/4926.

¹⁵ A 19. századi tűzvész után az első világháború viszontagságai miatt sérült a levéltár. A vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek tárgymutatói töredékesen maradtak fenn 1514–1912 között, amelyből legfeljebb a tartozás tényére, de nem a tartozás konkrétumaira derülne fény. Az iratanyagot a kárpátaljai Beregszászon őrzik, a fennálló háborús helyzet miatt a kutatást egyelőre nem tudjuk elvégezni. Miszjuk Mihajlo – Kutassy Ilona: *A Kárpátaljai Területi Állami Levéltár Beregszászi Osztályának magyar provenienciájú fondjai és leírásai 1918/1919-ig és 1938–1944/1945-ig*, Budapest, Magyarok Világszövetsége, 2014, 8; 19.

1. kép. Eötvös Ignác ellen betáblázott követelés Fejér vármegye nemesi közgyűlési iratanyagában¹⁶

(1763–1838) adósságaira is tekintettel voltak. Borsodban tábláztatták be a legtöbb, összesen 133, míg Fejérben 69 rendbeli követelést. Szabolcsban és Zemplénben 32–32, míg Szatmárban csupán 4 követelés szerepel. Borsodban számos Eötvös-érdekeltiség feküdt (pl. Tiszatarján, Sály, Vatta, Geszt), míg Fejérben csak a szentiváni részpusztaság (ma Alsószentiván) és az ercsi uradalom, utóbbi viszont roppant értékes volt, és ahogy a csődper során meg is jegyezték, Ercsi nélkül a hitelezők kielégítése esélytelen volt.¹⁷

Egyedül Szabolcs vármegye anyagában bukkant fel a csődper időben jócskán megelőző adósságtétel id. Eötvös Ignác neve mellett.¹⁸ Az esetek túlnyomó többségében a csőd kitörése előtt egy-két hónappal adminisztrálták a kölcsönöket, általában augusztus hónap valamely közgyűlési időszakában. Elvértve fordult elő, hogy a „későn ébredő” hitelezők a csőd kitörése után intabulálták követeléseiket. Különös, hogy néhány hónap leforgása alatt ennyi személynek eszébe jutott betábláztatni az adósságokat. Természetesen az 1840. évi „hiteltörvények” megnövelték a törvényhatóságoknak ezt a típusú adminisztrációját,¹⁹ de ez a nagyságrend ennek ellenére is szembetűnő, és egyúttal ellentmond annak, hogy a báró a kamatok fizetésével hosszú évek óta elmaradt volna.

Egy köztudottan adósságokkal rendelkező személy halála ösztönözhetette arra a hitelezőket, hogy betábláztassák a követeléseiket.²⁰ Gángó Gábor is arra a megállapításra jutott, hogy id. Eötvös Ignác 1838. június 12-én bekövetkező halála állhat a hitelezői fellépés mögött.²¹ Nem elhanyagolható szempont, és valóban tekintélyes summával tartozott a főispán, de miért vártak három évet a hitelezők? Pulszky Ferenc naplóbejegyzéseit ugyan kellő kritikával kell vizsgálni, de Eötvös Ignác

¹⁶ HU-MNL-FVml-IV.3.a. 1841/1895.

¹⁷ HU-MNL-FVml-IV.3.c. 1842/1906.

¹⁸ Pl. báró Splény család felé két rendbeli tartozásuk volt 1818-ban, de azt 1825-ben extabulálták. HU-MNL-SzSzBVml-IV.1.h. 2. kötet, p. 1637.

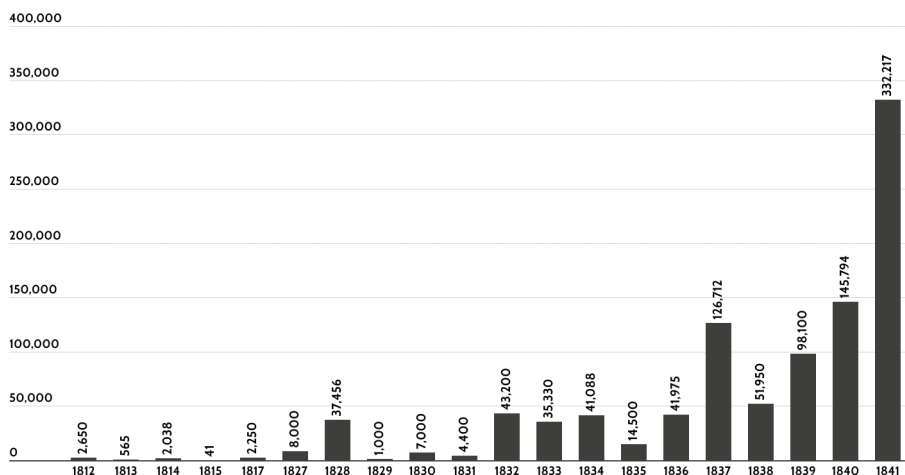
¹⁹ Szatmár vármegyében például 1834-ben 31, 1835-ben 44 adósságot tábláztattak be, de 1840-ben már 154, 1841-ben pedig 125 esetet rögzítettek. HU-MNL-SzSzBVml-IV.501.g.

²⁰ Hangyás Dávid hivatalnok és földesúr halála előtt nem tábláztak be ellene adósságot, de halála után egy év leforgása alatt 30 követelést intabuláltak. GRÜNWARD Béla: *Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei a rendi Magyarországon 1790–1848*, Történeti Értekezések, 14. szám, Pécs, Dunántúl Egy. Ny., 1927, 26.

²¹ GÁNGÓ: *A báró Eötvös*, 1407.

vagyonbukása kapcsán ezt írja: „Bécsben ez időben pénzválság ütött ki, melynek legfőbb áldozata a Geymüller nagy bankház lett s ennek bukása következtében Eötvös Ignác, a tárnok. Ez mindig akvirált jószágokat, nagy részben hitelbe, főleg pedig az ercsi uradalmat, melyet ideiglenes jogcímmel bírt, mindenáron meg akarta örökíteni családjában, de amint a pénzpiac állapota szorult, s a hitel szűkült, mindaz, kinek birtoka adóssággal volt terhelve, nem tarthatta fönn magát.”²²

Ez az elmélet – Pulszky nyomán – jelenik meg Grünwald Bélánál is.²³ Az eddigi kutatások alapján Eötvös Ignác és a bécsi bankház között kétségtelenül fennállt egy anyagi kapcsolat, már csak azért is, mert az Eötvös-csőd forrásanyagában a Geymüller-bankház csődtömegének perügylője szintén követeléseket támasztott Eötvös Ignác csődtömege ellen, azaz Eötvös Ignác biztosan tartozott a bankháznak.²⁴ A bankház bukásáról 1841. július első felében kezdtek cikkezni a magyar lapok.²⁵ Abban az esetben, ha ez a kapcsolat a család hitelezői körében is ismert volt, akkor nem meglepő, hogy a *Geymüller & Co.* bukását követő egy és másfél hónappal betábláztatták követeléseiket Eötvös Ignác ellen. A tőke – egy ilyen pénzügyi krízisben – nyilvánvalóan menekítette magát, a bizalom megszűnt.²⁶ Úgy véljük, hogy inkább ez kapcsolódik a betáblázott összegek közel egyidejű megjelenéséhez, semmint id. Eötvös Ignác halála.

1. ábra. ifj. Eötvös Ignác ellen betáblázott követelések pengőforintban Borsod, Fejér, Zemplén és Szatmár vármegyék jegyzőkönyvei alapján²⁷

²² Pulszky Ferenc: *Életem és korom I.*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958, 183.

²³ Grünwald: *Széchenyi magánhitelügyi*, 130.

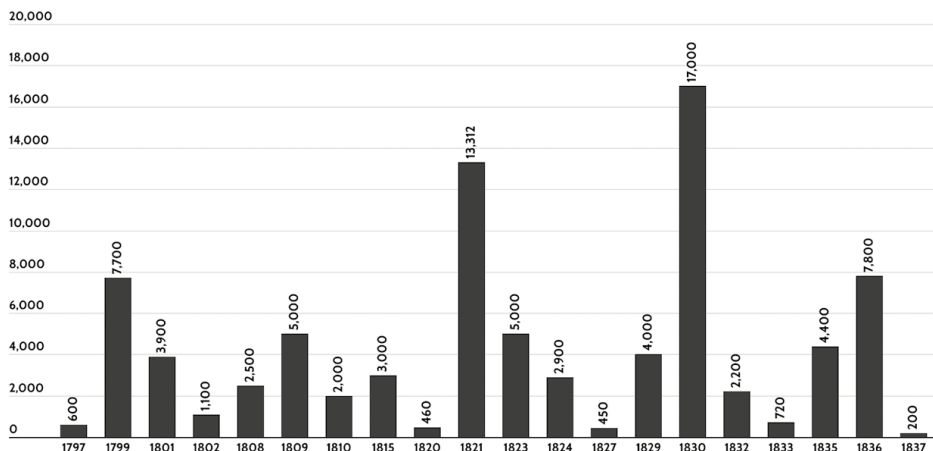
²⁴ HU-MNL-BAZVmL-IV.501.a. 1844/1431.

²⁵ *Jelenkor*, 10. évf., 1841/57, 233–234.

²⁶ Mérei Gyula: Magyarország gazdasága, in: Mérei Gyula – Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története 1790–1848. I.*, Budapest, Akadémia, 1983. 319.

²⁷ HU-MNL-BAZVmL-IV.501.e. 1841/2849–2851, 2852–2855, 2864–2865, 2883, 2885, 2885½, 2903, 2904, 2941–2945, 2970–2972, 2985–2987, 3051, 3249–3252, 3339–3352, 3446, 3907–3909; HU-MNL-FVM L-IV.3.a. 1841/1887–1895, 2857, 2858, 2872–2885, 2910, 3372, 3452, 3459–3466, 3644–3649, 3651–3654, 4350–4353,

A követelések jelentős részét pengőforintban tábláztatták be, de szórványosan előfordult váltóforint és arany is. A váltóforintot 2,5-es osztóval, az aranyat – körmöci aranynak tekintve – 4,5-es szorzóval váltottuk át pengőforintra.²⁸ A diagramon szereplő adósságok 996 266 pengőforintra rúgnak, de ebbe még bele kell számolnunk azokat a Szabolcs vármegyében betáblázott tételeket (összesen 23 920 pengőforint),²⁹ amelyeknél a kölcsönzés időpontja ismeretlen. Az összegyűjtött betáblázások alapján tehát 1 020 186 pengőforint tartozásról beszélhetünk. Ehhez hozzá kell vennünk id. Eötvös Ignác adósságait, az ún. ősi adósságokat, amely 84 242 pengőforint.

2. ábra id. Eötvös Ignác ellen betáblázott követelések pengőforintban Borsod, Fejér, Zemplén vármegyék jegyzőkönyvei alapján³⁰

Az apa adósságainak szórása egyenletesebb. Ifj. Eötvös Ignác esetén aligha lehet drasztikus eladósodásról beszélni a rendelkezésre álló adatok alapján az 1830-as évek közepéig.³¹ A tartozások felhalmozása az 1830-as évek második felétől szembetűnő, a csődper évében felvett kölcsönök száma és nagyságrendje pedig tetemes, az 1812–1837 közötti években felvett kölcsönök összesített értéke majdnem eléri az

4385, 4389-4391, 4780; HU-MNL-SzSzBVmL-IV.501.g. 1841/43-44, 86-87; HU-MNL-BAZVml-IV.2001.l. IV. kötet 1841/603, 605, 620-626, 628-629, 643, 824-825. Szabolcsban konzekvensen „Ötves Ignác” szerepel, nem derül ki, mikor beszélhetünk az apa és mikor a vagyonbukott fiú adósságáról, ezeket a tételeket ifj. Eötvös Ignáchoz számítottuk. A csődper tekintetében nincs jelentősége, hiszen minden tétel öt terhelte.

²⁸ Kövér György számításait vettem alapul. Kövér György: *Hitelkonverziók, Aetas*, 25. évf., 2010/2, 47.

²⁹ HU-MNL-SzSzBVmL-IV.1.a. 1841/1257, 1407, 1476, 1478, 1482-1483, 1505, 1507-1509.

³⁰ HU-MNL-BAZVml-IV.501.e. 1841/2852, 2856, 2884, 2885-2886, 2903, 3050, 3248, 3344, 3465, 3909; HU-MNL-FVml-IV.3.a. 1841/3454-3458; HU-MNL-BAZVml-IV.2001.l. IV. kötet 1841/824.

³¹ Id. Eötvös Ignác esetében az első kölcsönügyletet 1797-re tudjuk datálni. 1797 és 1840 között nincs ellenbetáblázás, és nincs nyoma adóssági pernek. Ez egyértelműen arra utal, hogy a kamatok fizetése rendszerben megtörtént, a főispán bizalmat, hitelt élvezett. Ebben az esetben pedig eladósodásról nem lehet beszélni.

1841-ben felvett tőkeértéket, jöllehet 1841-re csupán 28 rendbeli követelést datálhatunk a 214-ből. Egyelőre kérdés, hogy mivel állhat kapcsolatban 1841 nagyarányú kölcsönforgalma. Célszerűnek tűnhet összefüggésbe hozni azzal, hogy a csődper kitörése előtt az Eötvös család megvásárolta az ercsi uradalmat akkori tulajdonosától, Szapáry Vincétől. Az adásvételi szerződés értelmében az uradalom 1 100 000 pengőforintért kelt el. A teljes összeget nem kellett készpénzben kifizetni, de a Szapáry család adósságait Eötvös Dénesnek át kellett vállalnia.³² Ettől függetlenül a nagybirtok megvásárlása komoly tőkét igényelt. Véleményünk szerint ez részben magyarázatot adhat ifj. Eötvös Ignác tartozásaira.

Eladósodásból, pazarlásból fakadt a csőd?

Ezeket a tartozásokat nem értelmezhetjük minden esetben tényleges készpénzfelvételeként, hiszen nem ismerjük a kölcsön természetét. Rokon adósságának átvállalása? Áruhitel? Örökség kifizetése? Özvegyek és árvák pénzei? Birtokvásárlás? Zálogkiváltás?³³ Természetesen minden esetben tartozást testesít meg egy-egy betáblázott összeg, de nem következik belőle a pazarló arisztokrata képe, aki életmódjának fenntartására hatalmas pénzeket vett fel annak tudatában, hogy ősi szabadságjogai megvédik őt és birtokát. A pazarlásnak ráadásul némiképp ellentmond az is, hogy számos tétel a 2000 pengőforintot sem érte el, és olyan személyektől származnak, akiknek a beazonosítása – társadalmi státuszukból adódóan – nehéz vagy éppen lehetetlen.

Szatmár és Szabolcs vármegyében betáblázott adósságok esetén a szerződések közül néhány fennmaradt. Ezek rávilágítanak a tartozás hátterére.

„Melynek értelmében én alulírt adom tudtára mindenkinek [...], hogy vér szerinti atyámfiával t. vásárosnaményi Eötvös László úrral tett egyezkedésünk következtében annak a szatmári püspöki és káptalani alapítványoknál háromezer váltóforintokból álló [...] adósságát magamra vállaltam.”³⁴

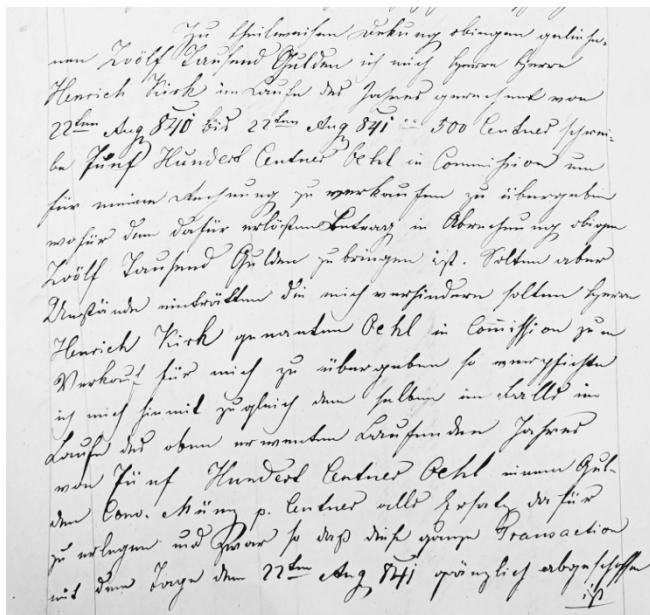
„Optionális kötelező levél. Harmincezer szám szerint 30 000 jó értékű pengőforintról, melyekkel tekintetes Aszalay László úrnak az attól örök áron megvett paksi uradalmi részjóságaiért oly feltételek alatt adósak maradtunk [...]”³⁵

³² HU-MNL-FVM-L-IV.3.c. 1841/3431.

³³ Többek között Tóth Tibor mutatott rá arra, hogy a 19. század elején – a napóleoni háborúk alatt – a vizsgált adósságok mögött birtokvásárlás és zálogkiváltás, illetőleg a gazdaság korszerűsítése dominált, de természetesen presztízsberuházásokra is költöttek. Tóth: *A kölcsönforgalom kérdéséhez*, 39–44.

³⁴ Szatmár vármegye betáblázási jegyzőkönyvei HU-MNL-SzSzBML-IV.501.g. 43.

³⁵ Borsod vármegye betáblázási jegyzőkönyvei HU-MNL-BAZML-IV.501.k. 1841. p. 221.

2. kép Olajra vonatkozó áruhitel

A kiemelt példák is jelzik, hogy az egyes adósságtételek változatosak. Egyaránt megjelenik – amire mellel Pulszky Ferenc is utal emlékiratában – a birtokhálózattal bővítése, adósságtávallás vagy éppen az uradalmi termények, áruk kapcsán áruhitel. A meglevő szerződések között nem találunk olyat, amely szimplán pénzfelvételt takarna, vagy valamilyen reprezentációs célt elégitene ki.

A hitelezői hálózat, a hitelezői kör társadalmi összetétele is árnyalhatja a „pazarlás vádját”, bár a hitelezők azonosítása sok esetben problematikus. Egyrészt a hivatalnokok számtalan esetben rosszul írták fel a neveket, amelyek, ha csak a közgyűlési jegyzőkönyvben szerepelnek, más információt nem árulnak el. Ellenben, ha az illető valamilyen folyamodást írt, vagy a betáblázandó összeget levélben írta meg és fennmaradt, nagy valószínűséggel identifikálta magát, vagy legalább a levél tartalmazza a települést, ahol kelt. Ez már leszűkíti a kört.³⁶ A bejegyzett kereskedőket a korban már egyre gyakoribb összeírások, cégjegyzékek révén azonosíthatjuk, ráadásul a digitalizált folyóiratok és hírlapok segítségével gyakran bővebb információkat szerezhetünk a polgári-kereskedő csoportról, amely nagy arányban képviselte magát az Eötvös család hitelezői körében. A nemesi, arisztokrata származású személyeket a rendelkezésre álló genealógiai munkák révén – gondolunk itt Nagy Iván vagy Kempelen Béla műveire – könnyen regisztrálhatjuk. Az egyházi intézmények nevét pedig minden esetben rögzítették. Azonban így is rengeteg név „lóg

³⁶ Például Juhász János esetében. Juhász Jánosból feltehetőleg elég sok élt Fejérben, országos szintről nem is beszélve, ugyanakkor egyik folyamodó levelében székesfehérvári deszkakereskedőként utal magára. HU-MNL-FVml-IV.3.c. 1843/4595.

a levegőben”. Vajon determinálja-e az azonosítás nehézsége a személy társadalmi státuszát? Állítható-e, hogy az „egyéb” kategória olyan „egyszerű embereket” takar, akik nem tartoznak sem a polgári, sem a nemesi rendhez? Ez nyilván nem ilyen egyszerű. Annál pedig a késő rendi Magyarország társadalma messze sokszínűbb volt, hogy csupán rendi kategóriákban gondolkozzunk, hiszen például egy-egy azonosított esetben uradalmi tiszt,³⁷ hivatalnok³⁸ is hitelezőként lépett fel.

Az egyik legmagasabb összeget (41762 pengőforint) egy bizonyos J. A. Valero, pesti nagykereskedő biztosította Eötvös Ignácnak,³⁹ aki egyike volt a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alapítóinak Széchenyi István és számos tehetősebb zsidó kereskedő, így például Wodianer Sámuel és Ullmann Móric mellett.⁴⁰ Vagyonát textilgyártással alapozta meg, számos érdekeltsége mellett kiemelkedő volt a pesti szelyemgyára.⁴¹ *Burgmann Károly*, aki 9500 pengőforintot kölcsönözött,⁴² csakugyan nagykereskedő, és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alapítói között, később az igazgatói székben is megtaláljuk.⁴³ *Bidermann Mihály Lázár* bécsi bankár, vagyonát gyapjúkereskedelemmel alapozta meg.⁴⁴ A kereskedői-polgári csoportot erősíti továbbá a Fejér vármegyei betáblázók közül *Egger Eduárd*, aki folyamodványaiában pesti orvos(tanár)ként hivatkozik magára, ugyanakkor a bejegyzett kereskedők között is megtaláljuk a nevét,⁴⁵ illetve *Magyar J. Dávid* pesti kereskedő.⁴⁶ *Juhász János* és *Tschida János* székesfehérvári polgárok, előbbi fakeskedéssel, utóbbi fűszerkereskedéssel foglalkozott.⁴⁷ A Vágvecséről (Nyitra) származó *Neuschloss Izák* fanagykereskedő szintén a vagyon és a vállalkozás megalapozója volt, az 1830-as évek közepén már kiterjedt telephálózattal rendelkeztek, köztük Újpesten is.⁴⁸ *Mózes Ábrahám* és *Zsidó József* neve árulkodó,⁴⁹ *Say József* pedig székesfehérvári gyógyszerész

³⁷ HU-MNL-BAZVml-IV.501.e. 1841/2884.

³⁸ HU-MNL-FVml-IV.3.a. 1841/3652-3654.

³⁹ HU-MNL-FVml-IV.3.a. 1841/1888-1895.

⁴⁰ Pesti Hirlap, 1842/123, 1.

⁴¹ Handels-und Gewerbs-Kalender 1848, Pest, k. n. 1848, 86.

⁴² HU-MNL-FVml-IV.3.a. 1841/3372.

⁴³ Budapesti Tudósító 1848, Buda, 1848, 158.

⁴⁴ Kempelen Béla: *Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok*, Budapest, a szerző kiadása, 1937, 49–51; Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*, Magvető, Budapest, 1989, 80; HU-MNL-FVml-IV.3.a. 1841/3462.

⁴⁵ Magyar Kereskedelmi Almanach 1845 évre, Pest, 1845, 33. HU-MNL-FVml-IV.3.a. 1841/3649.

⁴⁶ HU-MNL-FVml-IV.3.c. 1841/4217. Acsödpernyitását követően a kancellária útján, a bécsi váltótörvény-szék határozata alapján egy bizonyos Bondi Henrik Leopold bécsi kereskedő 3300 pengőforintnyi, Eötvös Ignác elleni követéséről is jelentést kapott a megye. Az adósságlevél keltét nem ismerjük. HU-MNL-FVml-IV.3.a. 1842/3.

⁴⁷ HU-MNL-FVml-IV.3.c. 1843/4595.

⁴⁸ Berkovits 1981: 33.

⁴⁹ HU-MNL-FVml-IV.3.a. 1841/3644-3648; HU-MNL-FVml-IV.3.a. 1841/4352-4353.

volt.⁵⁰ A Fejér megyei születésű *Kustor István* uradalmi számvevő,⁵¹ míg az alsógallai születésű *Jurkovits Máttyás* adószedő volt.⁵²

A hitelélet felélénkülését szorgalmazó reformkori törvények előtt az egyház meghatározó szerepet játszott a kölcsönzésben.⁵³ Nem véletlen, hogy a fenti táblázatban a *Bakonyszombatbelyi pénztár* – jelentős összeggel – és az *egri főkáptalan* is a hitelezők sorát növeli. Egy másik csoport a nemesi, bárói hitelezők köre. *Noszlopi (Noszlopy) József* például a nemes Noszlopy Gáspár honvédőrnagy testvére volt.⁵⁴ *Mibáldi báró Splényi József* (1781–1849) alezredes, unokahúga, báró Splényi Mária Anna pedig vásárosnaményi Eötvös Miklós⁵⁵ felesége volt.⁵⁶ Ebből a házasságból született id. Eötvös Ignác, Eötvös József nagyapja, így itt rokoni kapcsolat is fennáll. A hitelezők között szerepel az ekkor még csupán nemesi címet birtokló *vizeki Tallián Jusztina* (–1844), akinek férje ádámföldi Bornemissza Gábor volt,⁵⁷ testvére, *vizeki Tallián Zsófia* pedig annak a *pészaki Bajzáth József*nek (1770–1850) lett a felesége, aki szintén kölcsönzött Eötvös Ignácnak.⁵⁸ *Báró Fechtig Ferdinánd* 1803-ban szerzett honfiúsítást (*indigenatus*), vendéghallgatóként tanult a Hohenheimi Mezőgazdasági Akadémián, lengyeltóti uradalmát az okszerű gazdálkodás jegyében vezette.⁵⁹ Végül a nemesi réteget erősíti pészaki *Bázel József*, Bihar vármegyei földbirtokos.⁶⁰ A hitelezői kör erősen heterogén jellegét mutatják a további vármegyék adatai is, jóllehet Borsod-Szabolcs-Szatmár esetén erősebben jelennek meg hitelezőként a különböző egyházi alapítványok.⁶¹

⁵⁰ OSZK PANDea. Say József gyászjelentése, 1858. márc. 23. (utolsó megtekintés: 2024.04.07.)

⁵¹ Kálóz, halotti anyakönyvi kivonat, Kustor István, 1858. jún. 4. (utolsó megtekintés: 2024.04.07.)

⁵² Alsógalla, házassági anyakönyvi kivonat, Mathias Jurkovitsch, 1828. máj. 22. (utolsó megtekintés: 2024.04.07.)

⁵³ Katus László: *A modern Magyarország születése*, Pécs, Kronosz, 2012, 160.

⁵⁴ Nagy Iván: *Magyarország családai. Czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, VIII. kötet, Pest, Ráth Mór, 1861, 166.

⁵⁵ HU-MNL-OL-X (4) 2593. I. köt. 323.

⁵⁶ HU-MNL-OL-X (4) 2505. I. köt. 104.

⁵⁷ Nagy Iván: *Magyarország családai. Czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, Pótlék kötet, Pest, Ráth Mór, 1868, 151.

⁵⁸ OSZK PANDea. Pészaki Bajzáth Józsefné szül. Tallián Zsófia gyászjelentése (1874. dec. 31.) (utolsó megtekintés: 2024.04.07.)

⁵⁹ Szógi László: Somogy vármegye peregrinusai, 1265–1918, in: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Szorosadtól Rijekáig. Tanulmányok Bősze Sándor emlékére*, Magyar Levéltárosok Egyesülete Kiadványai 14., Budapest, 2015, 25. Ez a kapcsolatot is fontos, hogy mind a lengyeltóti, mind az ercsi uradalom mintagazdaság volt.

⁶⁰ Fényes Elek: *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben 4.*, Pest, Ráth Mór, 1839, 129; HU-MNL-FVml-IV.3.a. 1841/3453.

⁶¹ Különösen igaz a katolikus egyház különböző pénztárainak hitelezése id. Eötvös Ignác esetén. Grünwald Béla fejti ki a hitelforrások átalakulását a reformkorban, s az egyház hitelező szerepét a korai időszakra teszi, de azzal már nem értünk egyet, hogy ez a típusú hitelforrás kimerült a reformkor utolsó évtizedére. Szatmár vármegyében betáblázott tételek mindegyike a nagyváradi katolikus egyházhoz kapcsolódik az 1830-as évekből. HU-MNL-SzSzBVml-IV.501.g. 1841/43–44; 86–87.

Az azonosíthatatlan személyek neve előtt gyakran bukkan fel az „özvegy”, ritkábban az „árva” jelző. E személyek esetén feltehetőleg arról lehet szó, hogy az uradalom kasszája kvázi takarékpénztár jelleget töltött be, és ezek a személyek bizalommal, hitellel helyezték el kis magtakarításukat kamat reményében az uradalmi pénztárban.⁶² Nehezen képzelhető el, hogy például özvegy Ritter Magdolna 400 pengőforintja nélkülözhetetlen lett volna a család számára,⁶³ különösen annak fényében, hogy magasabb körökből is jutottak pénzhez. Éppen az uradalom takarékpénztári jellege mond ellen a pazarlás vádjának és az „esztelen” pénzfelvételnek.

Érdemes utalni azokra a forrásokra is, amelyek nem léteznek. Ha azt feltételezzük, hogy Eötvös Ignác hosszú éveken, évtizedeken keresztül úgy jutott hitelhez, hogy annak kamatait nem fizette, akkor a vármegyei iratanyagban fel kellett volna bukkannia néhány peres ügynek. Ennek nincs nyoma. Az, hogy a báró végül csődeljárást kezdeményezett, csupán egy pillanatnyi szorult helyzetre, fizetéseképtelenségre utal, és nem arra, hogy földesúri tevékenysége, birtokigazgatása, meggondolatlan befektetései „ütöttek ki” 1841-ben.

Összegzés

A főnemesi családok a váltó- és csődtörvény elfogadása után szép számmal a vagyonbukottak sorai között találták magukat, amely tovább erősítette (vagy megalapozta?) azt a feltevést, hogy a pazarló életmód és az abból fakadó eladósodás áll a háttérben. Ifj. Eötvös Ignác esetén a sporadikusan rendelkezésre álló források ezt nem támasztják alá.

Bibliográfia

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Vármegyei Levéltára

HU-MNL-FVml-IV.3.a. – Közgyűlési jegyzőkönyvek (Protocolla congregationum)

HU-MNL-FVml-IV.3.c. – Közgyűlési iratok (1790-1848)

Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára

HU-MNL-BAZVml-IV.501.a. – Közgyűlési, részgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvek (1569-1847)

HU-MNL-BAZVml-IV.501.e. – Közgyűlési és törvényszéki iratok (1790-1847)

HU-MNL-BAZVml-IV.501.k. – Be- és kitáblázási jegyzőkönyvek (1756-1858)

HU-MNL-BAZVml-IV.2001.l. – A közgyűlés be- és kitáblázási iratai (1770-1849)

⁶² Az uradalmi pénztár takarékpénztári funkciójáról legújabban ld. Kurucz: Főnemesi hitelforgalom, 689–708.

⁶³ HU-MNL-FVml-IV.3.c. 1841/2879.

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltára
HU-MNL-SzSzBVM-L-IV.1.a. – Közgyűlési jegyzőkönyvek (1550-1848)
HU-MNL-SzSzBVM-L-IV.1.h. – Betáblázási jegyzőkönyvek (1824-1848)
HU-MNL-SzSzBVM-L-IV.501.g. – Betáblázási jegyzőkönyvek (1833-1842)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
HU-MNL-OL-X (4) – Anyakönyvi gyűjtemény

Korabeli folyóiratok, közlönyök, naplók

Budapesti Közlöny, 1. évf., 1867/221.
Budapesti Tudósító 1848, Buda, 1848.
Handels-und Gewerbs-Kalender 1848, Pest, 1848.
Jelenkor, 10. évf., 1841/57.
Magyar Kereskedelmi Almanach 1845 évre, Pest, 1845.
Pesti Hirlap, 1842/123.
Pesti Napló, 50. évf., 1899/76.
Pulszky Ferenc: *Életem és korom I.*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958.

Online források

Pannon Digitális Egyesített Archívum (OSZK PANDea) – gyászjelentések, dspace.
oszk.hu/handle/20.500.12346/111768
Kálóz – halotti anyakönyvi kivonatok, familysearch.org/ark:/61903/3:1:939J-X3SB-F6?view=index&personArk=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3A6N39-3RZF&action=view
Alsógalla – házassági anyakönyvi kivonatok, familysearch.org/ark:/61903/3:1:939J-XF9V-D4?view=index&personArk=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3A6N34-2BZ3&action=view

Szakirodalom

BÁCSKAI Vera: A vállalkozók előfutárai, Magvető, Budapest, 1989.
FÉNYES Elek: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben 4., Pest, 1839.
GÁNGÓ Gábor: A báró Eötvös-család Borsod megyei csődpere (1841–1847), *Századok*, 146. évf., 2012/3, 1401–1419.
GRÜN WALD Béla: *Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei a rendi Magyarországon 1790–1848*, Pécs, 1927.
KATUS László: *A modern Magyarország születése*, Pécs, Kronosz, 2012.
KEMPELEN Béla: *Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok*, Budapest, 1937.
KÖVÉR György: Hitelkonverziók, *Aetas*, 25. évf., 2010/2, 45–75.
KURUCZ György: Főnemesi hitelforgalom és betáblázási tőkeértékek Tolna, Baramanya, Zala és Vas vármegyében a 18-19. század fordulóján, *Történelmi Szemle*, LXIV. évf., 2022/4, 689–708.

- MÉREI Gyula: Magyarország gazdasága, in: Mérei Gyula-Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története 1790–1848. I.*, Budapest, Akadémia, 1983.
- MÉREI Gyula: *Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1848*, Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest, 1948.
- MISZJUK Mihajlo – KUTASSY Ilona: *A Kárpátaljai Területi Állami Levéltár Beregszászi Osztályának magyar provenienciájú fondjai és leírási egységei 1918/1919-ig és 1938–1944/1945-ig*, Budapest, 2014.
- NAGY Iván: *Magyarország családai. Címerekkel és nemzékrendi táblákkal*, VIII. kötet, Pest, 1861.
- NAGY Iván: *Magyarország családai. Címerekkel és nemzékrendi táblákkal*, Pótlék kötet, Pest, 1868.
- PÉTERVÁRI Máté: Az első magyar csődtörvény országgyűlési vitája és a szabályozást meghatározó alapelvek, *Glosse Iuridica*, 8. évf., 2021/4, 245–269.
- SOMORJAI Szabolcs: *Hiteltörténet a be- és kitáblázási jegyzőkönyvek alapján a 18. század második és a 19. század első felében. A megyei hitelezés Csongrád, Fejér és Pest-Pilis-Solt vármegye példáján keresztül*, Budapest, 2014.
- SZÖGI László: Somogy vármegye peregrinusai, 1265–1918, in: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Szorosadtól Rijekáig. Tanulmányok Bősze Sándor emlékére*, Magyar Levéltárosok Egyesülete Kiadványai 14., Budapest, 2015, 21–31.
- TÓTH Tibor: *Hitelezők és adósok. A kölcsönforgalom kérdéshez Somogyban 1756–1812*, Budapest, 1979.

Rezümé

A tanulmány ifj. Eötvös Ignác (1786–1851) tárnokmester 1841-ben megindult csődeljárását és anyagi helyzetét vizsgálja, elsősorban annak tisztázására, hogy a korszakban gyakran emlegetett „eladósodott, pazarló arisztokrata” jellemzés mennyiben igazolható. A kutatás vármegyei be- és kitáblázási jegyzőkönyvek, csődperek iratai és egyéb levéltári források alapján rekonstruálja a tartozások szerkezetét és a hitelezői kört. Az eredmények szerint az adósságok jelentős része birtokvásárlással, hiteliügyletekkel és a reformkori pénzpiac változásaival függ össze, nem pedig a fényűző életmóddal. A csőd inkább a hitelviszonyok átalakulásának és a nagybirtok-gazdálkodás túlegegységének következménye volt, mintsem személyes pazarlása.

Kulcsszavak: csődper, arisztokrácia, eladósodás, hitelviszonyok

Abstract

A Wasteful and Indebted Aristocrat? Notes on the Financial Situation and Bankruptcy Proceedings of Ignác Eötvös Jr.

This study examines the bankruptcy and financial situation of Ignác Eötvös Jr. (1786–1851), Royal Treasurer of Hungary, in order to reassess the common stereotype of the “wasteful and indebted aristocrat” in the early nineteenth century. The research is based on county debt registers, bankruptcy records, and archival sources. The findings show that Eötvös accumulated considerable debts, but these were mainly connected to estate purchases, credit transactions, and the changing financial environment of the Reform Era rather than personal extravagance. His bankruptcy should therefore be interpreted in the context of transforming credit relations and the capital demands of large estates, not simply as the result of a lavish lifestyle.

Keywords: bankruptcy, aristocracy, indebtedness, credit system

ZMÁK TAMÁS

Szabadkőműves kincs, ami nincs... A magyar szabadkőműves páholyok pénzügyi mozgástere (1895–1916)

A szabadkőművességgel kapcsolatban a mai napig számos legenda, anekdota, tévhit él a köztudatban, illetve a politikai életben. Az egyik ilyen elterjedt alapvetés a szövetségről, hogy országos vagy akár világszintű befolyásuk mesés gazdagságukból, a tagság felhalmozott tőkéjéből ered. Dolgozatomban a magyar szabadkőműves páholyok költségvetéseit, pénzügyi kereteit tekintem át a címben szereplő bő húszéves időszakban. A munka felvetése, hogy a hazai szabadkőművesség pénzügyi keretei erősen korlátozottak voltak. Az állítást korabeli források, pénzügyi kimutatások és a hazai szabadkőművesség által életre hívott alkotások példái támasztják alá.

Az első nagypáholy, a *Grand Lodge of England* 1717-ben jött létre, majd a 18–19. század során Európa és világszerte elterjedté váltak a páholyok. Soraikban külföldön befolyásos, sokszor vagyonos arisztokratákat, politikusokat, hercegeket, protestáns egyházi vezetőket, uralkodókat, neves művészeket találunk. Olyan emblemikus személyeket például, mint II. Frigyes porosz király (1712–1786), III. Frigyes német császár (1831–1888), I. Vilmos német császár (1797–1888), I. Ferenc német-római császár (1708–1765), George Washington amerikai elnök (1732–1799),¹ VI. György brit király (1895–1952), Fülöp edinburgh-i herceg (1921–2021), Wolfgang Amadeus Mozart (1756–1791), Joseph Haydn (1732–1809).²

Magyarországon a 18. század végétől³ olyan neveket találhatunk a páholyok listáiban, mint gróf Széchényi Ferenc, gróf Esterházy Károly, gróf Pálffy Károly, Batthyányiak, Bánffyok, Forgáchok, Bethlenek, Kemények, Prónayak. A sor hosszan folytatható,⁴ ráadásul a 19–20. század fordulóján a hazai páholyokban számos kereskedő, országgyűlési képviselő, bankár, mágnás is helyet foglalt.⁵ A külföldi és

¹ Az 1826-ban zászlót bontó Szabadkőműves-ellenes Párt (*Anti-Masonic Party*), többek között éppen egy elitellenes érzületet kívánt kifejezni a fiatal Amerikai Egyesült Államok társadalmában. Bővebben: PAÁR Ádám: „Az amerikai Szabadkőműves-ellenes Párt”, *Kommentár – közéleti és kulturális folyóirat*, 2022/4, 63–70.

² MENTOR: *A szabadkőművesség*, Budapest, Várnay és Fia, 1910, 27.

³ Az újabb kutatások szerint már a 18. század elején, Angliában felvételt nyert a szabadkőművességbe Esterházy Pál Antal herceg, Portugáliában pedig Mardel Károly építésszmérnök. PÉTER Róbert: „Az első magyar szabadkőművesek”, *Rubicon – történelmi magazin. Magyar szabadkőművesek*, XXX. évf., 2020/10, 10–11.

⁴ MENTOR: i. m. 42.

⁵ PALATINUS József: *A szabadkőművesség bűnei, A magyarországi szabadkőműves páholyok tagjainak névsora 1868-tól 1920-ig*, II. kötet, Budapest, Budai-Bernwallner József Kny, 1939, 3–386.

hazai patinás nevek, társadalmi pozíciók és szociális hálók akár számottevő páholyvagyonokra is engedhetnének következtetni.

A korabeli ár-érték kontextusa érdekében érdemes szemügyre venni a századfordulós pénzviszonyokat. A vas- és fémiparban, vendéglátásban, gépgyártásban dolgozók havonta átlagosan 40–200 koronát, míg az államigazgatásban dolgozók 600–1400 koronát kerestek meg 0,25 koronás kiló kenyérár és 1,5 koronás kiló marhahúsár mellett.⁶ Még érzékletesebb, ha korabeli újsághirdetéseket tekintünk át. Így például 1480 hold uradalmat a Szilágy megyei Tasnád-Szarvodon 400 000 koronáért lehetett megvenni;⁷ míg egy 200 000 koronányi vagyonnal rendelkező gyártulajdonos 40–50 000 koronás hozománnyal bíró leányt keresett magának házasság céljából.⁸

Termék, mennyiség	1900	1908	1914
búza, finomliszt (kg)	0,28	0,34	0,43
burgonya (kg)	0,07	0,1	0,14
nyers kávé (kg)	3,67	3,35	4
rizs (kg)	0,51	0,53	0,45
fűszerpaprika (kg)	1,65	2,65	4
kockacukor (kg)	0,97	0,89	0,82
marhahús pecsenyének (kg)	1,47	1,65	2
sertéshús (kg)	1,13	1,52	1,92
szalonna (kg)	1,26	1,34	1,6
tej (l)	0,19	0,22	0,28
vaj (kg)	2,09	2,77	3,6
kenyér (kg)	0,25	0,31	0,3
só (kg)	0,24	0,26	0,26
szappan (kg)	0,56	0,67	0,8
cigaretta (db)	n.a.	n.a.	0,03
kőszén (q)	2,99	4,04	3,96
hajvágás (db)	n. a.	n. a.	1,2
villamosjegy (db)	n. a.	n. a.	0,16

Termék- és szolgáltatásárak alakulása 1900 és 1914 között, koronában.

Forrás: OTPédia – A-tól pénzig

⁶ OTPÉDIA: *Korona: békeidők terméke, amit tönkretett a báború.*

⁷ [Apróhirdetések], *Budapesti Hírlap*, XX. évf., 1900/74, 18.

⁸ [Apróhirdetések], *Budapesti Hírlap*, XX. évf., 1900/76, 30.

Az 1868-as belügyminiszteri rendelet az addig Magyarországon többnyire illegálisan működő szabadkőművességet törvényessé tette. A jogi aktus révén szabaddá vált a páholyok alapítása. A tagság a korábbi évtizedekhez képest drasztikusan megnőtt, ami hosszú távon erodálni kezdte a páholyokhoz tartozás exkluzivitását. A vizsgált időszakban tehát a hazai páholyok személyi állományának társadalmi és foglalkozási összetétele jelentős átrendeződésen ment keresztül. Ezt a folyamatot 1974-es munkájában Ludwik Hass lengyel történész,⁹ 1987-es írásában pedig Gál Róbert Iván szociológus elemezte¹⁰ rendkívüli részletességgel. Feldolgozásait a következőkben összegezem. Az adatokból kiderül, hogy a magyar szabadkőművesek nagy része dolgozik, tehát nem tulajdonból élvez jövedelmet. Kétkezi dolgozó viszont csak elvétve van közöttük. 20-ból 19 szabadkőműves vagy szellemi munkát végez, vagy irányító, vagy tulajdonból él. Negyedük tulajdonos, háromnegyedük szaktudása révén jut jövedelemhez. A tagság 49,2%-a úgynevezett improduktív területen dolgozik, 2% mezőgazdaságban, 22,3% iparban, 21,3% kereskedelmi, pénzügyi területen. Gál a tulajdonos polgárságot, szabadfoglalkozású értelmiséget, magánszférában foglalkoztatott értelmiséget a polgári társadalomhoz sorolta, ami a tagság 72,4%-a. A földbirtokosok, állami és helyi közigazgatási dolgozók 12,8%-ot tettek ki. Ami tendenciózan látható: a tulajdonosi, hagyományos földbirtokosi rétegek arányának folytonos csökkenése, vele párhuzamosan a polgári értelmiség, hivatalnokcsoportok, de főleg az elemi iskolai tanítók és középiskolai tanárok részvételének állandó növekedése. A magyar szabadkőművesség társadalmi összetétele kezdett hasonlítani a radikális francia páholytípushoz, amely progresszivitásáról volt ismert, és egyre jobban eltávolodott a többségében konzervatív német szabadkőművességtől, ahol a hagyományos birtokos osztályok a teljes tagság több mint felét képviselték.

A szabadkőműves felavatások száma a különböző periódusokban százalékosan kifejezve						
	–1885	1886–1895	1896–1905	1906–1914	1915–1918	Összesen
Tulajdonosok + alsó középosztály	44.5	35.9	25.1	22.9	15.4	27.5
polgári értelmiség	39.0	45.4	51.8	53.1	56.8	50.3
tanár + közigazgatási tisztviselő	15.9	17.6	22.0	22.6	27.2	21.2
Egyéb	0.6	1.0	1.1	1.4	0.6	1.1
Összesen	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Forrás: GÁL Róbert Iván: A magyar szabadkőművesség társadalmi-foglalkozási összetétele a Monarchia idején, in LENGYEL György (szerk.): *Történeti szociológiai tanulmányok a 19–20. századi magyar társadalomról*, Budapest, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Szociológia Tanszék, 1987, 39.

⁹ Ludwik HASS: „The socio-professional composition of Hungarian freemasonry (1868–1920)”, *Acta Poloniae Historica*, 1974/30, 71–101.

¹⁰ GÁL Róbert Iván: „A magyar szabadkőművesség társadalmi-foglalkozási összetétele a Monarchia idején”. In LENGYEL György (szerk.): *Történeti szociológiai tanulmányok a 19–20. századi magyar társadalomról*, Budapest, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Szociológia Tanszék, 1987, 21–43.

A páholyok bevételi forrásai felajánlásokból származtak, melyeket az egyes alapokban, valamint az özvegyperselyben gyűjtöttek. Ilyen alapok voltak a páholyházépítési-alap, jótékonyági alap, gyermekmenhely-alap, nyugdíjalap, Szent János-alap stb.¹¹ A legfőbb bevételt azonban a tagdíj jelentette. Ezek az évek során folyamatosan csökkentek, hiszen a fluktuáció, a páholyokból való kilépés (fedeztetés), illetve a passzivitás, tehát a gyűlések és a páholyélet rendszeres elkerülése feltűnően gyakori jelenségnek számított a korszakban. Egyre több olyan személy nyert felvételt – amint fentebb láthattuk –, akiknek profán foglalkozásából származó bevételei nem tették lehetővé a rendszeres díjfizetést. Az egyszerre körülbelül 5000–7500 tagból¹² a Szövetségtanácsi jegyzőkönyvek tanulsága szerint például 1909-ben összesen 721 fő,¹³ míg 1911-ben már 784 fő¹⁴ kért és kapott páholya közbenjárása révén a Magyarországi Symbolikus Nagypáholytól egy teljes évnyi mentességet a tagdíj kifizetése alól. Emellett tanítóknak alanyi jogon nem volt kötelező tagdíjat fizetni.¹⁵ Tanítók és hivatalnokok olyan kedvezményekhez is hozzájuthattak, mint a *Dél szabadkőművesi folyóirat* féláron való megvásárlása.¹⁶ A szabadkőművesség állománya éppen azokból a rétegekből, így tanítókból, középiskolai tanárokból bővült legdinamikusabban, akiknek alapvető egzisztenciális nehézségeik voltak.¹⁷ A gazdasági

¹¹ „Évi jelentés”. *Kelet*, VII. évf., 1895/3, 28.

¹² A létszám tekintetében nagy eltérések vannak a szakirodalomban és a forrásokban attól függően, hogy a Magyarországra bejegyzett német, szerb és horvát páholyokat is vagy csupán a magyarországi lakosokat számolják össze. L. NAGY Zsuzsa 13 ezer főt jelöl meg, de ez a hazai szabadkőművesség történelmi összlétszáma kell, legyen. Ld.: L. NAGY Zsuzsa: *Szabadkőművesek*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988, 56. Ablonczy Balázs és Hatos Pál 7500 fővel számoltak. Ld.: ABLONCZY Balázs: *Száz év múlva lejár? – Újabb Trianon-legendák*, Budapest, Jaffa Kiadó és Kereskedelmi Kft., 2022, 40; HATOS Pál: *Az elátkozott köztársaság*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2018, 158. A korabeli források jellemzően az 5000 fős létszámot fogadják el a hazai magyar anyanyelvű szabadkőművesek vonatkozásában. Tény ugyanakkor, hogy a fenti kedvezményben a német páholyok felterjesztett tagjai is részesültek.

¹³ MNL OL P 1083 Magyarországi Symbolikus Nagypáholy (1886–1950) – I. sorozat – 3. tétel – Ülés-jegyzőkönyvek – 1909. február 13., 12.

¹⁴ Uo. 1911. március 11., 10.

¹⁵ HASS: i. m. 95.

¹⁶ „Előfizetési díj: Egész évre...12 kor., Félévre...6 kor. Tanár és tanító ttv. [testvérek] az előfizetési díj felét fizetik.” *Dél szabadkőművesi folyóirat*, IV. évf., 1908/19–20, 1.

¹⁷ A tanítók és – a középiskola egyes fajtáiban, főreáliskolákban, polgári, kereskedelmi iskolákban oktató – tanárok pénzügyi helyzetének megoldatlansága a korszakban visszatérő kihívás és szociális konfliktusforrás volt a tanügyben. „A tanítói és tanári fizetés kérdése a modern közoktatás kezdetétől vörös fonalként húzódik végig neveléstörténetünkön. A népoktatási törvény jóformán csak a létminimumot szabta meg, s miközben sokak helyzetét valóban kedvezően befolyásolta, számos esetben lefelé nivellálást indított meg a korábbi, esetenként előnyösebb helyzethez képest. Ember János tanító már az 1880-as évek derekán kimutatta, hogy másfél évtized alatt a tanítói létminimum a törvényben megállapított alacsony értéknek éppen a duplájára szökkent. A nagy reményekkel várt 1893-as fizetésrendezés azonban ismét a korábbi határt jelölte küszöbértéknek. S úgyszintén csupán a pénzromlással való lépéstartást jelentette az 1907-es fizetésrendezés. Hasonló értékromlásnak volt kitéve a tanárok tanító kartársaikhoz viszonyítottan kétségtelenül kedvezőbb fizetése. Nem véletlen tehát, hogy a különböző szaklapokban, még a leglojálisabbakban is, egyre szaporodtak a pedagógustársadalom növekvő elégedetlenségéről tanúskodó panaszos levelek, egyesületi híradások és tiltakozások.

katakлизмára dr. Négyesy László, az Országos Középiskolai Tanáregyesület elnöke a Tisza István-féle *Magyar Figyelő*-ben hívta fel a figyelmet: „Az általános ok, amelyet minden tisztviselői ágazat egyaránt érez, az, hogy az élet rémes módon megdrágult. Az államra nézve is ez egy véget nem érő probléma. Mit tegyen alkalmazotainak érdekében, hogy létfenntartásukban a fedezet lépést tartson a szükségletekkel? Nem is a kultúra fejlődésével járó differenciáltabb, hanem az egészen elemi szükségletekkel. Hiszen nyerstermelő országunkban maguk a nyerstermények is rendkívül megdrágultak.”¹⁸

A jövedelmi alapok csökkenését egyes tagok maguk is észlelték, és nyilvánosságra bocsájtották önreflektív gondolataikat. Dr. Radványi Vilmos László szerkesztő, a Neuschloss, a régi hívek nevű páholyban 1908-ban többek között a következő kijelentéssel élt: „Mondanom sem kell egyébként, hogy a központi páholykincstár megvalósítását sürgető pénzügyi szaktekintélyeink többnyire azon páholyok körében találhatók, melyeknek mai kincstára üres.”¹⁹ „Nagy politikai harcokba bevenni akarni a magyar közművességet nagy politikusok nélkül, nagy pénzázdozatokkal járó mozgalmakra, például napilap alapítására, buzdítani, siralmas szegénységünk mellett, legalább is naiv dolog.”²⁰ – folytatta. A napilap alapításának ambíciója hosszú évekre kihívást jelentett a páholyoknak,²¹ amivel kapcsolatban a pozsonyi Testvériség páholy a következő megjegyzést tette: „I./ a szabadkőművesi eszmék képviselésére, terjesztésére, de a szabadkőművesi intézmény ellen intézett támadások kivédésére és visszautasítására mi sem lenne alkalmasabb, mint egy, a mi saját rendelkezésünkre álló külön sajtóorgánium. De sajnos, ezen leghatásosabb eszközt ez idő szerint meg nem teremthetjük, mivel hiányában vagyunk egy ilyen vállalkozás legfőbb és legelső kellékének: a pénznek!”²²

A korabeli kútfők az egyes alapok, így az özvegypersely bevételeinek csökkenésére is felhívták a figyelmet. Rau Gottlob részvénytársasági igazgató, a Haladás páholy tagja 1909-ben a Szövetségtanácsban „...jelenti, hogy a Nagypáholy özvegy perselyének oly csekély a bevétele, hogy abból a tt. [testvérek] özvegyeinek

Az egyleti életben 1910-től a szakmai tevékenységet szinte teljes mértékben háttérbe szorították a tarthatatlan gazdasági helyzettel foglalkozó és a fizetésrendezés különböző megoldásait sürgető viták, állásfoglalások és memorandumok.” KELEMEN Elemér: „A magyarországi pedagógusmozgalom radikalizálódása a 20. század első évtizedeiben”, *A tanító a történelem sodrában – Tanulmányok a magyar tanítóság 19–20. századi történetéből*, Pécs, Iskolakultúra, 2007, 119.

¹⁸ NÉGYESSY László: „A tanárkérdés”. *Magyar Figyelő*, I. évf., 1911/2, 341.

¹⁹ *Kelet*, XX., 1908/16, 373.

²⁰ Uo.

²¹ A szövetség hosszú éveken át igyekezett megteremteni az anyagi és strukturális háttérrel egy napilap életre hívásához, melyet végül az Eötvös páholy tudott megvalósítani a *Világ* képében. *A szabadkőműves szervezetek levéltára. Repertórium*. Összeállította: PATAKY Lajosné. Budapest, Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya–Levéltárak Országos Központja, 1967, 95.

²² MNL OL P II 34 – D sorozat – 7. tétel – No. 39. Testvériség páholy – Pozsony (1870–1910), 90.

megállapított állandó segély összege nem fedezhető.”²³ Úgy tűnik, a helyzet 1911-re sem javult: „Az egyes páholyok özvegyperselyeinek egyesítését már többször indítványozták. Minthogy azonban az indítványozók rendesen olyan páholyok voltak, melyeknek özvegyperselye üres, vagy majdnem üres volt, természetes, hogy az ilyen indítványokat a jelentékenyebb tartalmú özvegyperselylyel rendelkező páholyok visszautasították.”²⁴ „A Nagypáholy évi jelentését kiegészítő zárszámadásokból sajnálattal állapítható meg az, hogy számos páholy ezen központi alapokhoz nem járul hozzá alkotmányszabta kötelessége szerint, így például 59 magyar páholy közül csak 25 járult hozzá a nagypáholy özvegyperselyéhez 1909-ben.”²⁵

Szépen summázza a fenti jelenségeket Bricht Lipót, a Budapesti Kereskedelmi Akadémia tanára a Prometheus páholyból, aki a szövetség központi költségvetését elemezte írásában: „...Nagypáholyunk az adott körülmények között példásan sáfárkodott, midőn kicsinyes pénzviszonyai mellett is 176.894 korona vagyont tudott összekuporgatni. Ennél fontosabb azonban az a másik tanulság, hogy ha szövetségünket a társadalmi átalakulás irányításában számottevő tényezővé akarjuk tenni, a középpontnak szinte nevetségesen szűk határok közé szorított pénzbeli eszközeink segítenünk kell, mégpedig gyorsan és alaposan.”²⁶

A szabadkőművesség által támogatott egyesületek, intézmények tehát az eddig látott anyagi lehetőségek között kellett megtervezzék költségvetéseiket. A szabadkőművesség egyes csoportjai és személyei által kiemelten támogatott, radikális egyetemistákat tömörítő Galilei Kör részére a Szövetségtanács, illetve egyes páholyok eltérő mértékben, de igyekeztek pénzügyi támogatást is nyújtani. Egyes – főképpen Budapesten kívüli – páholyok esetében a világszemléleti távolságtartás is szerepet játszott abban, hogy kevésbé vagy egyáltalán nem dotálták a diákegyesületet. Ennek ellenére a radikálisabb budapesti páholyok is csak nagyon kis összegekkel – olykor semmivel sem – tudták támogatni a Galilei Kört, melynek 1910 és 1917 között összesen kevesebb mint 40 ezer koronát tudott folyósítani a szabadkőművesség.²⁷ A radikális tanítókat tömörítő Magyarországi Tanítók Szabad Egyesületének és lapjának, az *Uj Korszak*nak a támogatását a Könyves Kálmán páholy vállalta magára. Ennek finanszírozásával kapcsolatban már 1911 végére összegzést kellett Zigány Zoltán szerkesztőnek benyújtania a Könyves Kálmán páholy részére, mely összesen 10 040 korona hiányt mutatott ki.²⁸

²³ MNL OL P 1083 – Magyarországi Symbolikus Nagypáholy (1886–1950) – I. sorozat – 3. tétel – Ülésjegyzőkönyvek 1909. január 22., 10.

²⁴ *Kelet*, XXIII. évf., 1911/2, 43.

²⁵ Uo.

²⁶ BRICHT Lipót: „Szövetségünk anyagi ereje”. *Kelet*, XXI., 1909/7, 177.

²⁷ A közölt táblázatot Csunderlik Péter állította össze vonatkozó munkájában. Ld.: CSUNDERLIK Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör története*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2017, 133–134. A munka alapjául szolgáló források és kimutatások megtalálhatók: MNL OL P 1087 – Comenius páholy (1872–1919) – II. tétel – h. altétel – Galilei Kör (Egyetemisták szabadgondolkodók egyesülete) (1909–1916), 184–202.

²⁸ MNL OL P 1096 – Könyves Kálmán páholy – 12. tétel – 630.

Páholynév	Város	1911	1912	1913	1914/1915	1915/1916
Magyarországi Symbolikus Nagypáholy	Budapest	-	-	-	-	100
Anonymus	Budapest	-	-	-	-	50
Archimedes	Budapest	100	100	200	100	-
Budapest	Budapest	-	-	-	30	100
Comenius	Budapest	2700	3500	5230	3100	3000
Deák Ferencz	Budapest	500	-	500	100	100
Demokratia	Budapest	500	-	100	100	200
Erzsébet	Budapest	-	-	50	-	-
Galilei	Budapest	300	500	500	-	-
Hajnal	Budapest	50	25	-	-	-
Haladás	Budapest	1000	1000	1000	1100	300
Humboldt	Budapest	100	100	100	100	-
Kazinczy	Budapest	100	-	-	-	-
Könyves Kálmán	Budapest	500	500	500	600	600
Madách	Budapest	150	50	50	100	-
Március	Budapest	100	200	-	100	-
Martinovics	Budapest	200	-	-	-	100
Neuschloss, a régi hívek	Budapest	-	-	100	-	-
Progressio	Budapest	-	-	-	20	-
Prometheus	Budapest	200	200	100	100	-
Reform	Budapest	-	100	100	100	-
Sas	Budapest	-	-	50	100	100
Akác	Gyöngyös	-	10	-	-	-
Alkotás	Szabadka	50	-	-	-	-
Árpád	Szeged	275	100	100	100	-
Aurora	Versec	76	50	50	50	-
Berzsenyi	Kaposvár	-	180	100	100	100
Dél	Lugos	100	-	-	-	-
Ébredés	Szombathely	-	-	20	20	-
Haladás	Debrecen	-	-	-	-	50
Honszeretet	Baja	50	50	50	-	-
Hunyadi	Déva	-	-	25	-	10
Irányi Dániel	Pécs	-	-	-	-	20

Páholynev	Város	1911	1912	1913	1914/1915	1915/1916
Jövendő	Zombor	-	-	50	50	50
Kőrösi Csoma Sándor	Debrecen	-	-	-	-	20
László király	Nagyvárad	-	-	25	50	-
Losonczy	Temesvár	-	-	50	25	-
Munka	Nagykanizsa	-	-	50	-	-
Órtűz	Palánka	-	-	-	-	10
Összetartás	Arad	50	-	-	-	50
Pannonia	Brassó	20	20	-	10	-
Philanthropia	Győr	30	30	30	50	50
Pro Libertate	Beregszáz	-	-	-	-	30
II. Rákóczi Ferenc	Dés	-	20	-	-	-
Rendületlenül	Újvidék	-	-	-	-	20
Resurrexit	Kassa	-	-	-	-	50
Sirius	Fiume	-	30	-	30	-
Schönwiesner János	Eperjes	-	5	-	-	-
Stella Orientalis	Pancsova	-	-	-	30	-
Szeged	Szeged	50	-	-	-	-
Szepes	Késmárk	-	-	-	-	20
Széchenyi	Sopron	50	-	50	50	-
Thökölly Imre	Eperjes	- ²⁹	10	-	10	10
Türr István	Kispest	-	-	-	-	20
Világosság	Újpest	-	-	50	50	50
Vértés Manó	Beregszász	-	-	-	-	10
Zsilvölgy	Petrozsény	20	120	100	-	100
Összesen		7211	6900	9710	6375	5380

A Galilei Kör részére a páholyoktól befolyt adományok koronában megadva. Forrás: CSUNDERLIK Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör története*, 2017, 133–134.

²⁹ A Thökölly páholy saját 1912. február 23-ai munkatáblája (jegyzőkönyve) szerint ez az adat hibásan lett felvéve a Comenius páholy vonatkozó lajstromába: „Páholyunk az idén is, mint már az elmúlt két esztendőben, 10 K-t küld a Comenius páholyoknak a Galilei Kör részére és felkéri kincstáros tv-t a pénz elküldésére és minthogy a múlt évi adományunk nincs felvéve a Comenius kimutatásába, kincstáros tv. ez iránt is kérdést intéz.” MNL OL P 1134 – D sorozat – 7. tétel – No. 40. Thökölly Imre páholy – Eperjes (1907–1913), 94.

Szintén az oktatásügy tárgyköréhez tartoznak az egyes szabadoktatási intézmények is. Az 1893-ban megalapított Szabad Lyceumnak már 1898-ben 5000 hallgató volt jelen összesen 102 előadásán, 1899-ben már 142 előadást tartottak 9458 hallgatónak.³⁰ A kormány 1903-tól évi 1000 koronával segítette a munkát. Ez azonban olyan kevésnek bizonyult, hogy a Lyceum 1905-ös 4000 koronás éves deficitjét gróf Széchenyi Béla enyhítette 1000 koronával.³¹ A Budapesti Népoktatási Kör tanfolyamain 1871-től 1906-ig a kurzuslátogatók száma összesen 32449 fő volt. A Kör 1900-ban a kultuszminisztertől és kereskedelmi minisztertől 1000–1000, a fővárostól 800, biztosítótársaságoktól pedig 700 koronát kapott munkája folytatásához.³² Az 1903-ban létrehozott Erzsébet Népakadémia 1906-os költségvetési tervezete szerint 14899 korona költséggel és 10827 korona bevétellel kellett számoljanak, így 4072 korona hiányt tüntettek fel.³³ Aggasztó jelenségnek vélték, hogy a szűk anyagi keretek nem teszik lehetővé a növekvő érdeklődéssel való lépéstartást, illetve nincs helyiség sem, mely a közönséget kényelmesen be tudná fogadni.

Az 1914. június 28-ai szarajevói gyilkos merénylet, majd a kibontakozó háborús események a magyar szabadkőműves páholyvilágot is megrázták. A világháború okozta humanitárius válság okán a hazai szabadkőművesség is hamar cselekvésbe kezdett a maga eszköztárával. Karitatív tevékenységeinek kiemelkedő alkotásává váltak a vizsgált időszakban egyes hadikórházak, melyek közül az első a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy Podmaniczky utcai palotájában kialakított betegellátó lett Budapesten. Bókay Árpád nagymester felhívásának eredményeként a páholyok nagy része, valamint számos civil adományokkal járult hozzá az ötvenágyas hadikórház létrehozásához. A Nagypáholy munkásságán felbuzdulva a többi páholy is belefogott az 1914-es év végén saját városaikban a maguk katonai ispotályainak a felállításába. Budapesten a Deák Ferenc páholy a Mexikói út 63., a Demokratia pedig a Sörház utca 3. szám alatt alakított ki százágyas ideiglenes hadikórházakat. A kisebb városokban szerte az országban hozott létre a szabadkőművesség hasonló méretű vagy kisebb betegellátókat a megsebesült honvédek számára. A rendelkezésre álló ismeretek szerint 1915 szeptemberéig, tehát a Nagypáholy kórházának bezárásáig, csak a Podmaniczky utcai hadikórházban 582 beteget ápoltak 17000 ápolási napon át. Az ennek fedezéséül szolgáló 85575 koronát a Nagypáholy maga állta.³⁴ A Bricht Lipót-féle kimutatás alapján tehát a Nagypáholy vagyonának közel felét emésztette fel ez az egy vállalkozás szűk egy év alatt.

A szabadkőművesek által hivatalosan kiadott indoklás szerint a hadikórház bezárására azért került sor 1915 második felében, mert a sebesültellátás feladatait át tudták

³⁰ *Kelet*, XI. évf., 1899/5, 143.

³¹ *Kelet*, XVII. évf., 1905/5, 159.

³² *Kelet*, XII. évf., 1900/6, 203–204.

³³ *Kelet*, XVIII. évf., 1906/5, 163.

³⁴ A témáról bővebben: ZMÁK Tamás: „...szomorú vonatoknak érkezését várja a szfinks...» – Szabadkőműves hadikórházak az első világháború idején Magyarországon”. In ZÁVODI Szilvia (szerk.): *Acta Musei Militaris In Hungaria. A Hadtörténeti Múzeum Értésítője* 23, Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2023, 189–211.

venni az időközben felépült hatalmas barakkórházak a frontvonalak közelében. Ez utóbbi nyilatkozat azonban tényyszerűen nem igaz, hiszen az önkéntes betegápoló szervezeteknek csak Budapesten – még 1918-ban is – 32 különféle egészségügyi intézménye létezett. Erősen valószínű tehát, hogy a hazai szabadkőművesség anyagiilag nem bírta egy évnél tovább fedezni az intézmény ellátását, amit az is lehetetlenné tett, hogy a tagság közel háromnegyede – tehát, mint láttuk, éppen azok, akik a szövetség pénzügyi fenntartói voltak – ekkor már bevonult frontszolgálatra.³⁵

Szeretném röviden összegezni munkámat. A századfordulóra a szabadkőműves tagság jellemzően a középpolgárságból került ki, tanárok, tanítók, állami tisztségviselők, hivatalnokok, orvosok soraiból, így az állományból szinte eltűnt a földbirtokos, arisztokrata, nagytőkés réteg. A páholyok fő bevételi forrása a tagdíj volt, illetve egyéb alapítványi befizetések, egyéni felajánlások. A tagok meglehetősen különböző anyagi háttere és eltérő aktivitása a páholyéletben és -mozgalomban mérsékelt pénzügyi növekedést tett lehetővé. Egyes szabadkőművesek civil foglalkozása akár irigylésre méltó polgári életkörülményeket is lehetővé tudott tenni maguk és családjaik számára, országos szintű politikai, kulturális vállalkozások koncentrált finanszírozására azonban elégtelennek bizonyult. A hazai szabadkőművesség anyagi forrásai egyre inkább szűkültek, és a szövetség az elszegényedés jeleit mutatta. Pénzügyi alapjaik nem haladták meg egy átlagos polgári egyesület költségvetését, amely körülmény így az országos tanügyi mozgalmak, médiumaik, intézményeik támogatását is erősen korlátozta, olykor deficitessé tette, esetleg ellehetetlenítette. Mindent egybevetve, a magyar szabadkőműves páholyok pénzügyi mozgástere igencsak korlátozott volt a vizsgált időszakban.

Bibliográfia

- ABLONCZY B.: *Száz év múlva lejár? – Újabb Trianon-legendák*, Budapest, Jaffa Kiadó és Kereskedelmi Kft., 2022.
- CSUNDERLIK P.: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör története*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2017.
- GÁL R. I.: „A magyar szabadkőművesség társadalmi-foglalkozási összetétele a Monarchia idején”. In LENGYEL György (szerk.): *Történeti szociológiai tanulmányok a 19–20. századi magyar társadalomról*, Budapest, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Szociológia Tanszék, 1987, 30–43.
- L. HASS: „The socio-professional composition of Hungarian freemasonry (1868–1920)”. In *Acta Poloniae Historica*, 1974/30. 71–101.
- HATOS P.: *Az elátkozott köztársaság – Az 1918-as összeomlás és forradalom története*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2018.

³⁵ BÓKAY Árpád: „...Magam is ámulok, hogy mindezt bírtuk és mindezt az eddigi arányokban folytatni is tudjuk, akkor, amikor tagjaink háromnegyed része a harctéren van és az áldozatok terhe teljesen az itthon maradt testvérek vállait nyomja...” *Kelet*, XXVIII. évf., 1916/5, 134.

- KELEMEN E.: *A tanító a történelem sodrában – Tanulmányok a magyar tanítóság 19–20. századi történetéből*, Pécs, Iskolakultúra, 2007.
- L. NAGY Zs.: *Szabaddkőművesek*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- Magyar Figyelő* hivatkozott részei
- MENTOR: *A szabaddkőművesség*, Budapest, Várnay és Fia, 1910.
- OTPÉDIA: *Korona: békeidők terméke, amit tönkretett a háború*, otpedia.hu/egyszer-volt/penz-magyarul/korona-bekeidok-termeke-amit-tonkretett-a-haboru_2/
- PAJKOSSY G. (szerk.): *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006.
- PAÁR Á.: „Az amerikai Szabaddkőműves-ellenes Párt.” *Kommentár – közéleti és kulturális folyóirat*, 2022/4. 63–70.
- PALATINUS József: *A szabaddkőművesség bűnei. A magyarországi szabaddkőműves pábolyok tagjainak névsora 1868-tól 1920-ig*, II. kötet, Budapest, Budai-Bernwallner József Kny, 1939.
- PATAKY L. (összeáll.): *A szabaddkőműves szervezetek levéltára. Repertórium*. Budapest, Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya–Levéltárak Országos Központja, 1967.
- PÉTER R.: Az első magyar szabaddkőművesek. In *Rubicon – történelmi magazin*. *Magyar szabaddkőművesek*, 2020/10. 9–11.
- ZMÁK T.: „...szomorú vonatoknak érkezését várja a szfinksz...” – Szabaddkőműves hadikórházak az első világháború idején Magyarországon. In ZÁVODI Sz. (szerk.): *Acta Musei Militaris In Hungaria. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 23. Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2023, 189–211.

Rezümé

A szabaddkőművességgel kapcsolatban a mai napig számos tévhit él a köztudatban. Az egyik ilyen – téves – alapvetés a szövetséggel összefüggésben, hogy befolyásuk részben mesés gazdagságukból ered. A hazai szabaddkőművesség pénzügyi keretei azonban erősen korlátozottak voltak. A pábolyok legfőbb bevételi forrása a tagdíjakból származott. Az állomány nagy részének személyes bevételei – szerencsésebb esetben – tisztességes középpolgári életet tudtak biztosítani családjaik számára, de ezen túlmutató tevékenységre szinte alkalmatlanok voltak. A szabaddkőművesség által létrehozott szabadoktatási intézmények költségvetései szerények voltak és veszteségesek. Nehézségeket jelentett a pábolyoknak a radikális hallgatói és tanítói egyesületek anyagi támogatása. A Nagypáboly által 1914-ben létrehozott fővárosi hadikórház fenntartása szintén meghaladta a szövetség pénzügyi teljesítőképességét. A magyar szabaddkőműves pábolyok tehát nem rendelkeztek számottevő vagyonnal, tevékenységük csak szerény tervezetekre szorítkozhatott szűk mozgástérrel.

Kulcsszavak: szabaddkőművesség, pénzügyek, tévhit, Magyarországi Symbolikus Nagypáboly, hadikórház

Abstract

The Freemasons' Treasures That Never Were. The Financial Flexibility of Hungarian Masonic Lodges (1895–1916)

There are still many myths about Freemasonry. One such – mistaken – assumption about the federation is that their influence stems in part from their fabulous wealth. However, the financial possibilities of Freemasonry in Hungary were severely limited. The main source of income for lodges came from membership fees. The personal incomes of most of the staff were able, in more fortunate cases, to provide a decent middle-class living for their families. However, they were almost incapable of doing anything beyond that. The budgets of the free education institutions set up by Freemasonry were low and unprofitable. It was difficult for the lodges to support the radical student and teacher societies financially. The maintenance of the war hospital in the capital, established by the Grand Lodge in 1914, was also beyond the financial capacity of the federation. It can be stated, therefore, that Hungarian Freemasonry lodges did not have considerable wealth and their activities were limited to modest projects with a narrow margin of manoeuvre.

Keywords: Freemasonry, finances, myths, Symbolic Grand Lodge of Hungary, war hospital

SZIJJ MÁRTON

A vallási élmény mibenléte Rudolf Otto életrajzának és életművének kontextusában

*Pontosabb lebet azt állítani, hogy Otto vallási élményről szóló értekezéseit
A szentben és más, kapcsolódó műveiben olyan gyakorlati célok motiválták,
amelyek ezekben a művekben nincsenek közvetlenül megfogalmazva.¹*

Rudolf Otto nevéről ma leginkább *A szent* juthat eszünkbe, amely a huszadik század vallástudományának és a hozzá közel álló tudományterületeknek egyik legmeghatározóbb műve Karl Barthnak a Római levélhez írt magyarázatával együtt. Azonban ahogy az gyakran előfordul akár tudományos, akár szépirodalmi szerzőknél, Otto esetében is azzal szembesülünk, hogy legismertebb kötete elhomályosítja más munkáit, rosszabb esetben egész életművét. *A szent* rendkívül széles körben kutatót és tárgyalt írás, amely nem csak a vallástudomány területén ért el nagy hatást: Martin Heidegger, Edmund Husserl, Mahatma Gandhi és C. G. Jung is méltatói között voltak;² ám Otto további munkái sokkal kevesebb figyelmet kaptak.³ Még kevésbé tárgyalt életrajza, amelynek még részleges ismerete is új és hasznos szempontokat adhat az életmű vizsgálatához. Sokrétű tevékenysége messze túlmutat főművén, amely tudományos és gyakorlati tevékenységének csupán egy része – a kirakós egyetlen, bár legjelentősebb darabja. Rudolf Otto több évtizedes munkája a vallásfenomenológia, a teológia és a vallástudomány határán megérdemel egy olyan áttekintést, amely megkísérli teljes életművét és életrajzát szem előtt tartva rekonstruálni kutatásainak legmeghatározóbb irányvonalait.

A főbb hatások

Otto evangélikus hitű rendszeres teológus, aki emellett az összehasonlító vallástudomány és a vallásfenomenológia területein dolgozott. Fiatal korában lelkésznek készült, egyházreform-szerű törekvéseinek nagyját pedig már ebben az időszakban is az a meglátása táplálta, hogy a vallási élmény irracionális eleme hiányzik korának

¹ „It may be more accurate to suggest that Otto’s analysis of religious experience in *Das Heilige*, and other, related works, was itself motivated by practical religious concerns that are not explicitly articulated in those works.” Todd A. GOOCH: *The Numinous and Modernity: An Interpretation of Rudolf Otto’s Philosophy of Religion*. Berlin; New York, de Gruyter, 2000, 202.

² Uo. 7.

³ Pl. *West-östliche Mystik*. L. Klotz. Gotha, 1926. és *Reich Gottes und Menschensohn: Ein religionsgeschichtlicher Versuch*. München, C.H. Beck’sche Verlagsbuchhandlung, 1934.

kereszténységéből.⁴ Az egyházak strukturális és dogmatikai megmerevedése, majd a felvilágosodás által hozott általános szekularizáció⁵ és később a modernizmus légköre arra sarkallta a magát *modern teológusnak* tartó Ottót, hogy előmozdítsa a kereszténység akkori állapotának meghaladását, hogy az értékeit megtartva felzárkózhasson a korszak szellemiségéhez.

Főként Luther és az ő toronyélménye az, amelyre Ottonak az *élmény*hez való kapcsolódása visszavezethető. Egész életművét áthatja a *racionális és irracionális* ketőssége, ezek feszültsége, illetve *kontrasztharmóniája*. Számára a vallási élmény irracionális, vagyis logikus-racionális szinten nem megfogalmazható, csupán körülírható aspektusa állt a középpontban. Legelső művében már látható, hogy a misztika is fontos szereppel bírt számára:⁶ A *Die Anschauung von heiligen Geiste bei Luther: Eine historisch-dogmatische Untersuchung* (1898)⁷ című kötetben amellet foglal állást, hogy Luther nézeteiben és a protestantizmus gyökereiben – ellentétben a népszerűbb olvasatokkal – megjelennek misztikus elemek. Luther azonban nemcsak a hírhedt toronyélmény *orgéja* által, hanem a *Von der Freiheit eines Christenmenschen* című, a keresztény megigazulás extatikus örömről szóló írásával is alakította nézeteit, és innen eredhet a hit általi megigazulás tanának fontossága Otto számára.⁸

Pályájának kezdetétől *A szentig* tartó eszmei fejlődésével Gregory Alles tanulmánya foglalkozik részletesen.⁹ Az 1888-as első egyetemi beiratkozását követő éveket az Erlangen és Göttingen közötti fizikai és szellemi ingázás tarkította; erlangen-i beiratkozásakor még apologetikus célokkal lépett fel, amelyek arra irányultak, hogy megvédje a kereszténységet a történelem- és természettudományok „támadásaitól”. Ez az ingázás azonban később már Ottónak azt a belső küzdelmét mutatta, mellyel igyekezett gyermekkori, erősen vallásos neveltetéséből fakadó érzelmeit kibékíteni a modern természet- és történelemtudományokkal. Alles szerint Otto a későbbiekben két főbb teológiai irányt ötvöz. Az Erlangenben F. H. R. Franktól tanult neolutheranizmust hangolja össze a Hermann Schultz által Göttingenben számára közvetített liberális teológiával.¹⁰ *A szentben* megvalósuló szintézis a vallástudomány mellett így az apologetikához is kapcsolódik. Otto eredeti célja a kereszténységnek a korabeli tudományos felfogással szemben való védelme, azonban a göttingeni évek kiábrándító hatása következtében évekig tartó hitválságba kerül.

⁴ Philip C. ALMOND: *Rudolf Otto: An Introduction to His Philosophical Theology*. University of North Carolina Press, 1984. 28.

⁵ GOOCH (2000): 184.

⁶ Paul TILLICH: *Rudolf Otto – Philosopher of Religion*. F. C. L. Firestone, N. Jacobs. London, Routledge, 2009. 174. és Leon SCHLAMM: „Rudolf Otto and Mystical Experience” In *Religious Studies* XXVII, 1991/3. 389–398.

⁷ A magyarul megjelent művek adatait magyarul, a többiét eredeti nyelvén adom meg.

⁸ Robert. F. DAVIDSON: *Rudolf Otto's Interpretation of Religion*. Princeton, Princeton University Press, 1947. 21.

⁹ Gregory D. ALLES: „Toward a Genealogy of the Holy: Rudolf Otto and the Apologetics of Religion” In *Journal of the American Academy of Religion* LXIX, 2001/2. 323–341.

¹⁰ Uo. 323.

Ekkor adja fel a kereszténység védelmezőjének pozícióját a modernista kritikával és a teológiai liberalizmussal szemben, és válik nem csupán a kereszténység, hanem a vallási egész apologetájává is – aki azonban nem a tudománytól és a korszellemtől való elzárkózást, hanem a vallás és a tudomány kibékítését szorgalmazza.¹¹

Egyetemi évei alatt szoros kapcsolatba került Hermann Schultz-cal, aki alapvetően két főbb feladatot rendelt saját apologetikájához. Az első, hogy a világ varázstanítására irányuló korabeli tendenciák között megőrizze a vallásos világkép érvényességét, míg a másik szerint érvényt kell adni a kereszténység elsődlegességének, amely a vallás legtokéletesebb megtestesülése.¹² Ez megegyezik az ottói iránnyal, amely lényegében a kereszténység és a vallás védelmére törekszik, Schultz hatása pedig Otto műveiben sorra megjelenik. Az 1907-ben megjelent *Naturalistische und religiöse Weltansicht* a vallás materialista kritikával szembeni védelme, majd két évvel ezt követően a *Kant-Fries'sche Religionsphilosophie* egy szisztematikus vallásfilozófiai műnek tekinthető. A *szent* megjelenése után pedig egy átfogó vallástörténeti munkát tervezett, amely végül soha nem készült el, ám anyaggyűjtés céljából 1911-ben több távol-keleti országot meglátogatott.

Már *A szent* megjelenésének (1917) környékén is jól látszott, hogy fontosak voltak számára útjai, melyek során többek között Egyiptomba, Indiába és Japánba is eljutott, ahol egy ideig zen szerzetesek között élt. Otto tehát gyakorlati tapasztalattal is rendelkezett, és még 1917-ben *Vischnu-Nârâyana: Texte zur indischen Gottesmystik* és *Siddhanta des Râmânuya: Texte zur indischen Gottesmystik* címmel ír könyveket, vagyis már ekkor számottevő műveltséggel bírt a hindu kultúra területén. Ezirányú érdeklődése 1937-es haláláig fennmarad és több csúcspontot eredményez. A *West-östliche Mystik: Vergleich und Unterscheidung zur Wesensdeutung* (1926) Eckhart mester¹³ és az indiai védánta irányzat saiva filozófusa, Adi Sankara tanításait veti össze nagy részletességgel, a *Die Gnadenreligion Indiens und das Christentum* (1930) [*India's Religion of Grace and Christianity Compared and Contrasted* (1930)] a szintén indiai bhakti irányzat szótérelológiáját hasonlítja össze a kereszténységével. Végül a *Der Sang des Hebr-erhaben* [*The Original Gita: The Song of the Supreme Exalted One*], amely halála után két évvel jelent meg, a *Bhagavad Gíta* fordítását és hozzáfűzött kommentárokat tartalmaz.

Noha végig kitartott a kereszténység elsődlegessége mellett, a szent és a numinózus fogalmait más vallások tartalmaira is érvényesnek tartotta. Példa erre *A szent*-nek a vallás evolúciójával foglalkozó fejezete, amelyben minden vallásos élmény alapjaként a „démoni respektus” érzését határozza meg.¹⁴

Göttingeni évei után 1917-ben, *A szent* megjelenésének évében Marburgba került professzorként, ahol 1929-es korai nyugdíjba vonulásáig dolgozott. Itt került

¹¹ Uo. 328.

¹² Uo.

¹³ Otto azért választotta Eckhart munkásságát elemzésre, mert ő csak a megváltással foglalkozott behatóan, kozmológiával nem – ellentétben Eriugenával vagy Jakob Böhmével.

¹⁴ OTTO (1997): 134.

szorosabb kapcsolatba a huszadik század több nagy filozófusával és a kor meghatározó szellemi áramlataival: Husserlrel és a fenomenológiával és Heidegger által a hermeneutikával.

További négy hatást érdemes még kiemelni. Kant a tizennyolcadik század két nagy eszmei irányzatának, az empirizmusnak és a racionalizmusnak ötvöztetésével fejtette ki, hogy sem egyedül az ész, sem önmagában a tapasztalat nem vezet kielégítő ismeretekhez, hanem csakis e kettő együtt juttathat el a megismerés lehető legmagasabb fokára.¹⁵ Kant szerint vannak *a priori* ismereteink a dolgokról, azonban e dolgokat teljességükben nem ismerhetjük meg, csupán azt láthatjuk, ahogyan azok számunkra megjelennek. *A szent* azért is inkább fenomenológiai és nem teológiai jellegű mű, mert nem közvetlenül Istennel foglalkozik, hanem az embernek Istentől és a numinózusról való élményét teszi vizsgálata tárgyává.

Otto továbbá még göttingeni éveiben lett az 1843-ban elhunyt német posztkantianus filozófus, Jakob Fries követője. Habár soha nem dolgozott ki szisztematikus metafizikát, *A szent*ben kulminálódó nézeteinek metafizikai megalapozását látta a friesi idealizmusban,¹⁶ az efelé vezető útját pedig már jól mutatja a korábban említett *Kant-Fries'sche Religionsphilosophie* (1909) című munkája.

Ezután Friedrich Schleiermacher kell említenünk, aki szembement Kant kritikai szemléletével és a vallási érzést az észről és az etikától független elemként mutatta be.¹⁷ Szerinte a vallás tartalmazhat metafizikai és morális elemeket, de lényege sokkal inkább valami nem racionális, intuitív megélésben rejlik. Olyan rétegekben mozog, ahol az ontológiai értelemben vett lényeg táruul föl, és ahová az empirikus tudomány által nem juthatunk el.¹⁸ Valószínűleg Schleiermacher hatására kezdte Ottót foglalkoztatni a vallási *a priori* megtalálása is. Almond idézi:

Ahogy Kant az érzékelés, az ítélőképesség, a megértés, az elméleti és gyakorlati ész képességeit kutatja és vizsgálja, hogy megtalálja a tudás, az erkölcsi cselekvés és az esztétikai ízlés lényegét, úgy keresi Schleiermacher az elme azon részét, amelyből a vallás ered.¹⁹

Noha sokat köszönhet Schleiermachernek, mégis az övétől sarkalatos pontokon eltérő nézeteket vallott. Otto szemében Schleiermacher a vallás újrafelfedezője a felvilágosodás hatására túlzottan racionálissá lett európai szellemi térben, hiszen a vallásos érzést elkülönítette a racionalitástól és a moralitástól. Schleiermacher

¹⁵ Immanuel KANT: *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis J., Budapest, Atlantisz, 2009.

¹⁶ DAVIDSON (1947): 133.

¹⁷ ALMOND (1984): 38–39. és F. Schleiermacher: *A vallásról*. Ford. Gál Z., Budapest, Osiris, 2000.

¹⁸ ALMOND (1984): 39.

¹⁹ „As Kant inquires after and examines the faculty of perception, of the power of judgment, of understanding, of reason, of theoretical and practical reason in order to find the essence of knowledge, of moral action, and of aesthetic taste, so Schleiermacher seeks the faculty of the mind out of which religion arises.” ALMOND (1984): 42. A dolgozatban szereplő minden olyan fordítás, ahol nincs feltüntetve a fordító, a dolgozat szerzőjétől való.

vallásos érzése, az *abszolút függőség érzete* azonban számára túlságosan immanensnek tűnt, és ragaszkodott ahhoz, hogy a vallási alapélmény ehhez a világhoz képest valami *teljesen más*.²⁰

Végül a fentebbiek mellett Ottóra nagy hatást tett Platón anamnézisélmélete, amely az irracionális és a *belátás*²¹ motívumait fűzi össze, és amellyel, részben, Otto megalapozni igyekezett az irracionális (ez esetben intuitív) megismerésmód érvényességét. További fontos hatásként ismét említhetők Egyiptomban, Indiában és Japánban tett utazásai. Ezek, illetve fordításai és összehasonlító vallástudományi munkái bizonyítják a hindu kultúra területén való műveltségét, így az Európán kívüli vallási és filozófiai irányzatok is szélesíthették látókörét.

A teljesebb megismerés felé

Robert Davidson írja:

A századforduló tudományos gondolkodásának alapos elemzése meggyőzte Ottót arról, hogy a tudományos naturalizmus teljesen figyelmen kívül hagyja az élet és az emberi személyiség jelentősebb és jelentékenyebb aspektusait. A vallás gyökereit a spirituális tapasztalat olyan mélységeiben találta meg, amelyek teljesen kikerültek a természettudományok látóköréből.²²

Otto nem volt ellene a fejlődésnek, sőt, alapvetően evolucionista nézetei²³ okán is gondolhatta, hogy a kereszténységnek szüksége van a modernizmushoz való felzárkózásra. Ezzel nem szélsőségesen konzervatív álláspontot foglal el, de szélsőségesen liberálisat sem – itt is megjelenik a kontrasztharmónia, az egymással ellentétben lévő erők kibékítésének, összhangba hozásának igénye. „Otto [...] egyformán ellenezte a vallás tudományellenességét, de a vallást figyelmen kívül hagyó tudományt is. Ő maga mindkét nézőpont alkalmazásához ragaszkodott, hiszen céljuk egyaránt az, hogy a világot minél inkább megismerhetővé tegyék.”²⁴ Nem önmagában a modern racionalitást látta problémának, hanem azt, hogy az ezen

²⁰ Bernard E. Meland: The Idea of the Holy of Rudolf Otto. Encyclopaedia Britannica, 1998. britannica.com/biography/Rudolf-Otto (Utolsó letöltés ideje: 2026. 03. 14.)

²¹ Rudolf OTTO (1997): 162.

²² „A careful analysis of scientific thought at the turn of the century convinced Otto that scientific naturalism left the more significant and meaningful aspects of life and human personality entirely unaccounted for. The roots of religion he found in depths of spiritual experience that completely escape the grasp of natural science.” Robert F. DAVIDSON (1947): 12.

²³ Például *Aszentnek* a numinózus elemeivel foglalkozó fejezeteiben részletesen kifejti ezirányú nézeteit.

²⁴ „Otto resisted an easy reconciliation between the world view offered by the sciences and the religious interpretation but opposed equally the religionist’s hostility toward science and the scientist’s disregard of religion. The two perspectives, he insisted, are to be embraced and heeded for what they purport to disclose concerning the world in which men live.” MELAND (1998).

alapuló társadalom mellőzi az ezt kiegészíteni hivatott aspektust, az élmény irracionális megnyilvánulását, amelyet szerintem már az Evangélikus Egyház sem birtokolt. A racionalitás nem elég, azonban önmagában az irracionalitás sem kielégítő, hiszen csakis reflexióval, az élmény értelmezésével és megfogalmazhatóságával együtt vezethet el a teljesebb megismeréshez. Ezért van szükség a kettő egyesítésére, a kontrasztharmóniára. Rudolf Otto tudományos munkájának irányultsága nézetem szerint ezért összességében episztemológiaiak tekinthető, amennyiben azzal *egy teljesebb megismerés elérését* tűzte ki célul. Ez az episztemológiai igényű törekvés pedig nem csupán elméleti, hanem gyakorlati jellegű is volt.

Általános pártatlanságát és fogékonyságát a gyakorlati életben is kamatoztatta. Politikusként 1913–1918 között a porosz állam Demokrata Pártjának képviselője volt. A szocializmus problémái és a vallási befolyás a munkásmozgalomra mélyen foglalkoztatták. A „vallásos szövetség” volt munkájának fókusz, amely a nagyobb kultúrák vallásainak egymással szembeni kölcsönös megértését szorgalmazta személyes kapcsolatokon keresztül. A Numinózussal szembeni elköteleződése okán munkáját a protestáns vallási reform elméletének és gyakorlatának szentelte.²⁵

Meglátásom szerint Otto a vallási a priori felkutatásában és meghatározásában gyakorlati céljainak elméleti megalapozását készítette elő. Ezzel kapcsolatban Almond megjegyzi, hogy Otto számára a vallási *a priori* ismerete szükséges lenne a vallások tanulmányozásához és egyfajta vallástudomány létrehozásához,²⁶ ahogy a numinózus és a szent esetében sem csupán elméletről van szó, hanem tapasztalati realitásról is.²⁷

Maga Otto nem foglalta össze programját, ám az életműből és az azt feldolgozó szakirodalomból képet kaphatunk róla, hogy egyházi, teológiai és politikai reformok foglalkoztatták. Tervei között szerepelt a vallással foglalkozó tudomány (*Religionswissenschaft*) megalapozása, a különböző kultúrák és vallások közötti kapcsolat erősítése a bennük rejlő közös elemek felderítése által, egy új, mélyebb kifejezésre alkalmas beszédmód megalkotása.²⁸ Célja volt továbbá úgy a kereszténység, mint a tágabb értelemben vett vallás és vallási hagyomány védelme, ismét csak a tágabb

²⁵ „He has also employed his general candor and receptiveness in the practical arena. As a politician, he belonged to the Prussian State from 1913–1918 in the Democratic Party. The problems of socialism and the religious influence on the workers’ movement occupied him deeply. The ‘religious alliance’, which is meant to facilitate a mutual understanding of the larger cultural religions based on personal relationships, is his work. Out of devotion to the capturing of the Numinous, he devoted work to practical and theoretical Protestant religious reform.” TILICH (2009): 177.

²⁶ ALMOND (1984): 112.

²⁷ HORVÁTH Orsolya: „Vallási élmény és nemi vágy: Rudolf Otto küzdelme az irracionálissal”. *Vallástudományi Szemle* 2017/1, 49–59. (51.)

²⁸ OTTO (1997): 250.

értelemben vett vallás fogalmának megalapozása, és a vallástörténet, valamint a vallásfilozófia fogalomrendszerének egységesítése.²⁹

Ezeket a célkitűzéseket, illetve megalapozásukat nem lehet egyféle módszerrel végrehajtani, vagyis nem lehet egyértelműen a fenomenológia, a filozófia, a teológia, a pszichológia, a történelemtudomány vagy az összehasonlító vallástudomány keretei közé helyezni. Éppen ezért Otto is inkább csak a problémakör feltárását és javaslatait megtéve a lehetséges megoldások irányvonalát jelölte ki. Érdekes azonban kétfelé osztani célkitűzéseit. Adottak egyrészt azok, amelyek már a vallási *a priori* keresése előtt foglalkoztatták (reformok, apologetika, vallástudomány megalkotása), másrészt amelyeket a vallási *a priori* feltevése vagy feltárása tett szükségessé (újfajta beszédmód, kultúrák közelítése, a vallás fogalomrendszerének szintetizálása).

Mindezeket összefogta, hogy számára ideális esetben valamennyiben ott lakozik az irracionális által kiegészített racionalitás, megvalósítva a kontrasztharmóniát, a két pólus harmonikus összecsengését, ami magának a szentnek is essenciája.

Otto indoka az egyházi- és politikai reformokra a vallás és az egyházak társadalmi szerepének csökkenéséből ered – az előbbi egy belső, az utóbbi külső irányba adott reflexió. A vallás egyénre és kollektívumra gyakorolt befolyásának folyamatosan hanyatlása okán reformjuk kérdése évszázadok óta aktuális. Otto továbbá szerette volna leválasztani a kereszténységről mindazt a „fölösleget” (leginkább a mitológiai és dogmatikai elemeket), amely a századok során rakódott rá, és csupán a belső, örök érvényű lényegét megtartani, és azt a jelen kor szellemiségébe beágyazni.³⁰ A teológiai reformok szerepe ezzel szorosan összefügg, hiszen a mindenkor egyházak tanításainak újrafogalmazása a közérthetőség jegyében, vagyis a hívők felé közvetített üzenet érvényességének biztosítása érdekében feltétlenül indokolt. Ugyanakkor nem szorgalmazta a kereszténység és a modernitás értékei közötti kompromisszum megkötését, hiszen a kereszténységet örökérvényűnek tekintette, míg a különböző „korszellemeket” időhöz kötöttnek és változásnak kitettnek tartotta.

Egy kizárólag vallásokkal foglalkozó tudomány (*Religionswissenschaft*) megalapozása már önmagában a nyugati tudományos gondolkodás logikájából is levezethető, hiszen a tudomány tendenciája szerint idővel egyre több részterületre oszlik fel. A különböző vallások és kultúrák egymáshoz közelítése (vallásos liga, ökumenizmus, vallásos tárgyak múzeuma stb.) úgyszintén nem kizárólag a vallások kulturális leple alatt rejlő azonos, belülről fakadó jelleg feltevéséből kell következzen, hiszen meglehet, ez is csupán a modernkori globalizáció sajátságos hajlamának megnyilvánulása.

Végül az újfajta, vallással kapcsolatos beszédmódot illetően sajnos csak töredékes forrásokra támaszkodhatunk³¹, így ez nem is igazán nevezhető határozott célnak Otto életprogramjában, sokkal inkább egy a numinózus irracionális minőségéből adódó logikus felvetésnek. Azonban törekvése a vallástudomány fogalomrendszerének

²⁹ Uo.

³⁰ GOOCH (2000): 188–189.

³¹ OTTO (1997): 242.

egységesítésére és a vallás fogalmának meghatározására a vallástudomány megalkotása érdekében szintén releváns kezdeményezés volt a huszadik század elején, amikor a vallással legalább érintőlegesen foglalkozó tudományok és segédtudományok, azok kifejezőmódjai és sok esetben értelmezési horizontjai is egyre távolabb kerültek egymástól.

Am a fő irány továbbra is a megismerés, a gondolkodás „reformja” volna, a racionális és az irracionális síkok összhangja társadalmi és személyes dimenzióban is. Otto így fogalmaz:

Kutatásunk fő iránya nem a vallás története (*ein Religionsgeschichtliches*) és nem a vallás pszichológiája (*ein Religionspsychologisches*), hanem a teológia, és bevallottan a keresztény teológia felé haladt: nevezetesen afelé, hogy a szent illetve annak racionális és irracionális tartalmainak és ezek egymással való kapcsolatának és fúziójának vizsgálata által *felkészítsük* magunkat a bibliai és főleg az újtestamentumi Isten kifinomultabb meg tapasztalására.³²

Ebből pedig látható, hogy összehasonlító kutatásait azért is végezte, hogy általuk a kereszténységet is mélyebben megérthesse.

„Túl” a tudományon

A korábbiak fényében Rudolf Ottót nehéz volna megértenünk *A szent* elején található hírhedt szöveghely nélkül,³³ amely megmutatja fokozatos elmozdulását a tudományos racionalitás és objektivitás felől a személyes megélés és az intuíció felé. Mindenfajta tudomány és filozófia, még ha alapvetően nem ontológiai irányultságú is, a valóságot kutatja, s azt igyekszik minél közvetlenebb módon megismerni – a tudomány tehát az *élettel* foglalkozik és Otto számára az élet nem képzelhető el *élmény* nélkül.

Nem volt még szó Søren Kierkegaard Ottóra tett hatásáról, noha könnyedén vonható párhuzam a két szellemi közeg között, amely Ottót és Kierkegaard-t körülvette. Egyikben a hegeli idealizmus „észvallása”, a másikban a modern kor szcientifizmusa uralkodott – mindkettő többnyire a rációt, a fogalmiságot és a kognitív megismerést hangsúlyozta, és mindkettőben háttérbe szorult az egyéni egzisztencia,

³² „The leading interest of our investigation was neither the interest of the history of religion (*ein religionsgeschichtliches*), nor that of the psychology of religion (*ein religionspsychologisches*), but a theological and admittedly the Christian theological one: namely, by means of an investigation of the holy and its irrational as well as its rational contents, and their combinations and fusions, to *prepare* ourselves for a sharper and better comprehension of the biblical and especially the New Testament experience of God.” GOOCH (2000): 25.

³³ „Kérjük az olvasót, idézze fel a valláshoz kapcsolódó erős és lehetőleg egyoldalú felindultság egyik pillanatát. Aki nem képes erre, vagy akinek egyáltalán nincsenek ilyen pillanatai, kérjük, ne olvassa tovább ezt a könyvet. Ha ugyanis valaki [...] sajátos vallási érzéseket nem tud felidézni, az aligha alkalmas arra, hogy vallástudománnyal foglalkozzon.” OTTO (1997): 18.

a szubjektum nézőpontja. Kierkegaard életműve a kereszténység „megjavítására” tett kísérlet volt, ami pedig párhuzamba állítható Otto apologetikus törekvéseivel. Kierkegaard válasza az egyént elhanyagoló rendszerszemléletre az egyéni egzisztencia radikális hangsúlyozása, Ottóé pedig a racionalitást meghaladó, de azt mégis magába foglaló intuitív megismerés, ami kierkegaard-i értelemben a racionalitás új vidékének is tekinthető, ami az Abszolúttal ha nem is az abszolút viszony, de az addiginál közelebbi kapcsolat lehetőségét hordozza. Végül mindkettőjüknél fellépett az igény a fogalmiságot meghaladó újfajta kifejezőmód alkalmazására.

Kierkegaard az egyéni egzisztenciát közvetlenül emelte be filozófiájába, hogy ezzel a szenvedély és a hit fontosságát hangsúlyozza. Úgy vélte, a szorongás, a szenvedély és a hit az emberi tapasztalat árnyaltabb és gazdagabb megnyilvánulásai annál, minthogy pusztán kogníció által teljesen megragadhatók legyenek, sőt, az értelmező megközelítés gyakran reduktívnek bizonyul velük szemben. A számára igen fontos *Jób könyve* éppen arról a küzdelemtől szól, hogy hogyan lehetne a hitről *beszélni*, ha az meghaladja a fogalmiság horizontját. Az ellentmondást úgy igyekezett feloldani, hogy a spekulatív és tudományos egzaktásra törő filozófiai nyelvet elhagyva személyesebb hangvételű, gyakran ironikus, esszéisztikus stílust alakított ki, amellyel az embert nemcsak mint gondolkodó lényt, hanem mint teljes egzisztenciát szólítja meg – érdemes itt tehát röviden áttekintenünk Otto életútját, hogy amennyire lehetséges, az ő „teljes egzisztenciája” is föltárulhasson előttünk.

Rudolf Otto 1869-ben, protestáns családban született a mai Németország területén. Egyetemi évei alatt teológiát és filozófiát hallgat, később, illetve időközben megtanul szanszkritül, héberül és koiné görögül is, doktori értekezését pedig Lutherről írja. Rendszeres teológusként könyveket ír, illetve *A szent* megjelenéséig Göttingenben oktat. Ezután Marburgba kerül, ahol rektorként közéleti szerepet is vállalva öt évig parlamenti képviselő. Kutatói minőségben utazik Észak-Afrikába, Kínába, Palesztinába, Indiába és Japánba, miközben Marburgban személyes kapcsolatot ápol Martin Heideggerrel és Edmund Husserllel.

Otto „egzisztenciájának” teljesebb megismerésében sokat segít Philip C. Almond kötete is, amellyel éppen az volt a szándéka, hogy Ottonak *A szenten* kívüli munkásságát is ismertesse; illetve ehhez kapcsolódóan a könyv első fejezetei fontos információkkal szolgálnak életrajzáról:

Otto mély hite nem vonható kétségbe. [...] Mégis, ahogy tudományos munkája mutatja, küszködött is hitének megtartásával. Szilárdan elkötelezett volt a keresztény tanítás mellett, de közben teljes mértékben ismeretesek voltak számára más vallási hagyományoknak a kereszténység egyetemes igazságigényével kapcsolatban tett állításai. Kései éveit végigkísérte a vágy egy a pálihoz hasonló élmény után, amely feloldhatta volna belső küzdelmeit.³⁴

³⁴ „Otto’s deep piety cannot be doubted. He was a man of simple yet deep faith without any affectation or inhibition. Yet, as his scholarly work shows, he was also a man who struggled to retain that faith. He was firmly committed to Christianity and yet fully aware of the claims made by other traditions

Ez a mély hit pedig már gyermekkorától sajátja volt, ahogy maga is megjegyzi: „Nem tudtam nyugodtan olvasni a történelemkönyveket [...], amíg előtte meg nem győződtem róla, hogy a bennük szereplő emberek is hívők, nem pedig katolikusok, zsidók vagy pogányok”.³⁵ Amikor pedig később, liberális teológiai nézetei miatt nem kapott – legalábbis 1915-ig – professzori kinevezést a Lutheránus Egyházban, fontolgatta, hogy felhagy a teológiával, hogy lelkész legyen Párizsban, vagy Kínában végezzen missziós tevékenységet. Ebben az időszakban, ahogy Almond fogalmaz, „közel került az idegösszeomláshoz, de megmaradt teológusnak”³⁶ – nem kis mértékben Ernst Troeltsch támogatásának köszönhetően.³⁷

Rövid politikai pályája mellett Almond említi utazásait, illetve két másik, vallástudományon kívül eső tevékenységét. „Ő volt az első német vallástudós, aki zenkolostorba látogatott, hogy az ott élő mesterekkel értekezzen, illetve hogy bevezesse a zen meditáció gyakorlatába.” Emellett előadást tartott a helyi szerzeteseknek a kereszténység és a buddhizmus közötti párhuzamokról, valamint Kínában járva mélyebben megismerkedett a taoizmussal. Almond megjegyzi, hogy ez az utazás mérföldkő volt számára, hiszen közben fogalmazódott meg benne először egy különböző vallási tradíciók rituális és vallási tárgyait magába foglaló gyűjtemény létrehozásának gondolata, amely 1927-ben a német kormány támogatásával meg is valósult. Továbbá ez az utazás szolgálhatott ihletül a „Vallásos Liga” ötletéhez, melynek elméleti kereteit 1913-ban egy párizsi keresztény világkongresszuson ismertette.³⁸ Ez később szintén megvalósult: „1920-ban Otto nemzetközi egyesületet alapított [...] A »Religiöser Menschheitsbund«-ként ismert szervezet morális és politikamentes tökéjével kívánta kiegészíteni a Nemzetek Szövetségének munkáját.”³⁹

Beszédesek mellett a *Religious Essays: A Supplement to 'The Idea of the Holy' (1931)* című, egyben csak angolul kiadott esszégyűjteményében található következő fejezetcímek is: *Towards a Liturgical Reform; A Form of Divine Service; A Form for Celebrating the Lord's Supper*. Todd Gooch pedig így ír Otto keresztény reformtörekvéseivel kapcsolatban: „A tanultabb társadalmi rétegek elidegenültségének ellensúlyozása érdekében a keresztény hit intellektuális modernizációját és újrafogalmazását

upon the exclusivity of the truth of Christianity. Indeed, throughout his later years he longed for an experience comparable to that of Paul on the road to Damascus to occur as a resolution of his inner struggle.” ALMOND (1984): 7.

³⁵ „I couldn't read any history calmly [...] unless I was convinced beforehand that the people in it were also devout and not catholics, or Jews or heathens.” Uo. 10.

³⁶ „He came close to a nervous breakdown, but he remained a theologian...” Uo. 16.

³⁷ Uo.

³⁸ Uo. 19.

³⁹ „In 1920 Rudolf Otto founded an international league to work for right, justice and peace. Known as the Religiöser Menschheitsbund, the league was a deliberate attempt to provide a necessary moral and non-political complement to the League of Nations.” Gregory. D. ALLES: „Rudolf Otto and the Politics of Utopia”. In *Religion XXI*, 1991/3. 235–256.

hangsúlyozta, amelynek a gyakorlatban a vallási oktatás keretei között kell végbemenie.⁴⁰

Hans Rollmann írja továbbá,⁴¹ hogy Otto Indiával kapcsolatos érdeklődése személyes lelki élménnyel kezdődött – nem sokkal azután kezdett el tanulmányokat írni az indiai vallásokról, hogy Benáreszben meglátogatott egy hindu tanítót –, csak úgy, ahogy egy marokkói zsinagóga meglátogatása adta számára az ihletet *A szent* megírásához.

Illetve Almond is beszámol Otto vallási élményeiről, melyek során megtapasztalta a „szentet”, és idézi Otto saját, igen érzéketes leírásait is. Kiemeli, hogy Ottót ezen utazásai során szerzett megtapasztalásai juttatták el a szentnek a vallásokban elfoglalt központi helyének gondolatához.⁴² Egyik leírásában így fogalmaz: „Már csak azért is megérte Indiába utaznom, hogy ezt az egy helyet láthassam, mert a vallás itt élő szelleméből bárki egyetlen óra kontempláció után többet tapasztalhat meg, mint az összes létező könyv által.”⁴³ Egy másik zárásaként pedig ezt írja: „Az ilyen pillanatokban a töredékes én [self] egységesül, és az egészben elfoglalt helyének tudatára ébred.”⁴⁴

Élmény és egzisztencia

Értelmezésem szerint az eddigiek két főbb dimenzió mentén ragadhatók meg. Az első Ottónak a numinózus és az egyéni egzisztencia kapcsolatáról megfogalmazott nézetei, a másik pedig – valamelyest kívülről rátekintve – magának Ottónak az egzisztenciája úgy, ahogyan a numinózushoz való viszonyában vizsgálható.

A numinózus élménnyel kapcsolatban így ír *A szentben*:

Az értelmezés, illetve az értékelés sajátos, numinózus kategóriájáról és valamilyen numinózus érzelmi hangoltságról beszélek, amely mindig ott bukkan elő, ahol ezt az értékelési kategóriát alkalmazzák, vagyis ahol úgy vélik, hogy egy tárgy numinózus. Mivel ez a kategória teljesen *sui generis*, ezért – minden más primer és alapvető tényhez hasonlóan – szigorú értelemben véve definiálhatatlan, csak körülírható.⁴⁵

⁴⁰ „To combat the alienation of the educated classes, he emphasizes the need for the Christian faith to undergo a process of intellectual reformulation and modernization, which must be implemented practically by means of a reform of religious education.” GOOCH (2000): 201.

⁴¹ HANS. ROLLMANN: „Rudolf Otto and India” In *Religious Studies Review* V, 1979/3. 199–203. (199.)

⁴² ALMOND (1984): 14, 17–18, 23–24.

⁴³ „... To see this place were alone worth a journey to India, while from the spirit of religion which has lived here, one may experience more in a single hour of contemplation than from all the books.” Uo. 24. Illetve ugyanezt ROLLMANN (1979) is idézi: 199.

⁴⁴ „At such moments, the fragmented self is integrated and becomes aware of its place within the whole.” ALMOND (1984): 14.

⁴⁵ OTTO (1997): 16.

A numinózus tehát lényegében *rajtam kívül* létező dolog. Néhány oldallal később a misztérium kapcsán így fogalmaz: „Ez a dolog azonban, vagyis a *vallási* szempontból misztikus valami, a valódi *mirum* – talán ez a legtalálhatóbb kifejezés – az »egészen más«, [...] ami idegen és ami álmélkodásra késztet, ami kívül esik a megszokott, a megértett és a meghitt területén, és ezért teljes egészében kívül esik azon és ellentétben áll azzal, és ezért lelkünket döbbsent csodálkozással tölti el.”⁴⁶

A *mysterium* és a *tremendum* szorosan összefüggnek egymással,⁴⁷ így a *mysterium tremendum* egyben, vagyis a „rettentő titok” a numinózus alapvető eleme, melynek lényeges vonása, hogy a természetfeletti, az *egészen mással* való találkozás mélységes döbbenettel, megrendüléssel, irtózással (*orgé*) tölti el az embert és amely rettenet vagy irtózat a maga mélységénél fogva egyfajta fenségességgel (*maiestas*) ruházódik fel, amely a numinózus hatalmának, abszolút fölényének érzetét kelti fel.

A numinózus és az egzisztencia kapcsolatának kérdésében Otto Schleiermacher nézetét veszi alapul, aki ezt az abszolút fölény átélésének tükrében az *abszolút függőség* kifejezéssel írja le. Csakhogy Otto kritikája szerint Schleiermacher a numinózus és az egyéb, természetes (pl. családtaghoz fűződő) „függőség” között csupán *meny-nyiségi*, nem pedig *minőségi* különbözést feltételez (ami nem *par excellence* természetfeletti, hanem csak a természeti felfokozása), figyelmen kívül hagyva a numinózus *egészen más* voltát, így pedig lényegében profanizálva azt.⁴⁸

Otto az abszolút és „önmagát kinyilvánító”⁴⁹ függőséget 1Móz 18,27-tel szemlélteti: „Tudom, merész dolog, hogy szólok az én Uramnak, bár én csak *por* és *hamu* vagyok.”⁵⁰ Ő pedig így ír róla: „...elsődleges és alapvető tényről van szó, amely csupán önmagával meghatározható a lélek síkján”.⁵¹ Ez tehát a természetfeletti szemben érzett függőségérzet, amelynek Otto a *teremtményérzet* elnevezést adja – „ama teremtmény érzetének, aki elmerül saját jelentéktelenségében, és elenyészik, ha szembe találja magát azzal, ami minden teremtmény fölött áll.”⁵² Fontos azonban, hogy nem önmagában gondolja semminek és jelentéktelennek a teremtményt, hanem az isteni mindenhatósághoz képest minősíti annak. Továbbá Schleiermacher a „vallásos érzés” tartalmát tulajdonképpen az abszolút függőség érzetével szándékozik meghatározni, ami Otto szerint „elsősorban ön-érzet volna, vagyis *önmagam* [...] sajátos meghatározottságának érzete”.⁵³ Otto szerint ez (szó szerint: „világos tapasztalati tény”⁵⁴) már csak egy szubjektív következménye a rajtunk kívül álló numinózusnak. Így a teremtményérzet függősége csakis a numinózus jelenvalóként

⁴⁶ Uo. 35.

⁴⁷ SZATHMÁRY Sándor: „Isten szentségének titka – Isten titokzatos szentsége”. *Theológiai Szemle*, XLI. évf., 1998/1, 53–57. (54.)

⁴⁸ ALLES (2001): 325.

⁴⁹ OTTO (1997) 19.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

⁵³ Uo. 20.

⁵⁴ Uo.

való megtapasztalásában lép fel – ez pedig nem csupán vertikális, fentről lefelé irányuló függőséget feltételez, hanem magába foglal egy mellérendelő viszonyt is, amennyiben „az én ‘abszolút függőségem’ érzetének a feltétele az, hogy érezzem az ő ‘abszolút fölényt’”⁵⁵

A következő kérdés, hogy a numinózusnak a *teljes* függőség érzetében megtapasztalt élménye valóban áthatja-e a *teljes* egyéni egzisztenciát annak racionális és irracionális⁵⁶ jellegeivel együtt?

Ennek kapcsán írja Otto Pálról: „És ahogyan Pál számára az *orgé theou* több, mint a büntető igazságosság pusztá érvényesülése – hiszen sokkal inkább áthatja a numinózusban rejlő *tremendum* –, s ugyanígy a megélt istenszeretetben lévő *fascinans* is, amely kiforgatja sarkaiból a lelkét és a harmadik égbé ragadja, több, mint a természetes-emberi gyermekségérzés pusztá abszolútuma.”⁵⁷ Pálnál pedig a numinó-zussal való erőteljes találkozás nemcsak egzisztenciájának irracionális („lelki” vagy „érzelmi”) részét alakította át, hanem a racionális is, hiszen életútja, gondolkodása és világnézete is gyökeresen megváltozott.

Ezután Luther toronyélményéhez visszatérve:

„Igaz” és „Isten igazsága” ezek az igék villámcsapásként hatottak lelkiismeretemre. Megborzadtam, amikor hallottam őket. Ha Isten igazságos, akkor büntetnie kell. De amint egyszer ebben a toronyszobácskában tépelődtem ezek fölött az igék fölött: „Az igaz ember hitből él” (Róm. 1, 17) és „Isten igazsága”, Isten kegyelméből ezt gondoltam: Ha nekünk, mint igazaknak, hitből kell élnünk, és ha Isten igazsága minden hívőnek üdvösségére van, akkor az nem lehet a mi érdemünk, hanem csak Isten irgalmassága. Mert Isten igazsága az az igazság, mellyel minket Krisztus által igazzá tesz és megvált. Így ezeket az igéket megszerettem. A Szentírás értelmét ebben a toronyban tette világossá előttem a Szentlélek. [...] Ekkor úgy éreztem, mintha teljesen újjászülettem volna s mintha tárt kapukon át magába az Édenkertbe léptem volna be.”⁵⁸

Itt a numinózus minden főbb komponense megtalálható: a szent borzadály (*mysterium tremendum*), a lenyűgözöttség és ünnepélyesség (*fascinans*), illetve a fenséges-ség (*maiestas*) érzete is, mindez pedig egy transzformatív és eksztatikus élményben kulminálódik: „mintha teljesen újjászülettem volna s [...] magába az Édenkertbe léptem volna be”.

Megjegyzendő, hogy a maga isteni hivatástudatát a gyakorlati, „racionális” világban megélni igyekvő kálvini protestáns életszemléletben és a páli vagy lutheri predesztinációban szintén fellelhető a teljes egzisztenciának ettől a mindenható

⁵⁵ Uo. 21.

⁵⁶ Nem összetévesztendő az „egészen más” irracionális voltával.

⁵⁷ Uo. 107.

⁵⁸ VIRÁG Jenő: Dr. Luther Márton önmagáról, mek.oszk.hu/02500/02567/html/ (Utolsó letöltés ideje: 2026. 04. 10.)

hatalomtól (*mysterium tremendum* és *maiestas*) való alávetettsége és ebben az értelemben az egyén semmi-jellege.

Összefoglalás

Rudolf Otto életművéről, főleg töredékessége ismeretében, csak óvatosan tehetők általánosabb kijelentések. *A szent*ben főleg a „numinózus elemei” című fejezeteket ugyan szisztematikusan kidolgozta, az ezt követő húsz évben nem követte a könyvet hasonlóan rendszeres folytatás. Átfogóbb művei megoszlanak a kereszténység, az indiai vallások és a vallástörténeti témájú kutatások között⁵⁹ – miközben számos fordítást és kisebb tanulmányt közölt. Elméleti és gyakorlati tevékenységeiből mégis kirajzolódik, hogy fő célja az élmény, a személyes megélés újrafelfedezése volt. Am nemcsak az élmény fontosságát, de a vallásnak modernitáshoz való felzárkóztatását és a kereszténység elsőbbségét is hangsúlyozta, miközben nézeteiben meghatározó szerepet játszott a miszticizmus. Életműve jóval többről szól, mint *A szent* – mögötte az a törekvés húzódott meg, hogy a tudást kiszabadítsa az intellektus korlátai közül és az elméletek világából, és minél több ember számára átélhetővé tegye, így téve valóságossá és érvényessé a misztikát, a vallási élményt és a vallást. Ez az elméleti tudással társuló átélés pedig megalapozza a tudás realizálását és mindennapi életbe való átültetését – ami végső soron a tudomány mindenkori feladatának tekinthető.

Otto továbbá, ha „jelenségként” tekintjük őt, a maga működésével teszi fel nekünk a kérdést: mennyire kell, érdemes, vagy lehetséges az egyéni egzisztenciát zárójelbe tenni az irracionálist vizsgálva, ha az eleve a teljes egzisztenciánkat áthatja? És hogyan hathat át bennünket valami, ami hozzánk képest mégis „teljesen más”?

Rudolf Otto kutatói munkáját áthatotta a vallási érzület, a vallási élmény és a vallási élmény *a priori*jának keresésére irányuló motiváció, amelyben saját hitbeli élményei kulcsszerepet játszottak. Életét nemcsak tudományos kutatásai terén, hanem annak teljességében meghatározta a *keresés*, s ennek, mint minden keresésnek, oka a kíváncsiság volt – Rudolf Otto pedig annak lehet példája, hogy az ember csakis egész lényével lehet kíváncsi. Hiszen ahogy mi az ő teljes egzisztenciájára kérdeztünk most rá, nem úgy kérdeztünk-e rá Otto teljes egzisztenciájával a numinózus élményére is?

A szent, a huszadik század első harmadának szellemi közege és ismereteink Otto életművéről és életrajzáról képet adhatnak egy olyan kutatóról, aki Kierkegaard-hoz hasonlóan az *életet*, a személyes megélés fontosságát igyekezett hangsúlyozni egy olyan korban, amelyben a racionalitás és az ész a vallás és a vallási élmény fölé kerekedett. *A Szent* kezdeti sikere híressé tette őt és több fontos kifejezéssel (pl. *numinózus*; *teljesen más*) gazdagította a tudományos gondolkodást, azonban ez a mű mégis

⁵⁹ Például OTTO (1934).

csak egyetlen fejezet Otto életének könyvében, aki nemcsak *A szent*t alkotott maradandót, hanem azzal a szándékával is, amellyel a nyugati tudományos gondolkodás és a vallástudomány akkoriban formálódó tereibe belépett. Az élmény, az irracionális és az intuitív megismerés tudományos diskurzusba való beemelése, a logikus gondolkodáson *felül* vagy azon kívül álló rétegek nyelvi megfogalmazására és a vallások *mögötti* közös lényeg megtalálására és megfogalmazására tett kísérletei korát megelőzőek, melyeket azonban személyes hitével és magánéleti nehézségeivel való küzdelme mellett igyekezett nemcsak elméletben, de gyakorlatban is megvalósítani.

Ottónak köszönhetően a Nyugat újra „felfedezte” az élményt, amely ismét tudományos párbeszédnek tárgyává válhatott, és ezzel hozzájárult az összehasonlító kutatások további kibontakozásához. Ám munkájának talán legnagyobb eredménye, hogy olyan, mindannyiunk számára érvényes kérdéseket fogalmazott meg, amelyeket időről-időre muszáj feltennünk. Bár a vallási élményt talán sohasem leszünk képesek teljesen szavakba önteni, Rudolf Otto megmutatta, hogy hallgatni róla éppoly lehetetlen.

Bibliográfia

- R. OTTO: *A szent: Az isteni eszméjében rejlő irracionális és viszonya a racionálishoz*. F. Bendl J. Budapest, Osiris Kiadó, 1997.
- R. OTTO: *Die Gnadenreligion Indiens und das Christentum*. Gotha, L. Klotz, 1930.
- R. OTTO: *India's Religion of Grace and Christianity Compared and Contrasted*. F. F. H. Foster. New York; London, Student Christian Movement Press, 1930.
- R. OTTO: *West-östliche Mystik*. L. Gotha, Klotz, 1926.
- R. OTTO: *Mysticism East and West: A Comparative Analysis of the Nature of Mysticism*. F. B. L. Bracey and R. C. Payne. London, Macmillan and Co., 1932.
- R. OTTO: *Der Sang des Hebr-Erbabenen. Die Bhagavad-Gita*. Stuttgart, W. Kohlhammer, 1935.
- R. OTTO: *The Original Gita: The Song of the Supreme Exalted One*. F. J. E. Turner. London, Georg Alen and Unwin, 1939.
- R. OTTO: *Naturalistische und religiöse Weltansicht*. Tübingen, J. C. B. Mohr, 1904.
- R. OTTO: *Naturalism and Religion*. Williams and Norgate. London, 1907.
- R. OTTO: *Kant-Fries'sche Religionsphilosophie*. Tübingen, J. C. B. Mohr, 1904.
- R. OTTO: *The Philosophy of Religion Based on Kant and Fries*. New York, Richard R. Smith, 1931.
- R. OTTO: *Die Anschauung vom heiligen Geiste bei Luther*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1898.
- R. OTTO: *Vischnu-Nârâyana: Texte zur indischen Gottesmystik*. Jena, E. Diederich. 1923.
- R. OTTO: *Siddhânta des Râmânüja. Ein Text zur indischen Gottesmystik*. Tübingen, J. C. B. Mohr. 1923.

- R. OTTO: *Reich Gottes und Menschensohn: Ein religionsgeschichtlicher Versuch*. München, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1934.
- G. D. ALLES: „Rudolf Otto and the Politics of Utopia”. *Religion* XXI, 1991/3, 235–256.
- G. D. ALLES: „Toward a Genealogy of the Holy: Rudolf Otto and the Apologetics of Religion”. *Journal of the American Academy of Religion* LXIX, 2001/2. 323–341. DOI: 10.1093/jaarel/69.2.323
- P. C. ALMOND: *Rudolf Otto: An Introduction to His Philosophical Theology*. Chapel Hill and London, University of North Carolina Press, 1984.
- R. F. DAVIDSON: *Rudolf Otto's Interpretation of Religion*. Princeton, Princeton University Press, 1947.
- T. A. GOOCH: *The Numinous and Modernity: An Interpretation of Rudolf Otto's Philosophy of Religion*. Berlin–New York, de Gruyter, 2000.
- HORVÁTH O.: „Vallási élmény és nemi vágy: Rudolf Otto küzdelme az irracionálissal”. *Vallástudományi szemle* XIII, 2017/1., 49–59.
- I. KANT: *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis J., Budapest, Atlantisz, 2009.
- PETHŐ S.: „Rudolf Otto – avagy az elrettentő titok filozófiája.” In: R. Otto: *A szent: Az isteni eszméjében rejlő irracionális és viszonya a racionálishoz*. Ford. Bendl J. Budapest, Osiris Kiadó, 1997. 221–259.
- H. ROLLMANN: „Rudolf Otto and India”. *Religious Studies Review* V, 1979/3. 199–203.
- L. SCHLAMM: „Rudolf Otto and Mystical Experience”. *Religious Studies* XXVII, 1991/3. 389–398.
- F. SCHLEIERMACHER: *A vallásról*. Ford. Gál Z., Budapest, Osiris, 2000.
- SZATHMÁRY S.: „Isten szentségének titka – Isten titokzatos szentsége”. *Theológiai Szemle* 1998/1. 53–57.
- P. TILlich: *Rudolf Otto – Philosopher of Religion*. F. C. L. Firestone, N. Jacobs. London, Routledge, 2009.
- VIRÁG J.: Dr. Luther Márton önmagáról, mek.oszk.hu/02500/02567/html/ (Utolsó letöltés ideje: 2026. 03. 15.)
- B. E. MELAND: britannica.com/biography/Rudolf-Otto 1998. (Utolsó letöltés ideje: 2026. 04. 10.)

Rezümé

Rudolf Otto életművéről, főleg töredékessége ismeretében, csak óvatosan tehetők általánosabb kijelentések. Elméleti és gyakorlati tevékenységeiből mégis kirajzolódik, hogy fő célja az élmény és a személyes megélés újrafelfedezése volt, miközben a vallásnak modernitásához való felzárkóztatását és a kereszténység elsőbbségét is hangsúlyozta. Életműve jóval többről szól, mint A szent – mögötte az a törekvés húzódott meg, hogy a tudást kiszabadítsa az intellektus korlátai közül és az elméletek világából. Kutatói munkáját áthatotta a vallási érzület, a vallási élmény sajátlagosságának és a priorijának keresésére irányuló motiváció, amelyben saját

hitbeli élményei kulcsszerepet játszottak. Bár a vallási élményt talán sohasem leszünk képesek teljesen szavakba önteni, Rudolf Otto megmutatta, hogy hallgatni róla éppoly lehetetlen.

Kulcsszavak: Rudolf Otto, vallási élmény, numinózus, *A szent*, fenomenológia, teológia, összehasonlító vallástudomány, misztika, vallási reform

Abstract

Religious Experience in the Context of Rudolf Otto's Life and Work

General statements about Rudolf Otto's oeuvre must be made with caution, especially considering its fragmentary nature. Nevertheless, his theoretical and practical work reveals that his primary goal was to rediscover personal religious experience, while also emphasizing the need to adapt religion to modernity and to assert the primacy of Christianity. His work extends far beyond The Idea of the Holy, as it is characterized by a fundamental effort to liberate knowledge from the constraints of intellect and the realm of theoretical concepts. His efforts were driven by the search for religious sentiment, for the a priori and the sui generis of religious experience itself, in which his own encounters with the numinous played a crucial role. And while these may never be fully captured in words, Rudolf Otto demonstrated that remaining silent about them is equally impossible.

Keywords: Rudolf Otto, religious experience, the *numinous*, *The Idea of the Holy*, phenomenology, theology, comparative study of religions, mysticism, religious reform

TOLNAI GYULA

A magyar királyi 3. honvéd hadsereg harcai a Háromváros térségében, 1944. október 29. – november 4.

Az 1944-es esztendő második felét magyar területen a szovjet és román haderő elleni védelmi harcok határozták meg. Az alföldi páncéloscsata¹ kimerítő küzdelmei után a szovjet Vörös Hadsereg folytatta előrenyomulását az Alföldön, a fő hadműveleti cél pedig egyértelműen Budapest gyors, menetből történő elfoglalása lett. Sztálin és a Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállása² (SVGK³), a magyar királyi Honvédség egészének gyenge állapotáról szóló jelentések alapján,⁴ elsősorban politikai megfontolásokból ragaszkodott a magyar főváros mielőbbi bevételeéhez. E grandiózus hadművelet kulcsfontosságú csatateré a Duna–Tisza köze, azon belül is a hadművelet kiindulópontjaként a Kecskemét, Nagykörös és Ceglédet magában foglaló, stratégiai jelentőségű „Háromváros”⁵ térsége volt. A Budapest felé vezető útvonalak kapujában a védelem terhe a már addig is súlyos harcokban meggyengült, és október végétől a német 6. hadsereg parancsnoksága alá rendelt magyar királyi 3. honvéd hadsereg seregtestjeire hárult.

Jelen tanulmány az 1944. október 29-e és november 4-e közötti, mindössze egy hétig tartó, ám a 3. hadsereg sorsát annál inkább befolyásoló harcokat vizsgálja a Háromváros térségében. Középpontjában a hadsereg meghatározó alakulatai, az alább jelzett seregtestek tevékenysége és története áll: a VII. és VIII. magyar hadtestek, valamint az alárendeltségükbe tartozó, vagy velük együttműködő I. huszárhadosztály, I. páncélosadosztály, 10. és 20. gyalghadosztály, 23. tartalékadosztály, továbbá az 5. és 8. tábori póthadosztályok.⁶ A vizsgálat kronologikusan haladva veti össze ezen alakulatok működését, harctevékenységet és sorsának alakulását a szovjet offenzíva előrehaladásának nyomán. A cél a védelem összeomlásához vezető katonai okok feltárása, a magyar és német parancsnoki döntések hatásainak

¹ Bővebben lásd: SZÁMVÉBER Norbert: *Az alföldi páncéloscsata: harcok Tiszántúlon*, 1944. október. PeKo, Budapest, 2020. JENTZ, Thomas L.: *Die deutsche Panzertruppe, 1943–45*. Band II. Wolfersheim-Berstadt, 1999. KISSEL, Hans: *Die Panzerschlachten in der Pussta*. Neckargemünd, 1960.

² SZABÓ Péter – SZÁMVÉBER Norbert: *A keleti hadszíntér és Magyarország 1943–1945*. Püldo, Budapest, 2009. 133.

³ Stavka Verkhovnogo Glavnokomandovaniya

⁴ Lev Zaharovics Mehlisz (Orosz Birodalom, Odessza, 1889. jan. 13. – Szovjetunió, Moszkva, 1953. febr. 13.) vezérezredes, a 4. Ukrán Front politikai csoportfőnöke. Sztálinnak tett jelentésében hivatkozik a leírtakra. In: SZABÓ – SZÁMVÉBER 133.

⁵ A török hódoltságban Kecskemét, Nagykörös és Cegléd mezővárosok szultáni (khász) birtokként szoros együttműködést alakítottak ki, ebből a korszakból ered a „Háromváros” elnevezés. In: ORTUTAY Gyula (Főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon II*. Budapest: Akadémiai. 1979. 482.

⁶ SZABÓ – SZÁMVÉBER 133.

elemzése, valamint az egyes hadosztályok teljesítményének értékelése a rendelkezésre álló források⁷ alapján, bemutatva a 3. hadsereg sorsának alakulását a második világháború magyarországi harcainak egyik fontos fejezetében.

*A helyzet a budapesti hadművelet előtt: visszavonulás és újjászervezés
(1944. október 6–28.)*

Az 1944. évi őszi hónapok a keleti front déli szárnyán a szovjet csapatok villámgyors előrenyomulásával teltek. A 2. Ukrán Front Malinovszkij tábornagy⁸ vezetésével október 6-án indított döntő támadást a magyar 3. hadsereg ellen, ami a magyar erők Sebes-Körös és Tisza vonalára való visszavonulásához, valamint csapatok jelentős részének szétszóródásához vezetett.⁹ A német Dél Hadseregcsoporthoz tartozó 6. és 8. hadseregek harcoltak, a szovjetek délről történő felgöngyölítési terve valósult meg.¹⁰

A Duna–Tisza közén ebben az időszakban kevés és csekély harcértékű magyar csapat állt rendelkezésre. Ezek az alakulatok az 5. honvéd kerületi parancsnokság alárendeltségében a Tisza és a Duna mentén folyamfigyelési feladatokat láttak el, és igyekeztek korlátozni a helyi partizántevékenységet¹¹. Dél-Bácskában tartalékként a 16. határvadász zászlóalj állomásozott egy üteggel. A Tisza vonalában az 55. határvadász portyázó zászlóalj, míg a Duna mentén a 16. határvadász portyázó osztály részei voltak bevetve. Titelnél két folyamzár zászlóalj, Magyarakanizsa körzetében a 7/III. gyalog pótzászlóalj, egy huszárszázad, valamint légvédelmi figyelő egységekből és rendészeti szervekből¹² alakított lövészegységek képezték az összes erőket.¹³

A szovjet 53. és a román 1. hadsereg csapatai október 8-tól kezdve a Tiszán átkelve Tiszakécske–Csongrád térségében hídfőket hoztak létre. A Tisza mögé visszavonult magyar 3. hadsereg ereje nem volt elegendő egy összefüggő folyóvédelem kiépítésére. Eközben a Szegedtől délre átkelt szovjet 46. hadsereg viszonylag

⁷ Lásd: Felhasznált források, megjelölt forráscsoportok.

⁸ Rogyion Jakovlevics Malinovszkij (Orosz Birodalom, Odessza, 1898. november 23. – Szovjetunió, Moszkva, 1967. március 31.) tábornagy, a 2. Ukrán Front parancsnoka. A magyar főváros menetből való elfoglalását támogató hangok ellenzője volt. In: SZABÓ József (Főszerk.): *Hadtudományi lexikon II. (M–Zs)*. Magyar Hadtudományi Társaság, Budapest, 1995. 893.

⁹ JAKUS János: *A magyar királyi Honvédség IV. önálló hadteste és a belőle kifejlesztett 3. hadsereg működése 1944. szeptember 2-től október 5-ig terjedő időszakban*, Egyetemi Doktori Értekezés, Budapest, 1997. 50.

¹⁰ SZABÓ – SZÁMVÉBER i. m. 134.

¹¹ Hadtörténelmi Levéltár (Továbbiakban: HL) Fővezérség hadműveleti tájékoztatója 1944. október 8.

¹² Valószínűsíthetően Budapestről vezényelt csendőrzászlóaljról van szó. In: BABUCS Zoltán – MARUZS Roland – SZABÓ Péter: *„Légy győzelmek tanúja...” A kecskeméti magyar királyi „Zrínyi Miklós” 7. honvéd gyalogezred a második világháborúban*. Püldo, Debrecen, 2008. 175.

¹³ DÁLNOKI VERESS Lajos: *Magyarország honvédelme a II. világháború előtt és alatt (1920–1945)* III. kötet. Magánkiadás, München, 1972. 211.

akadálytalanul nyomult előre Kecskemét és Baja irányába. A magyar 3. hadsereg arcvonalát a Szolnok–Kiskunfélegyháza–Kiskunmajsa–Kiskunhalas–Jánoshalma–Baja vonalon csupán nagy hézagokkal tudta kialakítani. A szovjet 18. harckocsi-hadtest október 9–10-én már Kecskemét városába is betört¹⁴, de 1. huszárhadosztály és az 1. páncélosadosztály ellentámadásának köszönhetően, illetve az alföldi páncéloscsata eseményei miatt a Tiszántúlra csoportosították át.

Az október 10-e utáni eseményekről és a kutatott alakulatok helyzetéről az alábbi részinformációk állnak rendelkezésünkre. Vörös János vezérezredes,¹⁵ a Honvéd Vezérkar főnöke október 12-én parancsba adta, hogy a 16. határvadász-zászlóaljjal és egyéb határvadász-portyázó alosztályokkal megerősített 5. gyalog tábori póthadosztály a Duna-Dráva torkolat Szekszárd közötti szakaszának védelmét – főleg a bezdáni, a mohácsi és a bajai hídfőknél – mielőbb szervezze meg.¹⁶ Október 17-én az 5. honvédkerület parancsnokság alárendeltségében lévő 13. felderítő pótosztályt és a ceglédi 7/II. gyalog tábori pótzászlóaljat utasították, hogy mielőbb vonuljanak Bajára, ahol ismételten az 5. gyalog tábori póthadosztály parancsnoksága alá kerültek. Az alföldi pótsergестest erőinek Baja melletti összpontosításáról rendelkező parancsot október 20-án újból megismételték.¹⁷ Az 5. gyalog tábori póthadosztály Dráva mentén biztosító részeit október 21-én három, Budapestről vezényelt csendőrzászlóalj váltotta le. A pótsergестest parancsnoksága Bajánál kezdte gyülekeztetni alakulatait, hogy a magyar 3. hadsereg alárendeltségében a Duna–Tisza közén újból bevethessék azokat.¹⁸

A bajai hídfőt azonban nem lehetett sokáig tartani. A 23. tartalékhadosztály arcvonalát tovább kellett nyújtani Kiskunhalas felé. Október közepén már az 1. huszárhadosztály és az 1. páncélosadosztály csapatai is ebben a térségben kerültek alkalmazásra.¹⁹ Szilárd védelmi létesítmények kiépítésére nem volt semmi lehetőség a hadseregnek.

A német hadvezetés a magyar 3. hadsereg főerőit, nevezetesen az 1. huszárs-, 1. páncélos-, 8. tábori pót-, és a 20. gyalghadosztályokat, a magyar VIII. (Lengyel Béla altábornagy²⁰) és a német LVII. páncélos-hadtest alárendeltségében a Kecskemét,

¹⁴ HL II. F, 1454. M. kir. 3. honvéd parancsnokság, Magyar királyi 3. honvéd hadsereg hadbiztosság napló, 1944. 10. 10.

¹⁵ Vörös János (Csabrendek, 1891. március 23. – Balatonfüred, 1968. július 23.) vezérezredes. 1944. április 19. és október 16. között a Honvéd Vezérkar főnöki teendőket látta el. Szerepe volt a háborúból történő kiugrási kísérlet kudarcában, mivel meghátrált a Szilágit támogató vezérkari tisztjeivel szemben. In: SZAKÁLY Sándor: *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945*. Ister, Budapest, 2003. 369–370.

¹⁶ HL Központi Szállításvezetőség (Továbbiakban: KSZV) Napló 1944; HL Vezérkar Főnöke (Továbbiakban: VKF) az 1. (hadműveleti) oszt. mozgósítási (Továbbiakban: M.) napló 1944. október 10. és 12.

¹⁷ HL VKFM Napló 1944. október 17. és 20; HL Fővezérsg hadműveleti tájékoztatója 1944. október 16. és 20.

¹⁸ HL Fővezérsg hadműveleti tájékoztatója 1944. október 20; HL KSZV Napló 1944. október.

¹⁹ JAKUS i. m. 78.

²⁰ Lengyel Béla (Szarvas, 1897. ápr. 19. – Ausztria, Graz, 1988. dec. 20.) altábornagy, a lengyel területekről Magyarországra visszatérve, szeptember 22-től a VIII. hadtest parancsnoka a Duna–Tisza köz

Budapest irány lezárása érdekében a Kecskemét–Szolnok–Kiskunfélegyháza terepszakasz megtartására összpontosította. A Kiskunmajsa–Baja terepszakaszon kezdetben az 5. tábori póthadosztály, majd október 19-től a magyar 1. hadseregtől a térségbe vezényelt 10. gyaloghadosztály, valamint a 2. és a 3. folyamzár-zászlóalj védekezett. Vezetésüket a magyar VII. hadtest-parancsnokság (Markóczy János altábornagy²¹) vette át.

Heszlényi József altábornagynak,²² a magyar 3. hadsereg parancsnokának be-nyomásai a kialakult hadműveleti helyzetről október 27-én a következők voltak: „... az ellenség egyrészt Alpár és Szolnok közötti Tisza szakasz mögött, másrészt a Bajától délre eső Duna szakaszon nagyobb erőket von össze. Számol azonban azzal is, hogy az ellenség a hadsereg arcvonala előtt álló erőivel napokon belül újból megkísérli az előretörést Kecskemét irányába. Ezért úgy intézkedett, hogy az 5. tábori póthadosztály vegyes gépkocsi és vasúti szállítással október 28-a folyamán zömével Dunaföldváron át Nagykőrös, Kocsér területére kerüljön.”²³

A németek is feltételezték, már az alföldi páncéloscsata utolsó napjaiban, hogy a szovjetek Budapest irányában hadműveleti szünet nélkül újabb támadást fognak indítani. Néhány hadosztály átcsoportosításának előkészítését ezért a budapesti irányban már akkor megkezdték. Október 28-án a németek a magyar állások előtt végrehajtott szovjet csapatmozgásokból támadásra következtettek, ezért Friessner vezérezredes a magyar 3. hadsereg mögé, Kecskemét körzetébe irányította a 24. páncélosadosztályt.²⁴

A szembenálló felek és a hadműveleti előzmények

Az 1944. október végi helyzetet a Duna–Tisza közén a szovjet hadvezetés határozott offenzív szándéka és a német–magyar erők védelembe kényszerült, bizonytalan és erőforráshiányos állapota jellemezte. A szovjet fölény mind emberben, mind haditechnikában nyomasztó volt, a magyar csapatok felszereltsége ezzel szemben folyamatosan romlott. Számszerűsítve az október 29-e előtti helyzetet, az alábbi adatokkal rendelkezünk: a Dél Hadseregcsoport keretében az élőerő létszáma az eddigi kutatások alapján 140 000 főre tehető, nagyjából 220 harckocsival rendelkezett, emellett ~150 páncéltörő löveggel, ~2160 tüzérségi löveggel és ~350 repülőgéppel.

és a dunántúli hadműveletekben. In: SZAKÁLY i. m. 203–204. Bővebben lásd: LENGYEL Béla: *Európa forgószeleiben*. Digitális Kalamáris, Szarvas, 2011.

²¹ Markóczy János (Nagyszeben, 1890. márc. 17. – Svájc, Zürich, 1956. márc. 26.) altábornagy, 1944. szept. 1-től altábornagy (júl. 1-i ranggal). 1944. okt. 17-től a VII. hadtest parancsnoka nov. 15-ig. In: SZAKÁLY i. m. 218.

²² Heszlényi József (Igló, 1890. júl. 24. – Ausztria, Zwettl, 1945. jún. 2.) altábornagy, 1944. november 1-től vezérezredes. 1944. szeptember 19-től a háború végéig a magyar 3. hadsereg parancsnoka. In: SZAKÁLY i. m. 135–136.

²³ HL Fővezérség hadműveleti tájékoztatója 1944. október 27.

²⁴ DÁLNOKI VERESS 228.

Ezzel szemben a szovjet oldalon a 2. Ukrán Front élőerőben kb. 578 000 fővel rendelkezett, emellett ~525 harckocsival, ~185 páncéltörő löveggel, ~9300 tüzérségi löveggel, és ~925 repülőgéppel.²⁵ Ez az arányokat tekintve a szovjetek számára élőerőben 1,4-szeres, tüzérségben 2,8-szoros, páncélosok arányában 2,6-szoros, légi erőben pedig 1,8 szoros előnyt jelentett (nem számítva az angolszász légifölényt).

A SZTAVKA 1944. október 28-án este, rádión utasította Malinovszkij marsallt, a 2. Ukrán Front parancsnokát, hogy a 46. hadsereggel, megerősítve a 2. és 4. gárda-gépesítetthadtestekkel, haladéktalanul indítson támadást Budapest gyors, menetből való elfoglalására. A szovjet hadvezetés a 46. hadsereget, a front többi seregtestéhez képest, viszonylag érintetlennek ítélte.

A támadásra összpontosított erő valóban jelentős volt. A 46. hadsereg önmagában kilenc lövészhadosztállyal rendelkezett, és kötelékébe tartozott egy önálló büntetőezred, egy büntetőzászlóalj és két büntetőszázad is.²⁶ Emellett a támadás fő ékét a 2. és 4. gárda-gépesítetthadtestek képezték, közel 400 harckocsival és önjáró löveggel. A 2. gárda-gépesítetthadtestet a főparancsnokság tartalékából vezényelték a térségbe 206 harckocsival és 42 önjáró löveggel, míg a 4. gárda-gépesítetthadtest 126 harckocsival és önjáró löveggel a 3. Ukrán Fronttól érkezett erősítésként.²⁷ Malinovszkij hiába kért öt nap felkészülési időt a csapatok bevárására és összevonására, a parancs értelmében október 29-én meg kellett indítania a támadást. A támadó hadműveletet a 7. gárdahadsereg és az 1. román hadsereg (a Sumilov-hadseregcsoporthoz) támadása is segítette a Tisza vonalán. Az ellenség első támadó lépcsőjében összesen 27 seregtest (15 lövész-, 6 gépesített hadosztály, 3 harckocsi dandár, 2 román gyalog- és 1 román lovas hadosztály) sorakozott fel.²⁸

A német–magyar védelem állapota

Ezzel a jelentékeny erővel szemben a magyar 3. hadsereg állt, amelyet október 29-től a német 6. hadsereggel együtt a Fretter-Pico-seregcsoporthoz²⁹ szerveztek. A hadsereg arcvonala a Szolnok–Kiskunfélegyháza–Kiskunhalas–Baja vonalon húzódott, de ezt is csak nagy hézagokkal tudta tartani.³⁰ A Dél Hadseregcsoporthoz parancsnoka,

²⁵ SZABÓ – SZÁMVÉBER i. m. 134.

²⁶ DÁLNOKI VERESS i. m. 222.

²⁷ SZABÓ – SZÁMVÉBER i. m. 134.

²⁸ DÁLNOKI VERESS i. m. 242.

²⁹ Maximilian Fretter-Pico (Német Birodalom, Karlsruhe, 1892. febr. 6. – Német Szövetségi Köztársaság, Kreuth-Bad Wiessee, 1984. ápr. 4.) tábornagy, 1944. július 17-től a német 6. hadsereg, majd a német 6. hadsereg és a magyar 2. és 3. hadseregből álló Fretter-Pico seregcsoporthoz parancsnoka, 1944. december 23-i leváltásáig. In: SIPOS Péter (Főszerk.): *Magyarország a második világháborúban, Lexikon A–ZS*. Petit Real, Budapest, 1997. 299.

³⁰ JAKUS i. m. 79.

Friessner vezérezredes³¹ által kidolgozott terv, miszerint a magyar 3. hadsereg a német LVII. páncéloshadtesttel megerősítve Szeged irányába támadást indít és a várost visszafoglalja, már a kezdetektől irreális volt, és a magyar hadvezetés is valószínűtlennek tartotta.

A 3. hadsereg állapota kritikusan gyenge volt. A hadosztályok zömét, ahogy Fretter-Pico altábornagy is megállapította, rövid kiképzésű, haditapasztalat nélküli pótalakulatokkal töltötték fel, amelyek nem voltak alkalmasak komoly túlerővel szembeni harcra.³² Ezen alakulatok harci szellemének megóvására külön intézkedések is születtek.³³ Különösen a 8. tábori póthadosztály volt sebezhető, mely végül a szovjet főcsapás útjába került. Még a harcedzettebb alakulatok is, mint a 20. gyalghadosztály, a Kárpátokban vívott harcok után harcos állományának és fegyverzetének csupán 60%-ával rendelkezett. A hadosztályt egy 40 kilométeres, lehetőségeihez képest túl hosszú védővonal védelmére jelölték ki, tartalékok nélkül, ami kísértetiesen hasonlított az 1942-es doni helyzethez. Az ellátási viszonyok is elégtelenek voltak; a 20. gyalghadosztály katonái napokig nem kaptak ellátmányt,³⁴ azt gyakran a helyi hatóságoktól vagy a lakosságtól kellett beszerezniük.

A páncélos erő tekintetében a helyzet kétségbeejtő volt. A 3. hadsereg kezdetben az I. páncélos hadosztály mindössze 11 darab Panzer III harckocsijára, néhány Toldi és Turán páncélosra, valamint a 7. rohamtüzérosztály hét StuG III rohamlövegére számíthatott. Ehhez jött később a német 24. páncélos hadosztály 19 darab Panzer IV harckocsija és rohamlövege.³⁵ Az együttes magyar harcos-létszám október 25-én alig érte el a 15 400 főt. Hiány volt páncéltörő és nehézgyalogsági fegyverekben is, a pótlásukra pedig német részről már alig vagy egyáltalán nem volt lehetőség.

A német vezetés, bár sejtette a szovjet támadás szándékát, intézkedéseivel folyamatosan elkésett. A parancsnoki struktúra bonyolult volt: a Dél Hadseregcsoport az OKH (Szárzaföldi Erők Főparancsnoksága), míg a tőle délre, a Balkánon állomásozó F Hadseregcsoport az OKW (a Wehrmacht Főparancsnoksága) alá tartozott, ami koordinációs problémákat okozott a szárnyak között.³⁶ A német parancsnokság fokozatosan átvette a közvetlen irányítást a magyar seregtestek felett, kiiktatva a magyar hadtest- és hadosztályparancsnokságokat is a vezetésből.³⁷ Ebben a kaotikus és erőforráshiányos helyzetben várta a magyar 3. hadsereg a Vörös Hadsereg offenzíváját a Háromváros előterében.

³¹ Johannes (Hans) Friessner (Német Birodalom, Chemnitz, 1892. márc. 22. – Német Szövetségi Köztársaság, Bad Reichenhall, 1971. jún. 26.) vezérezredes, 1944. szeptember 24-től a Dél Hadseregcsoport főparancsnoka 1944. december 23-i leváltásáig. In: SIPOS i. m. 303.

³² HL VKF 1944. I. oszt. napló 1744/Főv. hdm.

³³ HL VKF 1944. I. oszt. napló 1976/Főv. hdm.

³⁴ HL II. F, 1454. Hadbiztosság Napló 1944. október

³⁵ SZABÓ – SZÁMVÉBER i. m. 134.

³⁶ DÁLNOKI VERESS i. m. 211.

³⁷ HL VKF. 1944. I. oszt. napló 2044/Főv. hdm.

A szovjet támadás kezdete és Kecskemét bekerítése (október 29–30.)

A szovjet offenzíva 1944. október 29-én délután 2 órakor vette kezdetét, és két nap leforgása alatt áttörte a magyar 3. hadsereg védelmét, bekerítve Kecskemétet és megnyitva az utat Budapest felé. Ez az időszak a magyar védelem gyors összeomlását és a német parancsnokság kapkodó és elkésett ellenlépéseit hozta a magyar hadtörténelemben.

A szovjet 46. hadsereg támadása 1944. október 29-én 14 órakor, rövid, de heves tüzérségi előkészítés után indult meg az Alpár–Kiskunfélegyháza–Rém vonalon. A főcsapás a VII. hadtest alárendeltségébe tartozó 10. gyalog- és 23. tartalékhadosztály, valamint a VIII. hadtest alá tartozó 20. gyalog-, 8. és 5. tábori póthadosztály arcvonalát érte.³⁸ A szovjet lövészcsapatok gyorsan betörték a védelem harcászati mélységébe, és mintegy 10 kilométerrel vetették vissza a magyar csapatokat. A védelemben keletkezett résen keresztül a szovjet parancsnokság azonnal harcba vetette a 2. gárda-gépesítetthadtestet is, amely Kecskemét felé nyomult előre.

A magyar VII. hadtest helyzetét súlyosbította, hogy éppen egy saját, korlátozott célú támadásra készült, amelynek célja a 23. tartalékhadosztály által korábban elvesztett állások visszafoglalása lett volna. A 10. hadosztály csapatait ehhez átcsoportosították, ami a jobbszárny meggyengítésével járt.³⁹ A hadtest ellentámadása így frontálisan ütközött a szovjet offenzívával. A remélt német páncélos támogatás a német 1. páncélosadosztály részéről elmaradt, mivel annak láncaltapas részei a vasúti szállítás késedelme miatt nem érkeztek be időben. Ennek következtében a magyar 23. tartalékhadosztály amúgy is laza védelmét a szovjetek áttörték, és estig Izsák déli szegélyéig jutottak.⁴⁰

Október 30.: Kecskemét ostroma és a német ellenlökés kudarca

Október 30-án a szovjet támadás teljes erővel bontakozott ki. A 2. Ukrán Front csapatai hajnali 5 órakor, hatalmas, pergőtűszerű tüzérségi előkészítés és erős csatarepülő-támogatás után indultak meg. A főcsapást Kiskunfélegyházától északkeletre és Alpártól délre, szűk sávban, több hullámban, mintegy 250 harckocsival koncentrálták. Az elsődleges cél Kecskemét elfoglalása volt. Az ISZ–2 nehézharcokkal is megerősített 2. gárda-gépesítetthadtest elsöpörte a VIII. hadtest védelemre rendelt 8. tábori póthadosztályát és a 20. gyaloghadosztály (parancsnoka Tömöry

³⁸ HL Fővezérség hadműveleti tájékoztatója 1944. október

³⁹ HL VKF 1944. I. oszt. napló, Az 1944. évi november 4-i Tisza–Duna közti hadműveleti helyzet vázlata

⁴⁰ DÁLNOKI VERESS i. m. 233.

Jenő vezérőrnagy⁴¹) csatlakozó szárnyait.⁴² A magyar gyalogságot legázolták, a 8. pót-hadosztály és a VIII. hadtest közvetlen tüzéségét pedig megsemmisítették.⁴³

A német parancsnokság a Kecskemét körzetébe irányított 24. páncélosadosztállyal próbált ellenlökést végrehajtani. A hadosztály, bevethető állapotban lévő páncélosaival október 30-án hajnalban támadást indított a várostól délre.⁴⁴ A német támadás azonban a szovjet fél számára járt kedvező eredménnyel: a szovjet páncélos ékeket követő második támadó lépcső idejében felismerte a német szándékot, kelet felé bekanyarodva a támadás hátába került, lerohanta a hadosztály-parancsnokság harcálláspontját, és a német sereget három részre szakította szét.

A szovjet gépesített erők dél felől elérték Kecskemét előterét. A város déli szegélyén a német 133. légvédelmi tüzérezred ütegei ugyan hősiiesen ellenálltak és mintegy 20 szovjet páncélos kilövését jelentették, de a támadás lendületét csak lassítani tudták, megállítani nem. A szovjet lövészcsapatok délutánra körülzárták a várost, majd a főerők – Kecskemétet megkerülve – tovább törtek előre Lajosmizse és Cegléd irányába. A városban rekedt német–magyar erők – köztük a 24. páncélosadosztály von Uslar-Gleichen ezredes⁴⁵ vezette csoportja – védelemre rendezkedtek be.⁴⁶

Eközben a magyar 1. páncélosadosztály parancsnoka, Schell Zoltán ezredes,⁴⁷ miután a német összekötő tisztől kapott információk alapján a nagyszabású, Szeged irányú német–magyar támadás nem indult meg, és erre parancsokat sem kapott, öntevékeny akcióba kezdett. Látna a magyar 23. tartalékadosztály összeomlását, délkelet felé csoportosult erőit hirtelen délnek fordította, és Móricgát irányában előre törve oldalba és részben hátba támadta az észak felé nyomuló szovjet alakulatokat.⁴⁸ Meglepetésszerű akciójával jelentős veszteségeket okozott az ellenségnek, annak kötelekeit megzavarta, majd azokon újból áttörve Helvécia környékére vonta vissza csapatait.

Ezzel egy időben a 7. gárdahadsereg is támadásba lendült a 20. gyaloghadosztály (vezérkari főnöke Koltai Jenő⁴⁹) Tisza menti állásai ellen, Tószeg-Tiszaug térségében hat kilométert nyomulva előre. Október 30-án estére a magyar 3. hadsereg arcvonala

⁴¹ Tömöry Jenő (Veszprém, 1898. ápr. 17. – Kanada, Toronto, 1975. júl. 29.) vezérőrnagy, 1944. október 15-től a 20. gyaloghadosztály parancsnoka 1945. február 1-ig. In: SZAKÁLY i. m. 351–352.

⁴² HL m. kir. Honv. csap. ag. jegyzék II. 1657. m. kir. 1. honvéd huszáradosztály, Parancsgyűjtő, A m. kir. VIII. hdt. parancsai, 1944. nov.; HL Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye, 369. 3. 348. A m. kir. 20. gy. ho. harcai a Tisza–Duna közén és a Dunántúlon, 1944. okt. 25 – 1945. jan. 15.

⁴³ SZABÓ – SZÁMVÉBER i. m. 135.

⁴⁴ HL Fővezérőség hadművelési tájékoztatója 1944. október

⁴⁵ Günther Freiherr von Uslar-Gleichen (Német Birodalom, Horas bei Fulda, 1893. jún. 27. – Német Szövetségi Köztársaság, Traunstein, 1971. júl. 10.) vezérőrnagy, a Kecskeméten bekerített harccsoport parancsnoka. In: *Lexikon der Wehrmacht*, lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/U/UslarGleichenGuentherFrhrv.htm Utoljára látogatva: 2025.09.04.

⁴⁶ DÁLNOKI VERESS i. m. 230.

⁴⁷ Schell Zoltán (Kassa, 1895. júl. 4. – Ausztria, Thalheim bei St. Georgen, 1973. nov. 22.) ezredes. In: HL Personália, 233–234., VII. 270., a Duna–Tisza közötti harcok.

⁴⁸ HL VKF 1944. I. oszt. napló, nov. 4.

⁴⁹ Koltai Jenő (Balassagyarmat, 1910. dec. 25. – Leányfalu, 2002. máj. 9.) vezérkari őrnagy. Bővebben lásd: KOLTAI Jenő: *Egy honvédtiszt visszaemlékezései. Korkép a XX. századból*. Corvin Publishing, Calgary, 1984.

menthetetlenül felszakadt. A hadseregparancsnokság a Bugac környékén harcoló, teljesen szabaddá vált szárnyai miatt kritikusan veszélyeztetett I. huszárhadosztálynak az Izsák-kecskeméti vasútvonalra való visszavonulást rendelte el.⁵⁰ A nap végére a Duna–Tisza közén támadó szovjet csapatok 95 km szélességben törték át a magyar védelmet. A Háromváros közül az első, Kecskemét sorsa megpecsételődött.

Harcok Nagykőrös és Cegléd előterében (október 31. – november 2.)

Kecskemét bekerítése után a harcok súlypontja észak felé, Nagykőrös és Cegléd irányába tolódott el. A szovjet előrenyomulás üteme a német páncélosok beérkezése és a magyar csapatok elkeseredett ellenállása miatt lelassult, de nem állt meg. A magyar és német csapatok véres utóvédharcokban próbálták fékezni az ellenséget, miközben a parancsnoki struktúrák folyamatosan változtak,⁵¹ és a csapatok felőrlődtek a folyamatos harcokban és a nyomasztó szovjet légi fölény alatt.

Október 31-én a 20. gyaloghadosztály, amelynek déli szárnya a 8. póthadosztály szétverése után teljesen nyitottá vált, estig a Nagykőrös dél – Kocsér dél – Szekerkácsárdra vonalára kényszerült visszavonulni. Az Kecskemét–Nagykőrös környéki harcokban a visszavonulás során gyakran nem volt idő lövészárkok ásására, a védelem fasorok vagy úttöltések mentén húzódott. Tibay Géza,⁵² a 23. gyalogezred tisztje, részletesen leírta a kényszer szülte megoldásokat.⁵³ A németektől ellesett módszert a fegyverhiány miatt átdolgozták: egy-egy megerősített raj vagy szakasz bőséges löszerellátmánnyal minél nagyobb tűzfedezetet adott, hogy felhívja magára a figyelmet és ezáltal lekösse az ellenséget. Ezalatt a zöm csendben fölszámolta a védővonalat és visszavonult egy hátrébb lévő, védhetőbbnek ítélt terepszakaszra. Az állandó tűz alatt tartott ellenség nem tudta követni a visszavonulást. Egy előre megbeszélte időpontban a „zajkeltő” csoport beszüntette a tűzfedezetet, és maga is visszahúzódott, miközben az új állást elfoglalt főerők már viszont tűzzel fedezhették őket. Tibay szerint ez az eljárás az esetek többségében bevált, legfőképpen a román, de a szovjet gyalogság ellen is.

Szintén október 31-én a Nagykőrösre visszavetett csapatokból, főként a 8. póthadosztály maradványaiból, Boldus György alezredes,⁵⁴ a balassagyarmati 23./II. zászlóalj

⁵⁰ HL II. 1657. A m. kir. VIII. hdt. parancsai, 1944. nov.

⁵¹ HL VKF. 1944. I. oszt. napló 1723/Főv. hdm.

⁵² Tibay Géza (Jánok, 1918 – Balassagyarmat, 1994) főhadnagy, 1944. augusztus 21-én megsebesült, majd a 20. hadosztályparancsnokság állományába került, mint személyi tartalék. Részt vett az október 15. után kibontakozott harcokban a Tisza mentén és a Duna–Tisza közén, majd november 14-én betegszabadságolták Balassagyarmatra. In: GERE József: *Békében, háborúban. A balassagyarmati 23./II. gyalogzászlóalj története (1939–1945)*. Nagy Iván Könyvek 15, Balassagyarmat, 2004. 273.

⁵³ GERE i. m. 209.

⁵⁴ Boldus György (Kecskemét, 1900. febr. 27. – Egyesült Királyság, Rochdale, 1978. szept. 23.) alezredes, In: *Boldus Györgyre emlékezünk*, online: vitezirend.co.uk/hireink/boldus-gyorgy-kiralyi-honved-ezredesre-emlekezunk-a-rochdale-i-temetoben. Utoljára látogatva: 2025.09.04.

parancsnoka vezetésével egy harccsoportot szerveztek a város védelmére. Boldus alezredes Nagykőrösön talált egy páncélromboló szakaszt és több száz csellengő honvédet, akikkel megerősítette csoportját és megszervezte a város körvédelmét.⁵⁵

Nagykőrös bevétele november 1-én

A november 1-re virradó éjjel a von Uslar-Gleichen csoport sikeresen kitört a bekerített Kecskemétről és Nagykőrös felé vonult vissza, hogy egyesüljön a 24. német páncélos hadosztállyal. Kecskemét ezzel végleg szovjet kézre került. A szovjet 46. hadsereg támadása új lendületet kapott, és a felszabadult erőkkel Cegléd, és a Cegléd előterében lévő Nagykőrös ellen fordultak. A várost szinte egész nap tűzérési tűzzel, illetve légi úton támadták. A Boldus-csoport a beérkező német 23. páncélos hadosztály részeinek támogatásával kezdetben sikeresen hátrította el a támadásokat.⁵⁶

A harcokat rendkívüli mértékben nehezítette a szovjet légierő teljes fölénye. A szovjet repülők folyamatosan bombázták Nagyköröst, a Ceglédi utat és a vasúti csomópontokat, lassítva a csapatmozgásokat és szinte teljesen megbénítva a vasúti utánpótlást.⁵⁷ A magyar csapatok a vadászvédelem és a megfelelő légvédelmi eszközök hiánya miatt felülről éppoly védtelenek voltak, mint a harcokcsikkal szemben.

Ezen a napon a német hadvezetés formálisan is átvette az irányítást. A Lajosmizse nyugat – Monor kelet – Aszód kelet vonaltól nyugatra küzdő csapatokat (beleértve az 1. huszárhadosztályt és a VII. hadtestet) a német III. páncélos hadtest parancsnokságának, míg az ettől keletre lévőket az LVII. német páncélos hadtestnek rendelték alá.⁵⁸ Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a magyar hadtestparancsnokságokat kiiktatták a vezetésből, és a magyar hadosztályokat vagy azok maradványait közvetlenül a német hadtestparancsnokoknak rendelték alá.

Nagykőrös eleste és a Botond-csoport sorsa

November 2-án a szovjet nyomás tovább fokozódott, és Nagykörösre aznap délután bevonultak a szovjet csapatok. A 20. gyaloghadosztály, amelynek harcos létszáma ekkorra már csak körülbelül 800 főre csökkent, a Nyársapát vasútállomás – Törtel vonalat tartotta.⁵⁹

Botond László alezredes, a losonci 23/I. zászlóalj parancsnokának harccsoportja Törtel község területén utcai harcokba keveredve vonult vissza, és csak pár kilométerrel északabbra tudott új állást foglalni. Az ekkorra már legendássá vált alezredes

⁵⁵ DÁLNOKI VERESS i. m. 231.

⁵⁶ HL VKF 1944. I. oszt. napló, nov. 4.

⁵⁷ HL KSZV Napló 1944. november

⁵⁸ HL VKF 1944. I. oszt. napló 2243/Főv. hdm.

⁵⁹ DÁLNOKI VERESS i. m. 232.

harccsoportjához folyamatosan csatlakoztak más alakulatok maradványai, így létszáma közel 800 főre duzzadt. Az alezredes egy Kecskeméten talált, majd katonáival megjavított Toldi típusú harckocsit használt mozgó harcálláspontként.⁶⁰ Ezzel a járművel személyesen tudta ellenőrizni kiterjedt védőkörletét, és a harckocsi lövegével, valamint a rá felkapaszkodott géppisztolyosokkal avatkozott be a legkritikusabb pontokon, jelentősen növelve a szorongatott helyzetbe került védőszakaszok tűzerejét. A harckocsi rádiója kiváló összeköttetést biztosított számára a védelem szervezéséhez. Ugyanakkor ezen a napon vált világossá az is, hogy a szovjet előretörés a 20. gyaloghadosztályt el fogja vágni Budapesttől.⁶¹

A magyar 3. hadsereg felbomlására utaló jel volt továbbá az a jelenség is, hogy éjszakánként a gyalogság egy része, főként a néhány hónapos, vagy csak nyolcheetes kiképzésben részesült póttartalékosok, elhagyták állásaikat, és a civil lakosság között próbáltak egyenruhájukat és fegyverzetüket elhagyva elvegyülni. Ez a probléma a harcedzettebb, nagyobb harci tapasztalattal rendelkező alakulatrészeknél, mint amilyen a Botond-csoport magja volt, nem jelentkezett ilyen élesen. Ezt a németek is felismerték, ami a következő napok döntéseit is befolyásolta.

A védelem összeomlása és a visszavonulás Ceglédig (november 3–4.)

A harcok utolsó két napja a magyar 3. hadsereg, mint szervezett erő teljes felbomlását hozta. A védelem súlypontja Ceglédre helyeződött, de a várost és környékét már csak a német 23. és 24. páncélosadosztályoknak alárendelt, harccsoportokká zsugorodott magyar alakulatrészek védték. A német parancsnokság döntést hozott a leginkább leharcolt magyar seregtestek kivonásáról,⁶² miközben a Vörös Hadsereg a „Háromváros” térségében található német–magyar védelem végleges felszámolására készült.

November 3-án a védelem központja Cegléd városába helyeződött. A német 24. páncélosadosztály parancsnoka (von Nostitz-Wallwitz vörgey.⁶³) a magyar 20. gyaloghadosztály parancsnokát (Tömöry Jenő vörgey.) bízta meg a Ceglédtől keletre és nyugatra húzódó vasútvonal védelmével. A feladat végrehajtására Botond alezredes csoportját (két zászlóaljjal és három üteggel) a várostól keletre, míg Szabó Géza ezredes⁶⁴ csoportját (egy zászlóaljjal és egy üteggel) a várostól nyugatra rendelték

⁶⁰ GERE i. m. 210.

⁶¹ SZABÓ – SZÁMVÉBER i. m. 135.

⁶² HL VKF 1944. I. oszt. napló 3621/Föv. hdm.

⁶³ Gustav Adolf von Nostitz-Wallwitz (Német Birodalom, Oschatz, 1898. júl. 11. – Német Birodalom, Eckernförde, 1945. máj. 31.) vezérőrnagy, 1944. augusztus 1-jén kinevezték a 24. páncélosadosztály parancsnokává. 1944. őszén a hadosztályt vezette a magyarországi harcokban. 1944. november 9-én vezérőrnaggyá léptették elő. In: *Lexikon der Wehrmacht*, online: lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/N/NostitzWallwitzGustavAdolfv-R.htm Utoljára látogatva: 2025.09.04.

⁶⁴ Szigeti Szabó Géza (Kassa, 1896. nov. 24. – USA, 1952. dec. 11.) ezredes, 1943. október 1-től a 2. székely hegyi tüzérszázadosztály parancsnokaként tevékenykedett fogságba eséséig. In: BEREKMÉRI Árpád-Róbert:

a Cegléd-Szolnok vasútvonal töltése mentén kijelölt védelmi vonalba.⁶⁵ Ezzel a 20. gyaloghadosztály, mint önálló harcászati egység gyakorlatilag megszűnt, részét német parancsnokság alatt, széttagoltan vetették be.

Ezzel egyidőben a szovjet támadó ékek már mélyen behatoltak a Duna–Tisza közére, és elérték a főváros külső védőövének számító Attila-vonalat. A 4. gárda-gépesítethadtest csapatai hat kilométerre megközelítették Budapestet Soroksártól keletre, és elfoglalták Üllőt és Vecsést is. A német ellenlökések miatt a nap végére kénytelenek voltak néhány kilométerrel visszább vonulni. A harcok súlypontja a Vecsés–Monor-útvonalra helyeződött át, amely a Budapestre vezető legfontosabb útvonalak egyike volt.⁶⁶ A Duna–Tisza közén a magyar csapatok számára a helyzet teljesen áttekinthetetlenné vált; a védelem nagy hézagokkal, mélység nélkül, támpontok (községek, útkereszteződések) megszállására korlátozódott. A szovjet gyalogság lekötötte ezeket a támpontokat, míg a páncélosaik a hézagokon keresztül szinte akadálytalanul nyomultak előre a védők hátában a főváros felé, abban a hitben, hogy a fővárost védő Attila-vonal védelmi rendszere üresen áll.

November 4.: a 20. gyaloghadosztály kivonása és a harcok vége a térségben

A németek, látva a magyar csapatok állapotát és felismerve a Botond-csoporthoz hasonló, harcolni akaró magyar alakulatok megbízhatóságát, november 4-én döntő lépésre szánták el magukat. A német LVII. páncéloshadtest-parancsnokság intézkedett, hogy a 20. gyaloghadosztályt pihentetés és feltöltés céljából vonják ki az arcvonalból. A hadosztály hadra fogható és harcolni akaró részét, amely lényegében a Botond László alezredes által vezetett, Szabó ezredes csoportjának maradványaival megerősített csoportot jelentette, a német 24. páncélosadosztály alárendeltségében az arcvonalban hagyták.⁶⁷ A 20. gyaloghadosztály többi részét Rád, Penc és Sződ területére vonták vissza, a hadosztályparancsnokság november 6-án Szödre települt. A szétszóródott katonák gyűjtésével a másik harccsoport-parancsnokot, Boldus György alezredest bízták meg.

Ezen a napon a szovjet Sumilov⁶⁸ hadseregcsoporthoz friss erők bevetésével folytatta támadását, és Abony és Szolnok között tért nyert. A 25. gárda lövészhadtest és a VII. román hadtest áttörte a német 4. SS rendőr páncélgránátos hadosztály

.....
A marosvásárhelyi magyar királyi 27. székely honvéd könnyű hadosztály tiszti és altiszti kara, 1940–1945. Online: hungarianarmedforces.com/berekmeri27.htm Utoljára látogatva: 2025. 09. 04.

⁶⁵ DÁLNOKI VERESS i. m. 232.

⁶⁶ SZABÓ – SZÁMVÉBER i. m. 136.

⁶⁷ GERE i. m. 210.

⁶⁸ Mihail Sztjepanovics Sumilov (Orosz Birodalom, Verhtecsenszkoje, 1895. dec. 5. – Szovjetunió, Moszkva, 1975. jún. 28.) vezérezredes, Magyarországon a 7. gárdahadsereg parancsnokaként a debreceni és a budapesti hadműveletben vett részt, 1945 elejétől hadserege Szlovákia területén harcolt. In: SZABÓ i. m. 1062.

védelmét, és elfoglalta Szolnokot, Abonyt és végül Ceglédet is.⁶⁹ A német IV. páncélos hadtest estig az Újszász–Tiszasüly vonalig vonult vissza.⁷⁰ A SZTAVKA, látva, hogy Budapest menetből való bevétele megvalósíthatatlan, leállította a 46. hadsereg támadását, és elrendelte, hogy a 2. Ukrán Front többi hadserege is keljen át a Tiszán egy szélesebb arcvonalat jelentő, bekerítő hadművelethez.

Ezzel a magyar 3. honvéd hadsereg egyhetes véres küzdelme a „Háromváros” térségében véget ért. Az offenzíva kezdetén még több hadosztályból álló hadsereg november elejére teljesen felbomlott. Maradványait vagy kivonták, vagy kisebb harccsoportokként német hadosztályoknak rendelték alá.⁷¹ A 2. Ukrán Front, a tervezettnél lassabban és súlyos veszteségek árán haladt csak előre, és kitűzött hadműveleti célját nem érte el: ugyan áttörte a magyar 3. hadsereg Duna–Tisza közti védelmet, elfoglalta Kecskemétet (november 1.), Nagykőröst (november 2.) és Ceglédet (november 4.), és megközelítette Budapestet, de a főváros menetből való bevitelét nem tudta teljesíteni. Ugyanakkor megteremtette a feltételeket a főváros 52 napig tartó ostromához.

Értékelés és következtetések

A magyar királyi 3. honvéd hadsereg 1944. október végi, november eleji harcai a „Háromváros” térségében a második világháború magyarországi hadszínterének egyik legtragikusabb és leginkább egyenlőtlen küzdelme volt. A hadsereg egy hét leforgása alatt gyakorlatilag megsemmisült. A vereség okai összetettek, magukban foglalják a nyomasztó szovjet erőfölényt, a magyar csapatok súlyos ellátási hiányosságait és a szövetséges német vezetés stratégiai és taktikai hibáit.

A Vörös Hadsereg a támadásban mintegy 27 seregettestet vetett be, köztük két teljesen friss, közel 400 harckocsival rendelkező gárda-gépesíthadtestet. Ezzel szemben a teljes német–magyar erő II (3 német páncélos hadosztály, 2 német páncélgránátos hadosztály, 2 magyar hadosztály, egy magyar lovas hadosztály egy tartalék- és 2 pót hadosztály), nagyrészt leharcolt seregettestből állt.⁷² A szovjetek abszolút légi fölénye megbénította a földi csapatmozgásokat és az utánpótlást, a magyar vadászvédelem és légvédelem korlátozottan volt csak bevetendő. A szovjetek harcéljárása – a gyalogsággal lekötött támpontok közötti hézagokban áttörő, mélyen a védelem hátába nyúló páncélosékek alkalmazása – rendkívül hatékonynak bizonyult a mélység nélküli, vonalas védelemmel szemben.

A magyar 3. hadsereg hadosztályainak jelentős részét alig kiképzett állományral rendelkező, haditapasztalat nélküli pótalakulatok alkották (pl. 5. és 8. póthadosztály), amelyek a páncélos tömegtámadás hatására a legtöbb esetben állásaikat

⁶⁹ HL VKF 1944. I. oszt. napló, nov. 4.

⁷⁰ SZABÓ – SZÁMVÉBER i. m. 137.

⁷¹ HL VKF. 1944. I. oszt. napló 3621/Főv. hdm. VII. hdt. pság.-nak a hdm. területről való kivonása tbn.

⁷² DÁLNOKI VERESS i. m. 242.

feladva visszavonultak. A csapatoknál súlyos hiány mutatkozott modern páncéltörő fegyverekből, ami védtelenné tette őket a szovjet harckocsikkal szemben. A Horthy-proklamáció utáni politikai zűrzavar és a folyamatos visszavonulások hatással voltak a morálra, ami a pótalakulatoknál gyakran tömeges szökésekhez vezetett.

Friessner vezérezredes, a Dél Hadseregcsoporthoz tartozó parancsnok, dálnoki Veress Lajos értékelése szerint alábecsülte az ellenség erejét, támadásának idejét és vezetési technikáját is, intézkedéseivel pedig állandóan elkésett. A Szeged irányába tervezett saját támadásuk teljesen irreális volt, és hamis biztonságérzetbe ringatta a parancsnokságokat. A német páncélos hadosztályokat nem összpontosítva, hanem egyenként, „tűzoltó” jelleggel, a rések betömésére vetették be, így azok hatékonysága elmaradt a várttól és hamar felőrlődtek a helység harcokban. A magyar szövetségesek félrevezetése és a magyar parancsnokságok fokozatos kiiktatása a vezetésből (a zászlóaljnál magasabb magyar egységeket német parancsnokok alá rendelték) aláásta a bizalmat és a védelem szervezettségét. Fretter-Pico altábornagy, a seregcsoporthoz tartozó parancsnok maga is tisztában volt a helyzet reménytelenségével, felismerve, hogy a magyar póthadosztályok alkalmatlanok a túlerő elleni harcra, és további német támogatásra sincs remény az Ardenneknél készülő offenzíva okán.

Összefoglalva, a magyar 3. honvéd hadsereg harca a „Háromváros” térségében egy eleve reménytelen küzdelem volt egy nyomasztó túlerővel szemben. A hadsereg felbomlása törvényszerű volt, azonban a különböző alakulatok teljesítménye jelentős eltéréseket mutatott. Míg a gyengén kiképzett póthadosztályok gyorsan szétesésszerűen felbomlottak, a harcedzett seregtestek és a maradványaikból létrehozott rögtönzött harccsoportok a végsőig kitartottak, emberfeletti küzdelemben lassítva a Vörös Hadsereg előrenyomulását Budapest felé.

Felhasznált források

Hadtörténelmi Levéltár

M. Kir. Honvédség és Csendőrség csap. ag. jegyzék 1919–1945:

M. kir. 3. honvéd hadseregparancsnokság 1943–1945, II. F. 1454.

II. 1657. m. kir. 1. honvéd huszárhadosztály 3. doboz

II. 1719. m. kir. 1. honvéd lovashadosztály gépkocsizó vonat-pótosztály 91. doboz

KSZV (Központi Szállítás Vezetőség) I. 94. 3. dob. 1944.09.26–11.07.

M. Kir. Honvéd Vezér Főnökének iratai:

1. oszt. napló, október–november

M. Napló 1944. október–november

Fővezérség hadműveleti tájékoztatója 1944. október–november

Felhasznált irodalom

- BABUCS Z. – MARUZS R. – SZABÓ P.: *„Légy győzelmek tanúja...” A kecskeméti magyar királyi „Zrínyi Miklós” 7. honvéd gyalogezred a második világháborúban.* Püldo, Debrecen, 2008.
- CSIMA J. (szerk.): *Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és báborús tevékenységének tanulmányozásához (1938–1945).* Honvédelmi Minisztérium Központi Irattár, Budapest, 1961.
- DÁLNOKI VERESS L.: *Magyarország honvédelme a II. világháború előtt és alatt (1920–1945)* III. kötet. München, 1972.
- GERE J.: *Békeben, báborúban. A balassagyarmati 23./II. gyalogászlóalj története (1939–1945).* Nagy Iván Könyvek 15, Balassagyarmat, 2004.
- JAKUS J.: *A magyar királyi Honvédség IV. önálló hadteste és a belőle kifejlesztett 3. hadsereg működése 1944. szeptember 2-től október 5-ig terjedő időszakban,* Egyetemi Doktori Értekezés, Budapest, 1997.
- JENTZ, T. L.: *Die deutsche Panzertruppe, 1943–45.* Band II. Wölfersheim-Berstadt, 1999.
- KISSEL, H.: *Die Panzerschlachten in der Pussta.* Neckargemünd, 1960.
- ORTUTAY Gy. (Főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon II.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- RAVASZ I.: *Magyarország és a Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban.* Püldo, Nagykovácsi, 2003.
- SIPOS P. (szerk.): *Magyarország a második világháborúban, Lexikon A–ZS.* Petit Real, Budapest, 1997.
- SZABÓ P. – SZÁMVÉBER N.: *A keleti hadszíntér és Magyarország, 1943–1945.* Püldo, Nagykovácsi, 2009.
- SZABÓ J. (szerk.): *Hadtudományi lexikon II. (M–Zs).* Magyar Hadtudományi Társaság, Budapest, 1995.
- SZAKÁLY S.: *A magyar katonai felső vezetés 1938–1945.* Ister, Budapest, 2003.
- SZÁMVÉBER N.: *Nehézpáncélosok, A német 503. nehézpáncélos-osztály magyarországi harcai.* Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok, Budapest, 2000.

Rezümé

Tanulmányomban a magyar királyi 3. honvéd hadsereg 1944. október 29. és november 4. közötti védelmi harcait elemzem a Duna–Tisza közén, a stratégiai fontosságú „Háromváros” (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd) térségében. Bemutatom a Budapest menetből történő elfoglalására induló szovjet 2. Ukrán Front offenzíváját, valamint az azgal szembenálló, hiányos felszerelésű és főként pótalakulatokból álló magyar–német erők küzdelmét. A munka részletezi a védelem összeomlásának katonai okait, a parancsnoki döntéseket, valamint az olyan, helyi szinten jelentős ellenállást kifejtő harccsoportok tevékenységét, mint például a

Botond-csoport. Bár a magyar 3. hadsereg a nyomasztó túlerővel szemben felmorzsolódott és a térség elveszett, az elkeseredett utóvédharcok megakadályozták a magyar főváros azonnali szovjet bevételeét, jelentősen lassítva ezzel a Budapest körüli ostromgyűrrű kialakulását.

Kulcsszavak: magyar királyi 3. honvéd hadsereg, második világháború, „Három város”, alföldi harcok, szovjet offenzíva, hadtörténet

Abstract

The Battles of the Royal Hungarian 3rd Honvéd Army in the “Three Cities” Region, October 29 – November 4, 1944

In my study, I consider the defensive operations of the Royal Hungarian 3rd Honvéd Army between October 29 and November 4, 1944, in the region between the Danube and Tisza rivers, specifically in the strategically important area of the ‘Three Cities’ (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd). I present the offensive of the Soviet 2nd Ukrainian Front aimed at capturing Budapest on the march, as well as the struggle of the opposing Hungarian-German forces, which were ill-equipped and consisted mainly of reserve units. I provide details about the military reasons for the collapse of the defense, the command decisions, and the activities of battle groups (such as the Botond Group) that offered significant local resistance. Although the Hungarian 3rd Army was crushed by the overwhelming superior force and the region was lost, the desperate rearguard actions prevented the immediate Soviet capture of the Hungarian capital by significantly slowing down the formation of the encirclement ring around Budapest.

Keywords: Royal Hungarian 3rd Honvéd Army, World War II, „Three Cities”, battles on the Great Hungarian Plain, Soviet offensive, military history

MŰHELY

FRANCESCO ZORZI

Három ének az egész világ harmóniájáról (részlet)

Vecsernyés Áron (ford.)

*Bevezetés**Előszó a velencei Francesco Zorzi a mindenség harmóniájáról írt három részes munkájához, VII. Kelemen pápához*

Szentséges Atyám, nem kevésység vagy emberi indíttatás, hanem a jószándék, sőt a magasztosabb lélek vezet arra, hogy a kevésbé megvilágosodottak számára megpróbáljam meggyújtani ezt a kis lámpást, bármilyen legyen is az. Bizonyára nem új világosság, mindazonáltal olyan, amely a mindent megvilágító fényből ragyog alá. [Az a szándékom,] hogy Urunk csűrjébe az ő bőséges aratásából hozzak legalább kisebb kévéket a szűkölködők táplálására, amelyeket talán az Úr parancsára más aratók a későbbiek számára meghagytak.¹ Ezekből kicsépeztük a búzát, persze nem az újat, hanem a régit, új formába rendezve, és új módon feldolgozva, kétségtelenül nem a ciszternák megcsappant vizével,² hanem a bölcsesség jobb és egészségesebb vizével, melyből ha valaki iszik, „örök életre buzgó víznek kútfeje lesz ő benne”. Ezt a vizet itták ők, akik miután valóban Isten fiaivá váltak, elsőként fektették le az Evangélium tanításának alapzatát. E világ bölcsességét ostobaságnak gondolták³, amely a maga erejére és emberi következtetésekre támaszkodik; [hiszen] akik a földi bölcsességet követik, nem engednek semmilyen igazságnak, csak azoknak, amelyeket szillogizmusok módján kimutathatóknak hisznek.

Csakhogy azok az összetett következtetések, amelyek gyökerestül az érzékekre épülnek, nem képesek elérni a Teremtő szellemi és osztatlan természetéig (ahogy Proklos állítja⁴). De ezek a következtetések nem képesek megismertetni még az alacsonyabb rendű természet jellemzőit, hatásait, vagy azok állapotát sem (ahogy mondják). Mert ezeknek az okai – amelyekből úgy vélik, kikövetkeztethetik azokat a saját érveik alapján – a halandók számára teljesen ismeretlenek (amiben mind egyetértenek). Ezen felül, minthogy az érzékekből indulnak ki, amelyek hamisak

¹ Vö. Giovanni Pico della Mirandola: *A végső boldogság hét lépcsőfoka. Bevezetés a keresztény kabbalába (Heptaplus)*, ford. Frazer-Imregh Monika. Budapest, Szenzár, 2025, 15.

² Itt az ortodox kereszténységen kívüli szektákra céloz.

³ Vö. 1Kor 3, 19.

⁴ Proklos: *Commentarium in Timaeum*, I, 358.

(ahogy az élisi Pyrrhón⁷ több módon bizonyította),⁶ semmiféle tiszta igazságot nem nyújthatnak számunkra.

Tehát, ami az isteni dolgokat illeti, amelyeket orákulumokhoz kell hasonlítani (ahogy Platón mondja⁷), az ily módon összetett és a hamis érzékekből levont következtetéseket el kell hagyniuk azoknak, akik az érzékek bűvkörében forognak, és azoknak, akik tanításuk végső határaiként azokat a dolgokat szabták meg, amelyek a cselekvésben a változásnak alávetettek, továbbá akik mindent bizonyos axiómák révén igyekeznek összefoglalni és elvégezni, amelyeket lehetetlennek gondolnak megcáfolni.

Viszont ezek az emberek kinevetik az előttük rejtve maradt szent dolgokat, amelyek annál magasabbak, minél magasabbra bátorodik az ember a szívét felemelni, miután a szent dolgok egyedül az isteni fény által mutatkoznak meg, a vetélkedést megvetik, csendre vágnak, a gőgösöket és a világ bölcseit elutasítják, a szerényeket és a szívükben alázatosakat magukhoz ölelik és táplálják, egészében kinevetik az emberi érveket és következtetéseket.

Mert az istenségnek nincs semmiféle oka, és semmi nem előzi azt meg, amiből bármi más bizonyítható volna. Ezért, ahogy az Areopagita tanúsítja,⁸ az isteni dolgokhoz való felemelkedés olyan mértékben megengedett az ember számára, amennyire az isteni beszéd⁹ sugara beléhatolt, amely csak a megtisztult elmék előtt mutatkozik meg. Ennélfogva, ha a beavatatlanok, hogy a legkisebb szikráját is megláthassák az isteni dolgoknak, minden erejükkel küszködtek, hogy a lelküket elhomályosító dolgokat megszüntessék, mennyivel inkább kell kutatniuk minden erejükkel a lélek megtisztulását azoknak, akikre rábízták a szent ígét¹⁰ és a legmagasabb dolgok szentségeit?

A brahmanok senkit nem engedtek bölcsességük közelébe, ha az nem maradt távol a bortól és a hústól, és mindenek felett a bűnöktől, hogy ugyanezt az Istent, akit megérteni kívántak, szent társalgásaik révén elérjék. Ugyanezt tanította az első-indiaiaknak Phraótés,¹¹ ha Philostratosnak hihetünk.¹² A pythagoreus Lysidész is Hyparchosnak írva azt tanítja,¹³ hogy a leghitелlenebb dolog nyilvánossá tenni az

⁵ Az élisi Pyrrhón (ie. 360–270), a szkeptikus filozófia megalapítója. Nagy Sándor kíséretében Indiában járva ismerkedett meg a gümnoszofisták és a perzsa mágusok tanításaival. Nem hagyott hátra írásokat, filozófiáját tanítványa, Timón örökölte meg, melynek alapelvei a véleményformálás mellőzése (*aphasia*), a tartózkodás az ítéletektől (*epoché*) és a közömbösség vagy kikököszmentetlenség (*ataraxia*).

⁶ Caesareai Eusebios: *Praeparatio evangelica*, 14, 18. Diogenész Laertios: *Vitae philosophorum*, 9, 61.

⁷ Platón: *Timaios*, 72d.

⁸ Pseudo-Dionysios Areopagitis: *De divinis nominibus*, 1, 1–2.

⁹ *Divina eloquia*, azaz a Szentírás. A megfogalmazást a hermetikus utalások miatt tartottuk meg.

¹⁰ Ismét, *divina eloquia*.

¹¹ I. században élt indoparthus király, akit Philostratos Tyanai Apollóniosról írott művében (Philostratos: *Vita Apollonii*, 2, 29–31) említ.

¹² Philostratos: *Vita Apollonii*, 2, 26.

¹³ Valójában a Kr. e. a VI–V. században élt Metapontumi vagy Sybarisi Hippasos nevű pythagoreus filozófusról van szó. A név fenti rontott formája már Alexandriai Kelemennél is így található (*Stromata*, V, 58), Zorzi forrása azonban inkább Iamblichos: *De vita Pythagorae*, 17, 75.

igaz filozófia titkait, amelyek tudniillik a szenttől áthatottak, azoknak, akik nem is álmodhatnak a lélek megtisztításáról.

Sem a hályog takarta és gyulladt szem nem láthatja a túl nagy fénnel ragyogó dolgokat (ahogy e példát Hieroklés a régiek kincsestárából, akik ezt az utat követék, felhozta),¹⁴ sem az, aki újonnan lett híve a szent dolgoknak, és nem nyert megfelelő beavatást, nem fogja megtapasztalni ezen isteni fénysugarakat, hiszen senki nem képes éles fénybe tekinteni, ha hirtelen felkeltik álmából. Így tehát a léleknek hozzá kell szoknia a nemes munkához, és lépésenként kell megtisztulnia, míg az isteni fény be nem világítja, és a bennünk lévő értelmünk (ahogy Plótinus mondja)¹⁵ ki nem árad, amely a lelket az Atya és az igazi fény felé fordítja, és vegyítetlenül¹⁶ áthelyezi a Teremtő értelmi dolgai közé.

Fényét – Proklos szerint¹⁷ – szintén a fényhez kell kapcsolnia, nem olyasféléhez, amely a tudományokra korlátozódik, hanem egy gyönyörűbb, egyöntetűbb fényhez. Ennek révén egyesültek Istennel Ábrahám, a kiválasztott törzsek fejei, és az igaz bölcsesség tudói, akik megistenülvén hirtelen a magasba ragadtattak, hogy felfogják ezt a fényt, amelyet, mivel a halandóktól igen távol van, a sötétben tapogatózó zsidók botránynak, a hitetlen pogányok pedig ostobaságnak és bűnösnek gondoltak.¹⁸ Azonban amikor szemük megvilágosodott, meglátták a leggyönyörűbb ragyogást, minden kincsek és a legteljesebb bölcsesség kincsestárát. Így tehát nagy buzgalommal, teljes szívből igyekeztek védelmezni azt, akár saját életük árán is. Ezek a kincsek (ahogyan Pál tanítja),¹⁹ nem a filozófia segítségével, azaz az emberek által áthagyományozva, de nem is üres szofizmákkal lelhető meg, hanem ezáltal a fény által tárulnak fel, amelyen keresztül, a fényből a fény felé felemelkedve alakulunk át annak a képmásává, aki az Atya fényessége és az Ő igaz képmása.

Miután a megvilágosodottak száma, akik képesek befogadni ezt a ragyogó fényt, igen csekély, úgy vélem, hogy azokat, akik egy ilyen beavatásra vágnak, végig kell vezetni ezeken az utakon, amelyeken keresztül könnyebben felkészülhetnek, hogy befogadják e magasságos fényt. Ezek az utak kétség kívül a láthatótól Isten láthatatlanságáig vezetnek azon harmonikus összhangzat és hasonlatosság²⁰ alapján, amivel a legnagyobb egyetértésben bírnak egymás iránt.

Ezért a könnyebb eligazodás kedvéért helyénvalónak ítéltük, hogy tárgyaljuk mindkét világ és az Első Ok²¹ összhangját és mindennek a rendjét, vagyis mindazon dolgokét, amiket mindkét világ (miként azokat az Első Októl befogadják) a legnagyobb harmóniában tartalmaz. Hogy ezt megtegyük, számos út megjárására kell

¹⁴ Hieroklés: *Commentarium in aureum carmen Pythagorae*, bev.

¹⁵ Plótinus: *Enneades*, V, 8, 10.

¹⁶ Azaz tisztán, egylényegűen.

¹⁷ Vö. Proklos: *Commentarium in Timaeum*, I, 302.

¹⁸ 1Kor 1, 23.

¹⁹ Kol 2, 8.

²⁰ *Cognatio*. Nehéz egy szóval visszaadni, az „együtt születésből”, „vérrokonsgból” adódik másodlagos jelentésként az összhangzás és a hasonlóság.

²¹ *Archetypus*. Isten, az Ősminta, mindennek eredete.

vállalkoznunk, és ennek érdekében igénybe kell vennünk a tudományok minden mesterségbeli segédletét:²² a fizikáét, az aritmetikáét, az asztronómiáét, a geometriáét, a zenéét és a mennyei dolgokét.

Így ha az érzékeket illető tanításoknak járunk utána, a peripatetikusok fognak minket támogatni az érzékelhetőről szóló tanításukkal. Ha az égi dolgok után kutatunk, a csillagászok előadásaira fogunk támaszkodni. Ha a természetes dolgok harmóniáját kutatjuk, a titkosabb filozófusok felé vesszük utunkat. Ha a csillagok változatosságát tárgyaljuk és azt, ami a különböző aspektusokból, mozgásokból, hangokból és hangzatokból adódik, nyomban a zenei elvek nyújtják a megoldást. Ha a felsőbb értelmeket, és az égfölötti titkokat próbáljuk valahogy megmagyarázni, az előbbieket mellőzve és a *vestibulum*ban²³ hagyva, a prófétákhoz és a szentekhez fordulunk, akiknek különleges ajándék által megadatott, hogy ismerjék az élő Isten titkait – vagy azt a fényt hívjuk, amely mindent megvilágít, és a legjobb tanítója ezeknek a tanoknak.²⁴

Ha azonban valamiképpen ezen látható dolgoktól fel kívánunk emelkedni a mennyek bensejébe és a földöntúli valóságokhoz, (felhagyva a bolyongással) ez lesz számunkra az egyedüli út: a számokon keresztül, amelyek révén az alsóbb létezők a felsőbb létezőkhöz hozzákapsolódva a köztük levő arányosság vagy analógia²⁵ folytán gyönyörűen feltáruznak a szemlélő számára, és a kölcsönös megfelelések és a bennük rejlő erő révén igen könnyű utat mutatnak azoknak, akik velük dolgoznak.²⁶ Mert minden dolog számok szerint van elrendezve, és ezért a számok annyira sajátjai mindennek, hogy semmi nem állhat útjukba. Hiszen hasonlóak lévén a felsőbb létezőkhöz, mint azok rokonai a mennyekig emelkednek, másfelől viszont otthon érzik magukat az érzékelhető dolgok között is, ezért aztán különböző természeteket és létmódokat öltenek fel.

Ugyanis a szám, amely (ahogy Proklos mondja)²⁷ mindig ugyanúgy létezik, mindazonáltal más a hangban, más az arányosságban és analógiában, más a lélekben és az észben, és más az isteni dolgokban, tehát ami [egyfelől] a teremtett létezőkhöz kötött, azt [másfelől] a legfüggetlenebbnek és Istenhez közel állónak találjuk. Themistios²⁸ és Boëthius²⁹ pedig, amikor az alacsonyabb rendű létezőkről beszélnek, oly nagyra tartják a számokat, hogy úgy vélik, nélkülük senki nem képes helyesen művelni a filozófiát. Valóban, a pythagoreusok közül mindannyian, illetve az akadémikusok, de mindenek előtt a titkosabb teológusok mindenütt ünneplik és tisztelik a számokat, és nem ok nélkül, mert ahogy a babiloni Avenzoar tanítja:

²² Az eredetiben: *remedia*, gyógyírek szerepel.

²³ *Vestibulum*ban – az előtérben, az előcsarnokban.

²⁴ Tehát Krisztust.

²⁵ Az itt szereplő *proportio* egyszerre jelenti az arányosságot és az analógiát.

²⁶ *Operantibus*. Tipikusan a mágikus operációk igéjét használja.

²⁷ Proklos: *Commentarium in Timaeum*, 3, 26.

²⁸ Themistios: *In Aristotelis libros de anima paraphrasis*, 5, 3, 11–12.

²⁹ Boëthius: *De institutione arithmeticae*, I, 2.

„Aki megtanult számolni, az mindent megfelelően ismer.”³⁰ Ezt Platón is megerősíti, amikor az *Epinomidés*-ben kijelenti,³¹ hogy ha valaki el kívánná venni a számokat az emberi természetből, úgy az [emberi természet] semmiképpen sem maradhatna bölcs vagy nagy tudású. A lélek ugyanis az ész nélkül semmit nem érzlelhet. A számok ismerete nélkül pedig senki nem írhatná le a létezőket. A tudományok és mesterségek³² ugyancsak semmivé lesznek, ha a számokat elveszük; és ami a legnagyobb dolog: a számok minden jó dolog okai, viszont semmilyen rossznak nem okai. Így hát az, aki a boldogságra törekszik, aki kutatni kívánja az égi és az isteni dolgokat, annak nagyon is jól kell ismernie a számokat.

Szükségszerű tehát, hogy a számok útjain és a harmónia rendjén kell keresztül haladnunk, ha helyesen és megfelelően kívánunk felemelkedni ezen alacsonyabb rendű létezőkön át a feljebbvalókhoz, utána pedig a legmagasabbakhoz. Mert minden megfelel egymásnak, elsősorban közös harmóniájuk által, mindazonáltal minden valami másnak felel meg, és más-más számok révén. Mindezt Orpheus megénekelte, utána Pythagoras tanította, és még a sztoikusok is elismerik, amikor arról beszélnek, hogy a világ egy bizonyos összhangot teremtő tudomány által lett teremtvé. Platón felveti, Porphyrios számos érveléssel támasztja alá, Iamblichos részletesen kifejti, Chalcidius, Proklos és tanítója, Syrianos úgyszintén, és mindahányan vannak az akadémikusok és a pythagoreusok iskolájából, saját képességeik szerint értelmezik, és igazolják azt az elképzelést, hogy a természetben semmi nincs a teremtet és teremtetendő dolgok közül, ami oly ősi vagy illő lenne, mint a harmónia, aminek a révén ennek a gépezetnek minden része összhangba kerül.

Az isteni próféták azonban a földi számokat maguk mögött hagyva az isteni számokba és a bensőbb titokba nyertek beavatást, sok olyan dolgon elmélkedtek, amiket nem szabad feltárni. Ezek közül a jobbakat a szívükbe zárták, hogy ne vétkezzenek,³³ néhány apró dolgot, amennyi megengedett volt számukra, átadtak nekünk, hogy elmélkedjünk rajta. Ezek közül Izajás mondja: „Láttam az Urat. Magas és fönséges királyi széken ült”³⁴, tudniillik az egész világ lakhelye fölött, melynek ege az Ő trónja,³⁵ amelyet betölt Teremtőjének dicsősége, amely az elrendezett fokozatok sorában a Teremtő isteni mintáival harmóniában fénylik. Innen van a Teremtő és munkája közti harmónia, és a kölcsönös szeretet éneke ezért hangzik két Szeráf váltakozó hangján, egymásnak szólva: „Szent, szent, szent a Seregek Ura, dicsősége betölti az egész földet,”³⁶ amely dicsőséget harmonikus arányosságban

³⁰ Az idézet közvetlen forrása Giovanni Pico della Mirandola *Oratiója* (36. bek.), amely szerint „Avenzoar” mondását az arab csillagász, Abumasar (Abū Mūsā Jābir ibn Hayyān, meghalt 806–816k.) hozza.

³¹ Platón: *Epinomidés*, 977e–978a.

³² *Artes*. Két szóban fordítottuk: a tudományok és mesterségek (az utóbbi a művészeteket is magába foglalja).

³³ Vö. Zsolt 119, 11. (Vulgata). Károli Gáspár ford.: „Szívembe rejtettem a te beszédedet, hogy ne vétkezzem ellened.”

³⁴ Iz 6, 1.

³⁵ Iz 66, 1.

³⁶ Izajás 6, 3.

minden egyes dolognak a hasonló számok révén adott át, amik szerint minden dolgot elrendezett.

Tehát a mennyei próféták ezen mértékekkel és a legharmonikusabb hangzatokkal átítatva a zengő számokat³⁷ és arányaikat a *vestibulum*³⁸ hagyva jobb és mennyei számokról bölcselkedtek: a természet nemein és formáin, sőt magukon a mintákon; az ideák minden fajtáján keresztül haladtak előre egy bizonyos rend szerint, amelyeket csak azok ismernek, akik [látomásban] látták őket. Efelé fordult Ezékiel, Izajás társa is, amikor a mennyei trónust megpillantotta, amelyet a héberek Merkavának neveznek, amely mennyei szolgálóból, a szeráfokból, az ofanimból, és a szent teremtményekből áll, és [ti. a Merkava] azért készült, hogy harmóniát hozzon; látomásának végeztével így szólt: „Kinézetük olyan mint הַאֹפַן בְּתוֹךְ הַאֹפַן ha-ofan betokh ha-ofán, azaz egy kerék egy [másik] kerék közepén.”³⁹ Hogy pedig most fordításunk [értelmezésével] folytassuk, azért, mert lakhelyünk, ez a világ kerek, és egy kerék közepében van, tudniillik az intelligibilis és legfelső szféráiban, ami az Ige, amely a világ fölötti kerék közepe, ahogy János mondja: „Ami benne megteremtett, az az élet volt.”⁴⁰ Benne, azaz az Igében, amelyben az Atya hordoz és táplál mindent, és amit János, az igaz próféta látott a kétcsúcsú Parnasszuson, tehát Krisztus szívében, ahol tudniillik az égi és az emberi természet két orma emelkedik.

Ugyanezt látta meg Mózes, ezen szentségek első kinyilatkoztatója a kétcsúcsú Sínai-hegyen, ami által Arábia nem csak nevében, hanem valójában is boldoggá lett.⁴¹ Onnan szemlélte Isten arcának (amelynek színe előtt gyakran beszélt) és a jövőben végbemenő dolgoknak a csúcsait. Azonban ezeket igen titkos rejtélyekkel leplezte a világ teremtésének [jelentésekben] gazdag és igen termékeny leírásában, miután érdemtelennek ítélte a durva és képzetlen tömeget mindkét világ titkaira. Mert nem szabadott megmutatni a legmagasztosabb fényt a nép homályos szemeknek, melyek oly gyengék, hogy nem szegezhetnék tekintetüket Mózesnek az isteni jelenléttől fénylő arcára, ha csak kendővel el nem takarta, hogy elnyomja a ragyogást, ahogy arra azoknak a hunyorgó szemeknek szükségük volt.⁴²

Így történetek elregélésének leplében adta át a legszentebb misztériumokat, a bölcséknek pedig meghagyott egy titkos helyet, hogy a leplet lerántva és [Mózes] arcát felfedve a legmélyebb bölcsességhez és a legmagasabb tanításhoz hozzáférjenek, hogy végre valahára szabadon elmélkedhessenek azon a kincsestáron, és végre a legalacsonyabb és látható dolgoktól a láthatatlanokig emelkedjenek ezeken a rokon számokon és harmonikus arányokon keresztül, melyek révén mind a héber, mind a keresztény bölcsék annak morális, allegorikus, illetve anagogikus értelmeit

³⁷ *Numeri vocales.*

³⁸ *Vestibulum* – bejárat, előcsarnok, fürdőben az öltöző.

³⁹ Ezékiel 10, 10. A héber idézet az első és második kiadásban hibásan szerepelt.

⁴⁰ János 1, 3–4.

⁴¹ *Arabia Felix* – „Boldog (Termékeny) Arábia”. A rómaiak az Arab-félszigetet a felszíne alapján három részre osztották: *Arabia Deserta* volt a homoksisivataggal borított része, *Arabia Petraea* a kősisivatagos, és *Arabia Felix* a déli, termékeny része.

⁴² Kivonulás 34, 33.

fedezték fel. Ezek révén mozgatják a felsőbb létezők az alsókat annál nagyobb hatásfokkal, amennyivel a természeti és mennyei dolgok kiválóbbak azoknál, amelyeket a művészet hoz létre.

Pythagoras ugyanis (Cicero és Boëthius szerint) e zene mesteri alkalmazásával nyugtatott meg egy őrzőgő ifjút úgy, hogy a hangnemet megváltoztatta.⁴³ Terpandros és a methymnai Arión a leszbosziakat és az iónokat, nem különben a Thébai Ismenias rengeteg embert gyógyított ki súlyos betegségéből dalaival. A kürtök és trombiták hangja is feltüzeli a katonák és lovaik lelkét. Macedóniai Sándorról Dión írja, hogy Timotheos zenéje annyira felizgatta, hogy szinte őrzőgő rohant a csatába.⁴⁴ Az áldozatra készülő Saul király örületét Dávid kitharája csendesítette el úgy, hogy korábbi nyugalmához visszatért, miután az [őt megszálló] gonosz démon, aki a harmóniától elerőtlenedett, elmenekült, hiszen azt nem viselhette, mintha ellensége volna.⁴⁵ Úgy hiszem, így került be az ének és a harmonikus hangok a szent áldozatokba a királyi próféta, a szent áldozatok igaz helyreállítója által, és azon atyák által, akik értették Istennek és a természetnek ezeket a titkait.

Tehát miféle erőt, milyen gyönyört kell a természeti és isteni dolgok összhangjában elgondolnunk? Az igazság, amely a dolgok megegyezése,⁴⁶ ezért rendkívül hatékony még akkor is, amikor az alsóbb rendű [ti. a földi] dolgokban nyilvánul meg, és azokat, akik nagy örömmel észlelik, a mondott gyönyörben részesítik. Az isteni dolgokban azonban annyira felvidítja és megindítja a lelket, hogy úgy tűnik, az teljesen átváltozik, főként a Dávid zsoltáraiban, amelyeket ugyan sokat ismétlünk, a jól elrendezett lelkek számára azonban ezek soha nem zavaróak, hanem gyönyörűségesek és nagy mértékben a javunkra válnak. Bennük ugyanis mintha az egész törvény⁴⁷ halk kíséretében énekelnének el mindkét világnak az Első Okkal együtt közös dallamait, és ez az a harmónia, amelyet a Messiás minden dologban helyreállított, és ahová örömteli léptekkel a Teremtőhöz az ő tökéletessé vált teremtménye visszatér. Nemcsak ez a királyi próféta olyan, hanem ahány szimbólumot csak adtak a Szentírás lapjai, azok is olyanok, hogy bennük csodálhatjuk az igaz harmónia és az istenség kiterjedt ismeretét, továbbá a többi tanítás mélyreható tudását.

Ki ne látná, hogy minden próféta be van avatva az igaz költészetbe? Ki ne ismerné fel Mózesnél, Ezékielnél és Jánosnál a mértani pontosságú mértékeket? És megint csak, [ki ne ismerné fel] Mózesnél, Ezékielnél, Dánielnél és Jánosnál a számok arányosságát, még Dávid zsoltáraiban és Salamontól az *Énekek énekében* is, sőt az Ó- és Újszövetség egész leírásában a tökéletes muzsika gyönyörűséges harmóniáját? Az Orpheus, Amphión és hasonlókénál fennköltebb zenének a harmóniáját

⁴³ Boëthius: *De institutione musicae*, I, I, ahol a Cicero-töredék is szerepel (*De consiliis suis*).

⁴⁴ Dión Chrysostomos: *De regno*, I, I.

⁴⁵ 1Sámuel 16, 16–23.

⁴⁶ *Convenientia* – egyetértés, megegyezés, összhangzás.

⁴⁷ Törvény: az Ószövetség.

értem ezen, amelyből mindenütt és lépten nyomon kortyolhatsz általuk mindkét igaz filozófia italából,⁴⁸ ha megtanultál rendesen bölcselkedni.

Ők tehát a vezéreink, akiket követnünk kell, ők az utánozandó mesterek, az ő mértékük szerint igyekszünk bármit is alkotni. Hiszen valóban, Legszentebb Atyám, amit sokan ránk hagytak, Mercurius,⁴⁹ Aglaophamos, Orpheus, Hésiodos, Pythagoras, Archytas, Platón, Parmenidés, Charondas, Zalmoxis, Lykurgos, és mindaz, aki őket követte, és fényesen filozofált vagy törvényeket adott, nem más-honnan szedte, amit átadott, hanem innen.⁵⁰ Úgy véltük, őket is oly mértékben kell befogadnunk (hogy amennyire lehetséges, mindenkivel megegyezésre jussunk), ameddig egybehangzónak tűntek az általunk felépíteni kitűzött összhangzattal, ahol viszont disszonanciában voltak azzal, csakúgy, mint a felesleges húrok esetében, az elvetésük mellett döntöttünk.

Tehát azon ősi atyák nyomában járva megkíséreltük latinul visszaadni többek közt a dolgok megnevezéseit, leginkább pedig a Teremtőét, aszerint, ahogy ők hátrahagyták, vagy legalábbis amennyire lehetséges, megközelítőleg pontosan, hogy egyrészt világosabban kifejezhessük azok mély jelentését, továbbá azokat a szentségeket, amelyek azon írásjegyek mögött rejtőznek, mert ahogy Órigenés véli, más nyelvre fordítva aligha tartják meg erejüket.⁵¹ Ezért tehát nem szabad engem finomkodó vagy különködő szerzőnek ítélni, ha magukat az eredeti kifejezéseket vagy a hozzájuk közel lévőket használjuk. Azt se ítélje senki se feleslegesnek se haszontalannak, ha bizonyos dolgokat gyakran ismételni tűnök, mert ugyanazok a dolgok, amikor más-más dolgokhoz kell illeszteni őket, szükségszerűen annyszor ismétlődnek, ahányszor ezt az illesztést el kell végezni. Különböző dolgokat különbözőkkel és ugyanazokat sok más dologgal kell összeilleszteniünk, hogy mindent egymáshoz harmonikusnak mutathassunk meg, és az Úr összes munkájának minden részéből a legédesebb összhangot szívhassuk magunkba, miközben (ahogy imádkozunk) eltölt minket Istennek, a mindenség Alkotójának szelleme [ti. lehelete].⁵²

Úgy véltük, hogy ez az összhang felöllelhető három egy-egy oktávnyi⁵³ énekben, ezért minden egyes ének nyolc zenei hangot,⁵⁴ azaz egy tökéletes oktávot foglal magába. Így az első énekben mindkét világ harmóniáját egymással és az Első Okkal „szóltatjuk meg”. A másodikban a mindenség összhangját annak fejével, a Megváltóval, továbbá azt a harmóniát, amelyet maga Krisztus állított helyre az erendő bűn miatt meghasonlott és disszonáns mindenségből. A harmadikban a mindenség legharmonikusabb kötelékéről, az emberről szólunk, hogy visszavezessük

⁴⁸ Azaz a zsidó misztikából vagyis a kabbalából és a keresztény filozófiából. Vagy tágabban értve a pogány és a zsidó-keresztény filozófiából.

⁴⁹ Hermés Trismegistostól, a *Corpus Hermeticum* vélt szerzőjétől.

⁵⁰ Vagyis a Bibliából.

⁵¹ Órigenés: *In Numeros homilia*, 15, 2.

⁵² *Divinus spiritus* – a Szentlélek.

⁵³ *Tribus canticis diapasonicis*.

⁵⁴ *Octo tonis*.

minden benne összekötött dologgal és a Teremtővel való harmóniához, hiszen az ember arra rendeltetett, hogy hozzá megtérjen, sőt eggyé váljon vele. Ezekben (ha nem tévedek) benne foglaltatik mindkét világ egész tevékenysége, és számos tudományág összessége.

Ámde, Szentatyám, habár a mondás szerint minden új dolog tetszetős,⁵⁵ mégis ezek az új dolgok sokszor irigykedésre sarkallanak, illetve sértik az új fényhez nem szokott, hunyorgó szemeket, ezért meggyűlölve gyakran támadni kezdik azt, amit még nem látnak jól. Így tisztában vagyok azzal, hogy kiteszem magam a tudálékosok sokaságának, akik könnyen lekicsinylik művem mind új eljárásom miatt,⁵⁶ mind pedig azért, mert sokáig a hamvak alatt rejtőző szikrákat élesztettem fel, vagy újonnan pattintottam ki azokat a kovából.

Így, Legszentebb Atyám, úgy döntöttünk, hogy ezt a munkát, ahogyan minden mást is, melyeket Isten segítségével újonnan készítünk, mindazzal együtt, ami még bennem van, alávetjük a Te és a legszentebb kollégiumod atyái megítélésének, illetve mindazokénak, akik a homályos fényt hátrahagyva (amennyire lehetséges) a legfenségesebb és legragyogóbb fény felé fordulnak. Nem gondolnám azt sem, Szentatyám, legkegyelmesebb Kelemen,⁵⁷ hogy e művünk igazán jól rendezett volna, ha csak nem a te erényeid és tekintélyed által ízletes és ártalmatlan étellé válik mindenki számára, akik az egyház testén belül élvezik. Ezért hát neked ajánlom, aki Krisztus nevében kormányzol e katolikus testben – hisz benne és általa van minden –,⁵⁸ hogy ahogy minden Isten Igéje, Krisztus által kapja az életet és a szépséget,⁵⁹ úgy ez a mű is, amely a mindenséget tárgyalja, rajtad keresztül éljen boldogabban és legyen szép, s legyen mindenki számára örömteli és biztonságos lakoma.

Élj igen soká boldogul, Legszentebb Atyám!

⁵⁵ Renzo Tosi: *Dizionario delle sentenze latine e greche*, Milano, Rizzoli, 1991, 773. szócikk.

⁵⁶ A mű zenei felosztására, felfogására és tárgyalásmódjára utal.

⁵⁷ *Clementissime Clemens*. VII. Kelemen latin neve magyarul 'kegyelmes'.

⁵⁸ Vö. János 1, 3.

⁵⁹ Uo. I, 4.

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

Filozófia és vallástörténet

ZOLTÁN IMRE FÁBIÁN

On the Nature of the Bandeau Texts of the El-Khokha Tombs

MOHAY GERGELY

Aristophanés istenei és a peloponnésosi háború

BARTA PÉTER JÓZSEF

Lebozni a fényt a Végtelen rejtelméből a négy világ aljáig: Rabbi Nathan Shapira ha-Yerushalmi pályafutása

TÖKÉS SZOFI

Egy elfeledett szent nyomában – görög források Konstantinápolyi Theodosia életéről és kultuszáról

KOVÁCS DÁVID

The National Question in Hungarian Social Democratic Public Discourse in the Early 20th Century.

MÚHELY

FRAZER-IMREGH MONIKA (ford.)

Francesco Petrarca: A vallásos élet nyugalma (részlet)

RECENZIO

BODOLAI-KOVÁCS RÉKA

Frazer-Imregh Monika: Itáliai humanisták – Marsilio Ficino, Angelo Poliziano, Giovanni Pico della Mirandola és barátaik.

SZIJJ MÁRTON

Gregory Shaw: Hellenic Tantra: The Theurgic Platonism of Iamblichus. Brooklyn, NY., Angelico Press, 2024, 259 p.